

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ

УКРАЇНСЬКА МОВА ДЛЯ ПЕРЕКЛАДАЧІВ

Видавництво НУА

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ

УКРАЇНСЬКА МОВА ДЛЯ ПЕРЕКЛАДАЧІВ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Для студентів 1-го курсу,
які навчаються за спеціальністю
035 – Філологія

(кредитно-модульна система)

Харків
Видавництво НУА
2021

Зміст

ПЕРЕДМОВА	4
Тема 1. Мова як суспільне явище. Українська мова серед інших мов світу. Поняття літературної мови	5
Тема 2. Стилї та форми мовлення	10
Тема 3. ЛЕКСИКОЛОГІЯ	
Предмет лексикології. Лексичне значення слова	15
Тема 4. Багатозначність слів у сучасній українській мові	19
Тема 5. Омоніми.....	26
Тема 6. Пароніми	33
Тема 7. Явище синонімії в сучасній українській мові	38
Тема 8. Антоніми	47
Тема 9. Склад лексики сучасної української літературної мови за походженням	54
Тема 10. Стилїстична диференціація лексики сучасної української мови.....	66
Тема 11. Лексика української мови з точки зору вживання.....	78
Тема 12. Активна й пасивна лексика сучасної української мови	88
Тема 13. ФРАЗЕОЛОГІЯ	
Предмет фразеології. Типи фразеологічних одиниць	100
Тема 14. ЕТИМОЛОГІЯ	
Стилїстичні можливості внутрішньої форми слова	112
Тема 15. ЛЕКСИКОГРАФІЯ	120
Тема 16. ФОНЕТИКА. ФНОСТИЛІСТИКА	
Орфоепічні норми української літературної мови	129
Тема 17. Фностилїстика	154
Додаток 1. Термінологічний словник.....	164
ЛІТЕРАТУРА	171

ПЕРЕДМОВА

Курс сучасної української літературної мови є однією з найбільш важливих складових професійної підготовки викладача іноземних мов, перекладача, фахівця з інфокомунікацій, учителя, вихователя та будь-якого спеціаліста-гуманітарія.

Конспект лекцій укладено відповідно до програми дисципліни «Українська мова для перекладачів». Серед завдань цього курсу – актуалізація знань про фонетичну систему, лексичний склад та систему функціональних стилів сучасної української літературної мови; подання теоретичної основи для стилістично доцільного перекладу з інших мов.

До посібника включено матеріал з лексикології, фразеології, фонетики, який подається під кутом зору специфіки використання, перекладу та стилістичних можливостей мовних одиниць.

Матеріал подано за схемою: визначення та характеристика мовних засобів – стилістичні функції – особливості перекладу – невправності, що можуть виникати при використанні.

Для закріплення знань наприкінці кожної теми подано питання для самоконтролю, у яких зосереджено увагу на основних положеннях лекції.

Тема 1. **МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. УКРАЇНСЬКА МОВА СЕРЕД ІНШИХ МОВ СВІТУ. ПОНЯТТЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

План

1. Мова як суспільне явище. Функції мови.
2. Місце української мови серед мов світу.
3. Літературна мова. Поняття мовної норми.
4. Поняття державної мови.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 5–12.
2. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням..* Київ: Центр навчальної літератури, с. 15–26, 35–49.
3. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 9–12.
4. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професійного спілкування*. Київ: Каравела, с. 7–29.
5. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 19–28.
6. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 126–128, 293–294, 659–661.
7. Шевчук, С. В., Клименко, І. В. (2019). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Алерта, с. 13-52.

Мова як суспільне явище. Функції мови

Мова – суспільне явище вже за своїм походженням, бо вона виникає лише в людському суспільстві для задоволення потреби членів суспільства в спілкуванні. Крім того, існування та розвиток мови залежить від стану й життя суспільства. Мови, які перестають усебічно обслуговувати суспільство, вимирають (старослов'янська, латинська тощо); народ, який втрачає свою мову, зникає.

У свою чергу, суспільство теж не може існувати без мови, бо, на відміну від таких суспільних явищ, як державний устрій, правові, моральні та релігійні погляди, мова обслуговує суспільство в усіх сферах людської діяльності. Дитина, позбавлена людського оточення, не може навчитися мислити й говорити (порівняйте із твариною).

Обов'язковим компонентом мовної діяльності є мова, «яка існує й для інших людей, і лише тим самим існує для мене самого» (моя мова існує тоді, коли мене розуміють), тобто мова – суспільне явище (не біологічне, не психічне).

Мова – невід'ємна ознака людського колективу. Вона є багатофункціональним явищем, тобто виконує багато різних функцій у

суспільстві: вона є не лише засобом спілкування (комунікативна функція), формування та вираження думки (конструктивна функція та експресивно-виражальна), а й допомагає в нагромадженні, збереженні та передачі культурно-історичного досвіду (акумулятивна). Ці функції називають основними, бо вони виявляються в будь-якому разі вживання мови.

Існують також вужчі, часткові функції: гносеологічна, ідентифікаційна, естетична, магічна, гіпнотична, сигнальна, виховна та ін.

Як суспільне явище мова зберігає в собі всю інформацію про навколишній світ, вироблену всіма членами певної мовно-етнічної групи.

Мова відбиває й розвиток суспільства (зближення й розмежування діалектів; впливи інших мов (російської, польської, тюркських та ін.); лексичний склад), його соціальну диференціацію (професійні діалекти, арго, жаргони).

Але мова розвивається за власними законами. Лише словниковий її склад в основному безпосередньо відбиває суспільні зміни.

Місце української мови серед мов світу

Усі мови світу вчені класифікують за двома ознаками: походженням (генеалогією) і типом, будовою (типологією). За генеалогічною класифікацією українська мова належить до індоєвропейської сім'ї. Є ще угро-фінська, тюркська, іберійсько-кавказька, семіто-хамітська, монгольська, малайсько-полінезійська, китайська, тибетська та інші сім'ї мов. Окрему сім'ю становить японська мова.

До індоєвропейської сім'ї належать кілька груп мов: слов'янська, романська (французька, іспанська, італійська, португальська, румунська, молдовська, провансальська, ретороманська мови), германська (англійська, німецька, голландська, шведська, норвезька, датська мови), балтійська (латиська, литовська, латгальська мови), кельтська (бретонська, валлійська, ірландська мови), індійська (хінді, урду, бенгальська, циганська мови), іранська (перська, таджицька, афганська, осетинська мови), грецька, вірменська, албанська та ін.

Слов'янська група мов складається з трьох підгруп: східнослов'янської, західнослов'янської, південнослов'янської. До східнослов'янської підгрупи належать мови: українська, російська, білоруська; до західнослов'янської – польська, чеська, словацька, кашубська, верхньо- та нижньолужицька (Німеччина); до південнослов'янської – болгарська, сербо-хорватська, словенська, македонська, старослов'янська.

Усі слов'янські мови мають одне джерело: праслов'янську або спільнослов'янську основу, яка існувала у вигляді слов'янських племінних мов приблизно з середини III тисячоліття до н. е. до V століття н. е. З перетворенням і формуванням слов'янських племен в окремі народності сформувалися й усі слов'янські мови. Цей процес був тривалим і неоднаковим для всіх народів. Кожна зі слов'янських мов зберегла багато спільних рис, зокрема основні закономірності у фонетиці, граматиці, лексиці, але набула й

своїх рис, мала свої тенденції розвитку, поповнила лексику, збагатила виражальні засоби.

Українська мова є спадкоємицею мов ще тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України, – полян, древлян, сіверян, тиверців, уличів та ін.

Українська мова входить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє близько 45 млн. людей.

Літературна мова. Поняття мовної норми

Літературна мова – основний елемент у складі загальнонародної мови (поряд з територіальними та соціальними діалектами, просторіччям і мовою фольклору). Це зразкова, опрацьована, відшліфована, унормована мова, що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей: державні та громадські установи, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту й побут людей.

Літературна мова реалізується в усній та писемній формах. Обидві форми однаково поширені в сучасному мовленні, їм властиві основні загальномовні норми, проте кожна з них має свої особливості, які докладніше розглянемо трошки пізніше. Зараз тільки зауважимо, що писемна форма літературної мови функціонує в галузі державної, політичної, господарської, наукової та культурної діяльності, а усна форма обслуговує безпосереднє спілкування людей, побутові й виробничі потреби суспільства.

Літературні мови в усіх народів є значно молодшими від народних живих мов. Вони з'являються на певному етапі розвитку суспільства, державності, письма й літератури і є вже культурним варіантом народної мови. Іноді запозичуються чужі мови для культурних потреб, і тоді вони стають літературними.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі південно-східного наріччя, ввібравши в себе деякі діалектні риси інших наріч. Зачинателем нової української літературної мови був І. П. Котляревський – автор перших великих творів українською мовою.

Основоположником сучасної української літературної мови по праву вважають Тараса Григоровича Шевченка. Саме він уперше «своєю творчістю підніс її на високий рівень суспільно-мовної і словесно-художньої культури, заклав підвалини для розвитку в ній наукового, публіцистичного та інших стилів літературної мови...» (Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965. – С. 12–13).

Кілька слів про назву «українська». Українську мову в давнину називали руською: «руський язык», «руське наріччя», «простий руський діалект», «козацький язык» і под. – читаємо в перших рукописних і друкованих граматиках, словниках, а також у різних творах давнього українського письменства. Пізніше, десь із середини XVII ст. українську мову називають «малоруською» «малоросійською», а далі «южно-руським язиком», «юго-западним», «украино-малоросійським». І тільки з середини XIX ст., коли в

художній літературі, як і в свідомості українського народу, головним чином завдяки Тарасові Шевченку, поступово утверджуються етнічні й політичні поняття «Україна», «Україна-Русь», «український народ», нашу мову визначають як українську, українсько-руську. Стародавні назви «руська», «русинська», «руснацька», «рутенська» й досі зберігаються серед українського населення Карпат, Східної Словаччини, Югославії, Румунії, а також серед української еміграції з цих країн, що живе в Західній Європі, Америці, Австралії.

До речі, серед майже шести тисяч мов, які налічуються в сучасному світі, більшість не мають своєї писемності й державного статусу, ними послуговується незначна кількість мовців. Українська мова належить до давньописемних мов, її писемність налічує понад тисячу років. Іноземні дослідники часто підкреслюють милозвучність і лексичне багатство української мови, найчастіше зіставляючи її з італійською. Показово, що 1934 р. в Парижі було проведено своєрідний конкурс краси мов світу, на якому українська посіла третє призове місце, після французької та перської мов.

Ми вже говорили, що літературна мова є унормованою. Слід з'ясувати, що таке норма літературної мови. Це нормативні правила та засади, які стали визначальними й обов'язковими для сучасних носіїв літературної мови й вироблялися впродовж віків.

Українська літературна мова як вища форма загальнонародної національної мови, відшліфована майстрами слова, характеризується наявністю сталих норм, які є обов'язковими для всіх її носіїв. Унормованість – головна ознака літературної мови.

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації.

Розрізняють різні типи норм: орфоепічні (вимова звуків і звукосполучень), графічні (передавання звуків на письмі), орфографічні (написання слів), лексичні (слововживання), морфологічні (правильне вживання морфем), синтаксичні (усталені зразки побудови словосполучень, речень), стилістичні (відбір мовних елементів відповідно до умов спілкування), пунктуаційні (вживання розділових знаків).

Норми характеризуються системністю, історичною і соціальною зумовленістю, стабільністю. Проте з часом літературні норми можуть змінюватися. Тому в межах норми співіснують мовні варіанти – видозміни однієї й тієї самої мовної одиниці, наявні на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному. Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування старого й нового в мові.

У словниках українського літературного слововживання розрізняють варіанти акцентні (*алфавіт* і *алфа́віт*), фонематичні (*вогонь* та *огонь*), морфологічні (*міст*, а в род. в. *моста* й *мосту*).

У процесі розвитку літературної мови кількість і якість мовних варіантів змінюється. Мовні норми найповніше й у певній системі реалізуються у правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Культура усного й писемного мовлення тих, хто користується українською мовою як засобом спілкування, полягає в тому, щоб досконало знати мовні норми й послідовно дотримуватися їх.

Поняття державної мови

Державна мова – закріплена традицією або законодавством мова, уживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Термін цей з'явився в часи виникнення національних держав. В однонаціональних державах немає необхідності юридичного закріплення державної мови.

При поліетнічності населення країни і, відповідно, наявності в ній дво- чи багатомовності завжди виникає проблема співіснування мов різних етносів на офіційно-державному рівні. У мовному законодавстві держав світу відомі три основні підходи до розв'язання цієї проблеми. У першому випадку як державний засіб спілкування виступає мова однієї, звичайно найчисленнішої національності, що відіграла провідну роль в історичному формуванні держави. Таку функцію виконує іспанська мова в Іспанії, англійська – у США і т. ін. Ця роль мови може бути закріплена Конституцією, як, наприклад, в Іспанії, або не закріплена, як у США. У законодавстві різних країн назва цієї мови може бути різною – *офіційна, державна* або *національна*, з чого можна зробити висновок, що поняття «державна мова» та «офіційна мова» є тотожними.

Другий шлях вибору загальнодержавного засобу спілкування в умовах багатомовності – визначення як офіційних, або державних, усіх основних мов країни. Це має місце переважно в тих країнах, де важко визначити якусь одну корінну національність (наприклад, у Люксембурзі, де дві офіційні мови – французька й німецька), або є території компактного проживання двох і більше різномовних етносів. Наприклад, у Швейцарії є три офіційні мови – німецька, французька та італійська, однак ця тримовність здійснюється тільки в центральних органах влади (у роботі Федеральних зборів тощо), фактично ж у країні має місце постійна одномовність: вона розділена чітким кордоном на три частини, у кожній з яких використовується як офіційна тільки одна з трьох мов. Подібна мовна ситуація в Бельгії. Тут також на рівні центральних установ визнано французьку, нідерландську та німецьку. Країна розділена чітким лінгвістичним кордоном на три частини: фламандську (з нідерландською мовою), валлонську (з французькою) та двомовний округ столиці Брюсселя. Дві офіційні мови існують у Фінляндії (фінська, шведська), у Канаді (англійська, французька). Така ситуація склалася в цих країнах внаслідок компактного територіального поділу різномовних етнічних груп.

Практикується також третій варіант – із співвідношенням у законодавстві країни понять *національна* або *державна* та *офіційна мови*. Така картина

властива в основному постколоніальним країнам, у яких поряд з місцевими («національними») мовами функціонують як офіційні мови колишніх метрополій – англійська, французька, іспанська, португальська (наприклад, в Індії, Гані та ін.). Спроба запровадження понять «офіційна» і «державна» мови була розроблена в СРСР перед його розпадом. Після того, як мови корінних народів кожної з республік були проголошені державними, офіційною мовою в межах усього Радянського Союзу було запропоновано вважати російську. Співіснування понять «державна» та «офіційна» мови закріплене в законодавстві Республіки Крим: державними проголошено російську, українську і кримськотатарську мови, а офіційною тільки першу з них.

Виходячи з історичних та мовно-культурних особливостей формування етнічного складу населення України, де кількісну перевагу на всій території, крім Криму, мають українці, роль державної і тим самим офіційної мови в Україні має виконувати українська мова.

Питання для самоконтролю

Як Ви розумієте роль мови в житті людини й суспільства?

Які функції виконує мова?

До якої групи належить українська мова?

З яких мов складається слов'янська мовна група?

Що Ви знаєте про літературну мову?

Пригадайте основоположника сучасної української літературної мови.

Що Ви знаєте про норми літературної мови?

Як Ви розумієте поняття «державна мова»?

Тема 2. СТИЛІ ТА ФОРМИ МОВЛЕННЯ

План

1. Функціональний стиль. Стилiстична норма.
2. Функціональні стилі сучасної української літературної мови.
3. Експресивні стилі української мови.
4. Усна та писемна форми мовлення.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 15–20.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, с. 19–22.
3. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної літератури, с. 130–164.
4. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 17–20.
5. Іванова, І. Б. (2007). *Українське ділове мовлення. Мова ділових паперів. Фахове ділове мовлення*. Харків: ТМ «Парус», с. 4–10, 12–17.

6. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 7–26.
7. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професійного спілкування*. Київ: Каравела, с. 37–52.
8. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 31–44.
9. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 9–13.
10. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 602–603, 605–606.
11. Шевчук, С. В., Клименко, І. В. (2019). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Алерта, с. 103–114.

Функціональний стиль. Стилiстична норма

Стиль літературної мови – різновид (функціональна підсистема) мови, що характеризується відбором із мовних ресурсів таких засобів, які в даній конкретній ситуації найкраще відповідають завданням спілкування людей. Тобто, стиль – певна сукупність мовних елементів і правил їх уживання, яка характеризує мовлення в конкретній галузі чи ситуації спілкування.

Кожен стиль має сферу поширення і вживання (коло мовців); функціональне призначення (регулювання стосунків, повідомлення, вплив, спілкування тощо); характерні ознаки (форма та спосіб викладу); систему мовних засобів і стилістичних норм (лексику, фразеологію, граматичні форми, типи речень тощо).

Таким чином, стилістична норма – частина літературної норми, яка обмежує використання літературно унормованої одиниці (слова, форми) певним стилем мовлення. Це норма використання слова чи форми в певному стилі чи з певним стилістичним значенням. Наприклад слова *акт*, *наказ*, *протокол* є нормативними для офіційно-ділового стилю. Використовуючись в іншому стилі, вони також несуть в собі забарвлення офіційності. Нестягнені (*золотая*, *веселіі*) і короткі (*зелен*, *ясен*) форми прикметників уживаються в художньому стилі, і це є їх стилістичною нормою. В інших стилях мовлення вони можуть використовуватися тільки за умови, якщо їх народнописанне забарвлення буде стилістично виправдане (не порушить стилістичної норми).

Функціональні стилі сучасної української літературної мови

В українській мові звичайно виділяють 5 основних функціональних стилів: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, стиль побутового мовлення та художній. Основні ознаки стилів подаємо у таблиці.

<i>Назви стилів</i>	<i>Види творів, у яких стиль реалізується</i>	<i>Мета мовлення</i>	<i>Сфера спілкування</i>	<i>Форма реалізації</i>	<i>Мовні особливості стилю</i>	<i>Підстилі</i>
1	2	3	4	5	6	7
<i>Розмовно-об'єктивний</i>		Обмін інформацією, думками, враженнями, прохання чи подання допомоги, виховний вплив	Побутові стосунки з родичами, друзями, знайомими	Діалог	Широко використовується побутова лексика, фразеологізми, емоційно забарвлені та просторічні слова, звертання, вигуки, неповні речення тощо.	
<i>Науковий</i>	Дисертація, монографія, стаття, підручник, лекція, відгук, анотація, рецензія.	Повідомлення про наукові дослідження	Наука, тех.-нік, освіта	Монолог	Терміни, спеціальна фразеологія, складні синтаксичні конструкції, повні речення; логічність, точність, обґрунтованість викладу.	власне науковий; науково-популярний; науково-навчальний

1	2	3	4	5	6	7
О ф і ц і й н о- д і л о в и й	Закон, кодекс, статут, наказ, указ, оголо- шення, Дору- чення, розписка, протокол, акт, інструк- ція, лист тощо	Регулю- вання офіційно- ділових стосунків	Офі- ційно- ділові стосун- ки	М о н о л о г (діа- лог)	Переважають стилістично нейтральні мовні засоби, стандартна канцелярська лексика, складні речення, немає емоційно забарвлених слів; виклад гранично точний.	законодав- чий; дипломатич- ний; юридичний; адміністра- тивно- канцеляр- ський
П у б л і ц и с т и ч н и й	Виступ, нарис, публіцист тична стаття, памфлет, фейлетон, дискусія	Обгово- рення, пропа- ганда та відстою- вання важливих суспільно- політич- них ідей, сприяння суспіль- ному розвитку	Громад сько- полі- тичне життя	М о н о л о г (д і а л о г)	Суспільно- політична лексика, емоційно забарвлені слова, риторичні запитання. Вигуки, повтори; тон мовлення пристрасний, оцінний.	стиль ЗМІ; художньо- публіцистич- ний; науково- публіцистич- ний
х у д о ж н і й	Трагедія, комедія, драма, водевіль, роман тощо	Різнобіч- ний вплив на думки й почуття людей за допомо- гою художніх образів	Мис- тецтво слова	М о н о л о г	Застосову- ються всі мовні засоби, особливо широко – слова в переносному значенні.	

Таким чином, кожен стиль має певний ступінь поширення в мові, сферу використання мовцями. Щоб мати уявлення про той чи інший стиль мовлення, треба знати, яку сферу людської діяльності він обслуговує і як пов'язаний з

іншими стилями. Для виділення стилів мовлення важливе значення мають форми мови – усна й писемна, розмовна і книжна. Усі стилі мають усну й писемну форми, але для одних (розмовного) основною є усна форма, а для інших (наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, художнього) – писемна. Останні чотири стилі сформувалися на книжній основі, тому їх називають книжними на протипагу розмовному стилю.

Експресивні стилі української мови

Поряд з поділом мови на стилі за жанрами існує ще поділ на різновиди за експресивним забарвленням, в основі якого лежить характер впливу, здійснюваного автором на слухачів або читачів. Використання певних мовних засобів може викликати у співрозмовника почуття піднесеності, урочистості, співвідносно з високим стилем, або становити нейтральну інформацію, звичне спілкування (середній стиль, нейтральний) чи бути орієнтованим на досягнення ефекту іронії, зневаги (низький стиль). Наприклад, різні емоції передаються лексичними синонімами типу *говорити, балакати, казати, промовляти, ректи, гомоніти, цокотіти, лебедіти, щибетати*.

При цій класифікації найчастіше виділяють такі різновиди: урочистий, офіційний, інтимно-ласкавий, жартівливий, насмішкуватий та ін.

1) урочистий (або риторичний) різновид має на меті викликати у слухачів або читачів почуття поваги, здивування, захоплення величчю подій, подвигів, осіб;

2) офіційний (або холодний) підкреслює ділові стосунки без виявлення особистої оцінки того, що викладається;

3) інтимно-ласкавий забарвлює виклад висловленням співчуття, дружньої симпатії, інтимної близькості;

4) жартівливий прагне викликати в читачів або слухачів веселий чи поблажливий сміх;

5) насмішкуватий створює негативне ставлення до зображуваного, має на меті дискредитацію, розвінчання, затаврування його.

Усна та писемна форми мовлення

Літературна мова реалізується в усній та писемній формах. Усна форма літературної мови обслуговує безпосереднє спілкування людей, являє собою процес говоріння, тобто усне мовлення – це така форма реалізації мови, яка вимовляється, виражається за допомогою звуків, являє собою процес говоріння. За походженням усне мовлення – первинна форма існування мови. Писемне мовлення – вторинна форма існування мови, зафіксована на папері, розрахована на зорове сприйняття. Особливості кожної з форм мовлення видно з таблиці:

<i>Усне</i>	<i>Писемне</i>
1. Первинне;	1. Вторинне;
2. Діалогічне (полі-, моно-);	2. Монологічне;
3. Розраховане на слухачів;	3. Графічно оформлене;

4. Непідготовлене заздалегідь;	4. Обдумане;
5. Живе спілкування;	5. Характеризується відбором фактів, відповідним їх оформленням;
6. Міміка, жести, інтонація;	6. Відбір мовних засобів, чітке підпорядкування стилю й типу мовлення;
7. Імпровізоване;	7. Ґрунтовний і повний виклад думок;
8. Індивідуалізоване;	8. Поглиблена робота над словом і текстом;
9. Емоційне й експресивне;	9. Редагування думки та форми її вираження;
10. Використовуються повтори, зіставлення, фразеологізми, тропи тощо.	10. Самоаналіз написаного.

Усне й писемне мовлення має широке застосування в різних сферах життя людей. Усне мовлення існує у формах діалогу, дискусії, диспуту, монологу, розповіді, переказування, звіту, доповіді тощо, а писемне – у формах переказу, творів, ділових паперів, газетних жанрів, плану, тез, конспекту, реферату.

Питання для самоконтролю

Дайте визначення стилю літературної мови.

Що Ви знаєте про стилістичну норму?

Пригадайте функціональні стилі літературної мови.

На якій основі виділяють експресивні стилі мовлення?

Дайте порівняльну характеристику усної та писемної форм мовлення.

Тема 3. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ПРЕДМЕТ ЛЕКСИКОЛОГІЇ. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

План

1. Предмет лексикології.
2. Слово як одиниця мови.
3. Лексичне і граматичне значення слова.
4. Основні типи лексичних значень слова.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 41–45.
2. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної літератури, с. 102–105.
3. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної*

- української літературної мови. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 87–88.
4. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 138–140.
 5. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 116–118.
 6. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 281–282, 565–568.

Предмет лексикології

Лексикологією (від грецьк. *lexis* – ‘слово’, *logos* – ‘вчення’) називають науку, яка вивчає лексику. Слово *лексика* походить від грецького слова *лексикос* – ‘словесний, словниковий’. Ним називають усі слова мови, а також окремі шари чи групи слів (*побутова лексика, професійна лексика*) та слова письменників і їх творів (*лексика Шевченка, лексика «Гайдамаків»*).

Розрізняють лексикологію історичну, яка досліджує закономірності формування, розвитку і збагачення словника мови від найдавніших часів, і лексикологію сучасної мови, або описову, яка вивчає лексичний склад мови сучасного періоду.

До завдань описової лексикології української мови входить вивчення лексичних значень слів та їх типів (однозначність і багатозначність, пряме й переносне, конкретне й абстрактне значення, омоніми й пароніми, синоніми й антоніми), стилістичної диференціації лексичного складу сучасної української літературної мови та інших шарів лексики і шляхів формування та розвитку лексики, визначення її активних і пасивних шарів на сучасному етапі функціонування мови.

Лексикологія як учення про словниковий склад мови тісно пов’язана з багатьма іншими розділами мовознавчої науки, що трактують слово: семасіологією, яка вивчає внутрішній зміст слова; етимологією – з’ясовує первинне значення слова, його походження; ономотологією – вивчає власні назви; фразеологією – досліджує стійкі сполучення слів, або фразеологізми; лексикографією – ученням про укладання різних типів словників – та іншими.

Слово як одиниця мови

Українська мова як засіб спілкування є мовою слів. Із слів формуються за допомогою граматичних правил і законів речення. Слово дає найменування для всіх пізнаних людиною предметів і явищ природи та суспільства, відношень і залежностей, для вираження людиною почуттів, емоційних реакцій і волевиявлень. Отже, фактично слово бере на себе номінативну (називальну) функцію мови.

Однією з основних властивостей існуючих у мові слів є їх відтворюваність, тобто вони не створюються у процесі спілкування, а відтворюються як готові одиниці.

Значне місце у визначенні слова має його фонетична оформленість.

Таким чином, слово – це основна функціонально-структурна й семантична одиниця мови, що становить звук або комплекс звуків і, характеризуючись самостійністю та відтворюваністю, є будівельним матеріалом для словосполучення й речення.

За тим, що слова означають, вони поділяються на такі групи:

Повнозначні слова – це ті слова, які мають лексичні й граматичні значення: *поле, ліс, гай, людина, серце, голова, учитель, урок, земний, гарний, свій, чотири, десять, шостий, сам, кожен, сміятися, ходити, думати, гарно, весело, взимку* та ін.

До повнозначних належать іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники. Слово, яке має лексичне значення, називають лексемою.

Неповнозначні слова мають тільки граматичні значення і можуть виражати відношення просторовості (*на, під*), причиновості (*бо, через, тому що*), єднальності (*і, й, та*), протиставності (*але, проте*), умовності (*би, якби*), наказовості (*хай*) тощо. Неповнозначними словами є сполучники, прийменники, частки.

Окремою групою слів є вигуки і звуконаслідування, бо вони нічого не називають, а лише виражають почуття, емоції, реакції, волевиявлення, акустичні образи (*ой, ах, ура, гей, гать, леле, дзінь-дзінь, ку-ку*).

Лексичне і граматичне значення слова

Лексичним значенням називають співвіднесеність слова з предметами, явищами, процесами, відношеннями, закономірностями реальної дійсності та поняттями про них. Слово називає предмет, і це є його лексичним значенням. Але цим не вичерпується зміст поняття «лексичне значення». Мова не змогла б виконувати функцію спілкування (комунікативну), якби намагалася дати кожному предмету окрему назву. Слово називає конкретний предмет, усі інші предмети даного виду, а також поняття про цей вид предметів. Це означає, що слово узагальнює у своєму лексичному значенні основні ознаки цілого класу предметів і формує поняття про них. Поняття – це узагальнене відображення у свідомості властивостей предметів і явищ дійсності. Поняття виражається словом. Воно є основою лексичного значення слова. Але крім називання предмета й поняття про нього, у лексичне значення слова може входити й додатковий компонент – те, як і коли ми предмет сприймаємо, оцінюємо, як реагуємо на нього (*чобіт, чобіток, чоботище; здоровий, здоровенький, здоровило*).

Як правило, значення слова в цілому однаково усвідомлюється колективом людей, які розмовляють однією мовою, пов'язані між собою культурою, традиціями, історією. Значення слова – це зв'язок, що історично склався в певному суспільстві, між звучанням слова й тим відображенням предмета або явища, яке з'явилося й закріпилося у свідомості людини.

Отже, лексичне значення само по собі є складним і змінним явищем, воно може мати в собі окремі відтінки, які в процесі життя слова набувають здатності переростати в нові значення.

Грамматичне значення визначає віднесеність слова до певної частини мови й можливості та особливості поєднання слова з іншими словами. Грамматичне значення слова вивчається у граматиці.

Основні типи лексичних значень слова

Як ми вже говорили, лексичне значення властиве тільки повнозначним словам. Кожне повнозначне слово відрізняється від іншого як лексичним значенням, так і його специфічними особливостями й виявленням у мові.

У зв'язку з цим розрізняємо три типи лексичного значення слова:

Номінативне значення, яке безпосередньо пов'язане з відображенням явищ об'єктивної дійсності. Зв'язки слова з номінативним значенням з іншими словами – предметно-логічні, вони не обмежені у сполучуваності з іншими словами, наприклад: *хата – стара хата, батьківська хата, біла хата* і под.; *високий – високе дерево, високий хлопець* і под. Звичайно, деяка обмеженість у сполучуваності вільних слів теж є. Не можна сказати: *високий борщ, математична хата* і под.

Усі переносні значення, крім образно-емоційних, теж належать до прямих (номінативних, вільних).

Слова, обмежені у сполучуваності з іншими, зв'язані за змістом у неподільній єдності, мають фразеологічно зв'язаний тип лексичного значення: *блакитна кров, намилити шию, мати руку (десь)*. Є в українській мові частина слів тільки з фразеологічно зв'язаним типом лексичного значення: *ридма ридати, лігма лежати, дати відкоша* та ін.

Синтаксично зумовлений тип лексичного значення виступає в певній синтаксичній функції. У першу чергу – у займенників, бо тільки з контексту розуміємо, про що йде мова. Це переносні значення (метафоричні або метонімічні) образно-емоційного характеру: *Такого орла (сміливця) ще світ не бачив; Він у нас голова*. Найчастіше такі значення мають іменники та прикметники, рідше – дієслова та прислівники.

Питання для самоконтролю

Дайте визначення лексикології.

Визначте завдання описової лексикології.

Що Ви чули про семасіологію, етимологію, оноματοлогію, лексикографію?

Дайте визначення слова.

Які основні ознаки слова?

Пригадайте про повнозначні та неповнозначні слова.

Що Ви знаєте про лексичне та граматичне значення слова?

Які Вам відомі про типи лексичних значень слова?

Наведіть власні приклади слів з різними типами лексичних значень.

Тема 4. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Багатозначність слів у сучасній українській мові.
2. Значення багатозначного слова.
3. Переносне значення й переносне вживання слова.
4. Види переносних значень і переносних вживань.
5. Стилiстичне використання багатозначності.
6. Особливості перекладу багатозначних слів.
7. Неточності, що можуть виникати при використанні багатозначних слів.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 41–45.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, с. 134–143.
3. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 88–94.
4. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 155–160.
5. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 56–76.
6. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 138–140.
7. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 119–122.
8. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ; Вид-во «Українська енциклопедія», с. 307–309, 312–314, 432–433, 465–466, 537–538.

Багатозначність слів у сучасній українській мові

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Система понять, усвідомлена народом і закріплена у значеннях слів, характеризується своєрідністю. Багатство лексики мови виявляється не лише в різноманітності груп лексики, а й у обсязі семантики.

Кожне слово «народжувалось» однозначним, тобто слова виникають з одним лексичним значенням. Із розвитком суспільства з'являлись нові предмети чи поняття, які треба було називати. Можна було створити нове слово, запозичити з іншої мови або назвати словом, що вже є в мові. Так виникли переносні значення, наприклад: *форум* – 'площа в давньому Римі',

‘широке зібрання’; *ательє* – ‘лише художника або фотографа’, ‘майстерня одягу, взуття’ тощо.

Але протягом розвитку мови відбувається як розширення, так і звуження значень слів: *казарма* зараз означає лише житло для солдат, раніше означало і гуртожиток для робітників; *квас* – ‘усяке кисле (питво, їжа)’, а тепер тільки ‘вид напою’.

Переважає більшість українських слів є багатозначними. Наприклад, слово *земля* має у словниках такі значення:

1. Третя по порядку від Сонця планета, яка обертається навколо своєї осі та навколо Сонця;

2. Місце життя і діяльності людей;

3. Верхній шар земної кори;

4. Речовина темно-бурого кольору;

5. Суша (на відміну від водного простору);

6. Ґрунт для вирощування рослин;

7. Країна, край, держава.

У Словнику української мови у слові *ити* виділяється 30 значень, у *справа* – 9, у *високий* – 9. За підрахунками дослідників, у сучасній українській літературній мові серед багатозначних іменників слова з двома значеннями становлять близько 68 %, з трьома – близько 20 %, з чотирма – близько 8 %, з більшою кількістю – до 4 %.

Однозначними є терміни та деякі інші слова: *електрифікація, тепловоз, працездатність, конвалія, антилопа* та ін. Хоча деякі терміни можуть уживатися в різних терміносистемах, і, відповідно, матимуть різні значення (*корінь, клапан, морфема*). До однозначних належать також назви матеріалів, речовин (але *ґрунт, золото* тощо є багатозначними). Таким чином, суть полісемії полягає в тому, що якась назва предмета, явища переходить, переноситься на інший предмет, явище, і тоді одне слово «обслуговує» одночасно декілька предметів, явищ, ознак тощо.

Багатозначність виникає від того, що мовці помічають схожі риси предметів, подібність явищ у житті й тому переносять назву одних предметів на інші: *чашечка чаю – чашечка тюльпана, ніжка дитини – ніжка стільця, пряма лінія – телеграфна лінія, вільна людина – вільне місце, потік води – потік машин, міцна криця – міцний сон*.

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, у слові *морж* (яке раніше в словнику фіксувалося з одним значенням: *морж* – ‘водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю’) у 60-х роках розвинулося переносне значення: *морж* – ‘людина, яка любить купатися взимку в крижаній воді’.

Переносність значення слова є усталеною закономірністю мови. Переносне вживання слів особливо поширене в художньому та розмовному стилях.

Значення багатозначного слова

Отже, слова, які мають кілька значень, називаються багатозначними, або полісемічними (від грец. *poly* – ‘багато’ і *sema* – ‘знак’). Пильніша увага до багатозначного слова дає можливість виявити нерівноцінність його значень: одне із значень виділяється як головне, його називають прямим, решта – переносні. Перше значення часто так віддалене від нас у часі, що тільки вчені можуть його встановити. Наука, що вивчає походження слів та їх первісні значення, називається етимологією. У деяких словах прямим може бути не одне значення, хоч і серед таких є найголовніше, наприклад:

1. «У нас по містах вибудовані пишні будинки з ясними вікнами, з широкими ворітьми» (Марко Вовчок)
2. «Як умру, то поховайте мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій» (Т. Шевченко)
3. «Попереду було стільки широкого щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути» (О. Гончар)

У перших двох реченнях слово *широкий* позначає поняття «значний за розміром», тому обидва значення ‘значний за розміром упоперек’ і ‘такий, що займає великий простір’ сприймаються як прямі. У третьому прикладі слово *широкий* вжите в переносному значенні.

Усі значення полісемантичного слова між собою пов’язані, хоч можна розрізнити ступені зв’язку: деякі переносні значення розташовуються ближче до прямого, інші – більш віддалені. Прямі значення ще називають первинними. Воно найменше пов’язане з контекстом. Наприклад, слово *великий* насамперед називає поняття ‘значний за розміром, за кількістю’: *велика хмара, великий гурт людей*. Усі інші значення (у словнику їх зафіксовано ще п’ять) є вторинними, похідними: 1) дорослий: *Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт*; 2) який переважає звичайний рівень (розмір): *Узув великі, батькові чоботи*; 3) який має велику силу прояву: *Великий мороз був*; 4) важливий: *«Правду, велику правду сказав твій батько»* (Г. Квітка-Основ’яненко); 5) геніальний, загальновідомий: *«Дід Опанас багато знав пісень і був колись великий співака»* (С. Васильченко).

Непрямі, переносні значення багатозначного слова ще називають вторинними. Вони так само закріплюються за словом, як і первинні, і фіксуються словником.

Переносне значення й переносне вживання слова

Від переносних значень слід відрізнити переносні вживання. Вони не утворюють окремого значення, а є лише відтінками певного значення, вони є скоріше одиницею стилістичного, а не лексичного порядку: *читав Франка, слухав Бетховена*. Це в основному засіб художньої характеристики. Такі вживання не фіксуються словником і закріплюються за словом тільки в даному конкретному контексті.

Види переносних значень і переносних вживань

Розрізняють такі типи переносних значень і вживань: метафору, функціональний перенос, метонімію та синекдоху.

Метафора (від грец. *metaphora* – ‘перенесення’) – це перенесення назви з одного предмета на інший за схожістю якихось ознак, форм, якостей, властивостей, функцій. Перенесення це ґрунтується на тому, що в природі предмети, явища, процеси мають схожі риси, подібні, близькі або суміжні функції. Подібність така буває очевидною, іноді – віддаленою, прихованою або тільки уявною. Найбільш частими є метафоричне перенесення ознак, властивостей предметів на істоти або навпаки.

Метафора може бути побудована на:

1) подібності форми, розташування: *«Помережав вечір кучерявий льодяними ґратами вікно»* (М. Драй-Хмара); голка ялинки, боксерська груша; шляпка гриба, ніс чайника, підошва гори.

2) подібності кольору: *«Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини»* (І. Франко);

3) подібності властивостей: *Відомо, що за людина з Невкипілого – кремень* (О. Теліга);

4) подібності вияву почуттів: *«Думки, спогади краями серце Костомарова»* (О. Іваненко);

5) схожості поведінки, способу дії: *«Втома крадеться тихо, але він втомі взяти себе не дає»* (В. Бичко).

б) подібності відчуттів: *теплий прийом, холодний погляд.*

Метафора може будуватися на основі вражень, оцінки будь-чого: *«Вишневі пахощі думок»* (М. Драй-Хмара); *«Ой, не рік – не два, як ся Івась залицяв, / Ой, він мені золотий вінок обіцяв...»* (Народна творчість)

Різновидом метафори є функціональний перенос – перенос за функцією. Найчастіше перенос відбувається з живого предмета на неживий: *ручка, двірник, кожух, фартух.*

Різновидом метафори є також епітет (з грецької мови – ‘прикладка, прізвисько’). Це також переносне значення, яке виконує роль образного означення. Виникає епітет на перенесенні ознак, форм, якостей, властивостей з предмета, якому ці ознаки притаманні природно (існують у ньому об’єктивно), на інший, якому приписуються вже суб’єктивно автором. Але приписування це не є абсолютно довільним, воно зумовлене або реальною схожістю, або асоціаціями: *золота осінь, золоте серце, золоті руки, золота душа; срібні струни, срібний місяць, срібна пісня; калинова кров, калинова мова; шовкова трава, шовковий шум.* *«В’ється мрія золота...»*; *«Кинь жмут тільки сну золотого...»*; *«Полетіли небом в золоті краї...»*; *«Виглянуло сонце після днів негоди І зігріло землю золотим крилом...»*; *«Летять вперед в незмірних степах Моїх думок золотозриві коні»* (Олександр Олесь)

Метонімія (від грец. *metonimia* – ‘перейменування’) – це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують між собою, є суміжними.

Назва матеріалу може переноситися на назву речі (золото у вухах, немає срібла (монет)); назва посудини виступає замість того, що є в ній (чаркою почастиувати, з'їв тарілку); прізвище автора називають замість назви його творів (читав Шевченка, слухав Лисенка); назва місцевості виступає замість назви людей (село мовчить, Україна сміється) та ін. Може також переноситися назва приміщення – на людей у ньому: Інститут святкує своє сторіччя; «Нарешті вся семінарія готова веселитись» (О. Воропай); назва процесу, дії – на результат (диктант, фотографія, зупинка).

Синекдоха (від грец. *sinekdoche* – ‘спільне переймання, витлумачення’) – тип перенесення назви частини на ціле, й навпаки. Як і метонімія, синекдоха ґрунтується на понятті суміжності, але специфічним для неї є те, що ця суміжність кількісного характеру – загальніша й конкретніша назви. Тобто предмет іменується за якоюсь важливою його деталлю: ноги моєї там більше не буде, носа не показує, на очі не появляється; «Він скрізь руку має, а ми що?» (І. Карпенко-Карий); «Стара, необачна голово!.. Схаменись!..» (Марко Вовчок). «Гринджолами мовчазно кожух проїхав» (М. Драй-Хмара); народ на площі зібрався; начальства понаїхало.

Синекдоха використовується як мовний художній засіб, але не так часто, як метафора та метонімія.

Стилістичне використання багатозначності

Полісемія має великі стилістичні можливості, проте це явище неоднаково проявляється в різних стилях. Контекст офіційно-ділового та наукового стилів використовує лише одне із значень полісемічного слова, як правило, пряме. В офіційно-діловому й особливо в науковому стилі вживається багато термінів, що виникли шляхом метафоризації слів загальнонародної мови, однак ці метафори стерті й не використовуються як засіб створення образності. Візьмемо уривки з офіційно-ділового та наукового текстів: «Кабінетові міністрів України та Національному банкові України розробити й запровадити механізм, який сприяв би припливу коштів населення до Ощадного та інших банків України» (із газ.). Слово механізм ужите тут лише в одному значенні – ‘сукупність заходів’, а в метафорично використаному слові приплив уже не відчувається жодної образності. «Багаторічна трав'яниста рослина заввишки до 60 см. Кореневище товсте, багатоголовкове. Стебло рослини виростає лише на другий рік. Листки на стеблі наполовину менші, ніж ті, що зібрані при корені в розетку. Квітки зібрані в кошики, мають приємний специфічний запах, жовтогарячий колір» (журн.). У цьому тексті стертими метафорами є ботанічні терміни багатоголовкове та кошик; багатозначне слово розетка використане тільки як компонент ботанічної термінології із значенням ‘група листків, скупчено розташованих на вертикальному стеблі’. В усній формі офіційно-ділового та наукового стилів слова в переносному значенні використовуються ширше, особливо при обговоренні гострих проблем державного й наукового життя, при веденні полеміки тощо. Наприклад, уривок із коментаря до «Закону України «Про товарну біржу»: «На біржах, як правило,

встановлюється так звана цінова стеля. Але трапляються випадки, коли ціна руйнує цю стелю... – Нашим законом передбачено, що коли ціни виходять за межі стелі, біржові торги припиняються до з'ясування ситуації».

Найбільший вияв можливості полісемії знаходять у художньому та публіцистичному стилях. Багатозначне слово тут може виконувати стилістичну функцію не тільки в залежності від інших слів, а й з огляду на волю автора. Коливання значення того чи іншого слова від конкретного до загального й навпаки дає широкий простір для створення різних стилістичних ефектів. Беремо три приклади й розташовуємо їх у порядку розширення семантики слова крила: «Мене спиняє біла піна гречок, запашина, легка, наче збита крилами бджіл» (М. Коцюбинський); «Орлині крила чуєш за плечима. Самі ж кайданами прикуті до землі»; «Все вище, вище й вище я здіймався на крилах мрій» (Леся Українка) У першому реченні крила вжито в прямому конкретному значенні, у другому значення його переносне й дещо загальніше. Третій уривок містить виділену лексему в найабстрактнішому значенні, чому сприяє не лише її метафоричність, а й належність до словосполучення на крилах мрій.

Існує кілька способів стилістичного використання багатозначності слова. Насамперед, це вживання того самого слова в одному контексті в двох чи кількох значеннях. Цей прийом однаково популярний як у художній літературі, так і в публіцистиці: «Маю не тільки потребу таку, а й обов'язок повести вас у Крилів. Крилів – викінчений, продуманий зовні і такий же за змістом і суттю. Його хочеться порівняти з піснею, яка лунає майже тридцять років під диригуванням місцевого голови Івана Канівського. Диригування – не для красного слівця, бо голова, окрім усього, керує ще й самодіяльним народним хором» (із газ.);

Люблю слова, їх музика іскриста.
Мелодія пекуча і терпка.
Це аскетична постать гітариста.
Коли він струни пальцями торка.
Це струми струн, він ними обпікається,
Він сам струна, замовкнута – упаде.
Всіх почуттів застиглий Апокаліпсис –
Його обличчя дивне і бліде.
(Л. Костенко).

Ще один спосіб – використання в тому самому контексті слова в його вузькому й ширшому значенні: «Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами – пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоем і молодим пагіллям – пахла вічністю» (Григор Тютюнник).

Вмирав актор. Він був смертельно хворий.
Він був старий. І це була не роль...
А Він вмирав. Вмирала з ним епоха.
Її уже не викличеш на біс.
Остання дія... Кладовище. Похорон.

*В безсмертя також повні очі сліз.
(Л. Костенко).*

Багатозначність слова як стилістичний засіб використовується й у такому плані: в одному контексті зводяться вільне і фразеологічне зв'язане значення або поєднуються два фразеологічні значення. До цього прийому особливо часто вдаються в каламбурах, у гумористичних та сатиричних творах: «*На організації таких кооперативів Михайло набив собі руку й кишеню*» (із газ.) Тут поєднано два фразеологічно зв'язані значення слова *набити* – *набити руку* ('навчитися, набути досвіду') і *набити кишеню* ('розбагатіти').

Здатність слова набувати нових смислових і стилістичних відтінків значення, іноді навіть тимчасових, зумовлених тільки даним контекстом, можливо, невластивих загальнонародній мові, проте зрозумілих для всіх, широко використовується в художній літературі й у публіцистиці, так, уживання поряд слова в прямому й переносному значенні збільшує експресію, допомагає у створенні яскравого контрастного зображення, наприклад: «*Кривава заграва пожежі над Берліном була лише провісником тієї пожежі, яка згодом охопила кілька континентів*» (А. Головка). У першому випадку слово *пожежа* вжито в прямому, значенні (пожежа в рейхстагу), у другому – у переносному (війна).

Багатозначність слова виконує важливу стилістичну роль, вона збагачує наш словник, надає мові більшої гнучкості, жвавості й виразності, а також розширює її синонімічні можливості.

Особливості перекладу багатозначних слів

При перекладі слід мати на увазі, що «слова однієї мови в більшості випадків не просто відповідають словам іншої мови, а перебувають з ними в дуже складних і різноманітних стосунках» (Л. В. Щерба). Тобто, перекладаючи багатозначне слово, слід урахувати, що в різних контекстах воно може мати різні варіанти перекладу. Наприклад, слово *домашній* у сполуках *домашнее задание, домашние животные, домашнее хозяйство* перекладається відповідно як *домашнє, свійські, хатнє*.

Неточності, що можуть виникати при використанні багатозначних слів

Для того, щоб правильно висловити думку, треба завжди чітко уявляти собі не тільки особливості описуваного явища, але й точне значення слова з усіма його відтінками. Прикладом може бути робота Панаса Мирного над удосконаленням мови роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Так, у першій редакції читаємо: «*Пустіє, глухне наш край, незабаром і зацвіте серед такої каламуті!* – казав Мирін, згадуючи давнє». У наступній редакції двозначне слово *зацвіте* ('вкриється квітами' і 'вкриється цвіллю') замінюється словом *запліснявіє*, яке не має двозначності, уживається з тим же переносним значенням ('застій') і є дещо експресивнішим (через відсутність у ньому позитивного змісту). Неясність думки, непродуманість висловлення, малий

запас слів, невміння точно визначити смисл вибраного слова – усе це призводить до численних помилок, робить нашу мову плутаною, малозрозумілою. На жаль, випадки неточного слововживання, зокрема неврахування багатозначності слова, часто зустрічаються в пресі. Особливо яскраво це виявляється в заголовках. Прагнучи по можливості зменшувати обсяг заголовків у газеті, іноді не враховують того, що при скороченні невеликої кількості слів, які б розкривали й уточнювали зміст речення, багатозначність слова стає помітнішою, виникає небезпека двозначного тлумачення написаного. Так, заголовок «*Боротьба між хліборобами і механізаторами розпочалася*» є ілюстрацією до того, як на перший план, виступає пряме значення слова *боротьба*, хоч автор має на увазі його переносне значення – ‘змагання’. Заголовок «*Поліпшувати роботу телефонів*» проти бажання автора закликає поліпшувати конструкцію телефонних апаратів, а не роботу телефонної станції, що, як свідчить зміст статті, малося на увазі.

Прагнучи до точності слововживання, необхідно враховувати багатозначність слова й завжди перевіряти, чи правильно його зрозуміють у даному контексті. У реченні «*За останню добу геологи пройшли ще 20 важких метрів*» слово *пройшли*, вжите в його термінологічному значенні (‘просунулись у товщі породи’), але воно може сприйматись і в його основному, нетермінологічному значенні. У таких випадках краще провести синонімічну заміну.

Питання для самоконтролю

Дайте визначення багатозначного слова.

Поясніть причини виникнення багатозначності.

Як називаються значення багатозначного слова?

Чи всі значення багатозначного слова є рівноцінними?

Поясніть різницю між переносним вживанням і переносним значенням слова.

Пригадайте про метафору та її різновиди.

Що Ви знаєте про метонімію?

Дайте визначення синекдохи.

Пригадайте про стилістичне використання багатозначних слів.

Які неточності можуть виникнути при використанні багатозначних слів? Як уникнути цих вад?

Чим зумовлені особливості перекладу багатозначного слова?

Тема 5. ОМОНІМИ

План

1. Поняття омонімії.
2. Омонімія та полісемія.
3. Повні й неповні омоніми.
4. Джерела омонімії.
5. Міжмовні омоніми.

6. Стилiстичнi можливостi омонiмiї.
7. Неточностi, що можуть виникати при використаннi омонiмiв.

Лiтература

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 41–45.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська лiтературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, с. 107–110.
3. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної лiтератури, с. 105–109.
4. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврiнець, О., Симонова К., Цiпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай i знай! Довiдник-практикум iз сучасної української лiтературної мови*. Київ: Вид. дiм «Києво-Могилянська академiя», с. 94–98.
5. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Київ: ВЦ «Академiя», с. 160–164.
6. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилiстика української мови*. Львiв: ПАiС, с. 56–76.
7. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професiйного спілкування*. Київ: Каравела, с. 149–152.
8. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професiйному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової лiтератури, с. 138–140.
9. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська лiтературна мова*. Київ: Вища шк., с. 122–124.
10. Русанiвський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедiя*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедiя», с. 401–403.

Поняття омонiмiї

Омонiми (у перекладi з грец. – ‘однойменний, однакове iм’я’) – слова або їх окреми граматичнi форми, а також стiйкi словосполучення, морфемнi, синтаксичнi конструкцiї, що при однаковому звучаннi або написаннi мають абсолютно рiзнi значення. Найбiльш повно й рiзноаспектно омонiми виявляються в лексицi.

Лексичнi омонiми належать до однiєї частини мови, виникають унаслiдок як внутрiшнiх закономірностей розвитку певної мови, так i її контактiв з iншими мовами. Крім того, iснують ще фразеологiчнi омонiми (*зелена вулиця* – ‘безперешкодний шлях для транспорту, а також у розвитку, досягненнi чого-небудь’ i *зелена вулиця* – ‘покарання солдатiв у царській Росiї, коли їх проганяли крiзь стрiй, б’ючи шпiцрутенами’; *пускати пiвня* – ‘видавати пискливий звук, зриваючи голос’, i *пускати (червоного) пiвня* – ‘пiдпалювати, влаштовувати пожежу’), словотвiрнi, морфемнi (омоморфемнi), граматичнi, синтаксичнi (утворюються внаслiдок неоднозначного розумiння синтаксичних

відношень між компонентами конструкції, наприклад: *пошуки художника; туристи з Англії приїхали; що породжує це явище?*).

Крім названих однорівневих, є міжрівневі типи омонімів: лексико-граматичні омоніми, синтаксично-фразеологічні, лексико-синтаксичні омоніми (*назустріч і на зустріч, немає і не має, аякже і а як же?*).

Омонімія та полісемія

Омоніми принципово відрізняються від багатозначних слів.

Між значеннями полісемантичного слова існують зв'язки: вони об'єднані спільним поняттям. Значення омонімів не пов'язані між собою. Існує ряд способів відрізнення омонімів від полісемічних слів:

1. Шляхом підбору синонімів: *бродити – блукати, сновигати;*

бродити – шумувати, отже, це омоніми,

АЛЕ: *вибиратися – виїжджати, виселятися,*

вибиратися – вилазити, видряпуватися,

вибиратися – вирушати, відправлятися – синоніми різні, проте це полісемічне слово.

2. Шляхом утворення похідних слів (у омонімів вони будуть різними):

термін – терміновий,

термін – термінологічний,

горн – горновий,

горн – горніст, АЛЕ полісемічне слово *клас* утворює: *класний, класовий, класифікаційний*, тому в кожному випадку слід зважати на зміст слова, його морфологічні та синтаксичні особливості.

Повні й неповні омоніми

Розрізняють омоніми повні та неповні. Повні (абсолютні) омоніми зустрічаємо в межах однієї частини мови, їх звуковий склад збігається в усіх граматичних формах: *двір* ('господарська ділянка, на якій розміщені будівлі та місце біля них') і *двір* ('монарх і його оточення'); *деркач* ('невеликий перелітний птах з жовтувато-бурым оперенням, що має характерний скрипучий крик') і *деркач* ('стертий віник'); *сага* ('давньоскандинавське чи давньоірландське епічне сказання') і *сага* ('річкова затока'); *бігун* ('той, хто може швидко й легко бігти, бігати'), *бігун* ('полюс') і *бігун* ('один із двох спарованих каменів для розтирання зерна, подрібнення каміння тощо в дробильній машині'); *курити, точити* (воду, ножа), *моторний, донести; коса, ключ* тощо. Такі слова ще називаються власне омонімами.

Неповні омоніми – це слова, що збігаються звучанням не в усіх граматичних формах, наприклад: *биток* ('шматок свинцю, палиця тощо, взагалі предмет, яким б'ють у грі') і форма родового відмінка однини слова *битки* ('круглі котлети з посіченого або відбитого м'яса'). Називний відмінок множини першого слова і другого також збігаються; *баранці, кадри, рись, ласка* та ін.

Неповні омоніми поділяються на кілька підгруп:

а) омофони – це слова, у яких однаковим є тільки звучання, а значення й написання різні: *сонце* – *сон це*, *про те* – *проте*, *за те* – *зате*, *мріяти* – *мрія ти*, *по стелі* – *постелі*; *орел*, *сокіл* (птахи), *Орел*, *Сокіл* (прізвища), *гриби* – *греби*, *кленок* – *клинок*, *тони* – *тонни*, *бона* – *бонна*, *Роман* – *роман*, *Вікторія* – *вікторія*.

б) омографи – слова, у яких однаковим є тільки написання, а звучання і значення різні: *орган* – *оргán*, *замок* – *замóк*, *білізна* – *білизна́*, *приклад* – *прикла́д*, *атлас* – *атла́с*, *гори* – *горі́*, *радій* – *раді́й*, *дорога* – *дорога́*, *обід* – *обі́д*, *брати* – *браті́*, *насіп* – *насі́п*); *гладкий* (‘без загинів, виступів, рівний’) і *гладкі́й* (‘який має повне тіло, вгодований, ситий’). Такі слова розрізняються наголосом.

в) омоформи – це однакові форми слів. Це збіг форм слів тільки в одному якомусь граматичному значенні: *три* (числівник) і *три* (дієслово в наказовому способі), *мила* (прикметник) і *мила* (дієслово), *налив* (іменник) і *налив* (дієслово), *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), *шию* (іменник) і *шию* (дієслово) тощо.

У словнику повні (абсолютні, лексичні) омоніми та омографи реєструються як окремі слова. Омофони та омоформи спостерігаються в мовленні і словниками не фіксуються.

Джерела омонімії

Омоніми з’являються внаслідок:

а) розпаду багатозначного слова, коли його окремі значення перестають сприйматися як семантично пов’язані: *порох* (‘пил’) і *порох* (‘вибухова речовина’); *правий* (‘справедливий, ні в чому не винний’) і *правий* (‘протилежний лівому’); *точити* (‘виточувати на токарному верстаті, гострити’), *точити* (‘прогризати, проїдати’), *точити* (‘цідити, лити’) і *точити* (‘просівати обмолочене зерно крізь решето’), *ключ* (‘від сінешніх дверей’) і *ключ* (‘журавлиний’). Встановити, коли багатозначність переходить в омонімію, можна далеко не в кожному випадку (порівняйте: *лист*, *перо*, *ручка*);

б) звукових змін слів у процесі розвитку мови: *вити* із *вити* та *выти*, *ніс* із *нось* і *несль*, *слати* із *сълати* і *стълати*;

в) випадкового збігу звучання слова рідної мови й засвоєного з іншої мови: *тур* (‘дикий бик’) і *тур* (‘оберт у танці, етап чого-небудь’ – із франц.); *чайка* (‘птаха’) і *чайка* (‘човен’ – із тур.); *горн* (‘вогонь у кузні’) – *горн* (‘сигнальн. труба’ – із німець.); *клуб* (пилу, диму) – *клуб* (‘організація’ – із англ.), *мул* (у болоті) – *мул* (‘осел’ – із тибет.), *як* (прислівн.) – *як* (‘бик’ – із тибет.);

г) омонімії самих запозичених слів: *бак* (‘посудина для рідини’ – із франц.) і *бак* (‘частина палуби’ – із голл.); *бар* (‘одиниця тиску’ – грец.) – *бар* (‘невеликий ресторан’ – англ.), *метр* (‘одиниця довжини’, ‘віршовий розмір’ – грец.) – *метр* (‘шаноблива назва людини, вчитель, вихователь’ – франц.);

г) випадкового збігу звучання форм різних слів: *за в’яз* – *зав’яз*; *не з граба* – *незграба*;

д) словотворення – утворення омонімів від тих самих або різних коренів чи основ: *стан* (‘ситуація, обставини’) і *стан* – у техніці і т. п. (однокореневі із *стати*); *ударник* (‘механізм’ – від *удар*) і *ударник* (‘той, хто працює по-ударному’ – від *ударний*); *зажити* (‘загоїтися’), *зажити* (‘ужити, спожити’), *зажити* (‘пережити, нажити’ – *зажити слави*) і *зажити* (‘почати якось жити’ – *зажити по-новому*); *киянка* (жін. р. до *киянин*) і *киянка* (від *кий*); *моторний* (‘меткий, жвавий’, очевидно, однокореневе з *мотати*) і *моторний* (від *мотор*).

Міжмовні омоніми

У різних мовах існують однакові звукові комплекси, що мають відмінні значення. Явище міжмовної омонімії властиве не тільки близькоспорідненим, а й досить віддаленим мовам. Так, майже омонімічними є латин. *bis* (‘двічі’) та укр. *біс* (‘диявол’). Слова, які однаково звучать чи пишуться у двох або більше мовах, але не збігаються значенням і вживанням називають ще «фальшивими друзями перекладача». Такі слова в зіставлюваних мовах можуть викликати неправильні асоціації, що ведуть до неточного розуміння слів, неправильного їх перекладу. В одних випадках це слова, які в двох мовах означають різні поняття: рос. *уродливый* і укр. *уродливий*, *рожса* і *рожса*, *являється* и *являється*. Інший тип – близькі за значенням слова з різними відтінками: *артистка* в чеській мові – лише ‘артистка цирку, кабаре’.

Часто виникають помилки при перекладі з російської мови слів типу: *калитка*, *лихо*, *дурно*, *месяц*, *неделя*, *брак*, *луна*, *дитина*, *наглый*, *удача*, *мешать*, *рыбалка*. Люди, недостатньо обізнані з лексичними нормами тієї чи іншої мови, часто користуються такими словами неправильно. Наприклад, про боягуза можуть сказати: «Він такий *трус!*», *лазню* називають *банею*, а *баню* на церкві – запозиченим з російської мови словом *купол* тощо.

На жаль, такі помилки не обмежуються усним мовленням, інколи вони псують і термінологію, зокрема технічну чи музичну. Приміром, російське слово *шарикоподшипник* перекладають у нас *шарикопідшипник* замість нормального відповідника *кульковий підшипник*, на «Місячну сонату» Л. Бетховена кажуть «Лунна соната» (хоч точна назва цього твору в дослівному перекладі з німець. – «Соната місячного світла»).

Стилістичні можливості омонімії

Як правило, омоніми є стилістично нейтральними словами. Однак деякі з них відіграють певну стилістичну роль як важливий засіб словесної гри, матеріал для створення дотепів і каламбурів. В омонімії майстрів слова приваблює суперечність між формою та змістом – адже це слова однакові (звучанням) і водночас різні (значенням). У ділових та наукових текстах омоніми зі стилістичною метою не використовуються. Наявні в загально мовному лексичному складі омоніми можуть тільки утруднювати спілкування в цих стилях, якщо звуковий комплекс якогось термінологічного слова тотожний зі словом загальнонародної мови, а контекст недостатньо чіткий. Проте такі збіги трапляються рідко.

Омоніми широко вживаються в художній літературі, у народній творчості, в усному мовленні. Використання омонімів тут ґрунтується на такій загальній рисі усіх мовців, як намагання шукати спільне між словами. Є також інша, прямо протилежна властивість нашого сприймання чиеїсь мови, а саме, – ми, знаючи тему розмови, заздалегідь готуємось до сприймання певного кола понять і фіксуємо лише такі лексичні елементи, які належать до однієї понятійної сфери. Постійна внутрішня потреба зіставляти слова, шукати в них спільність, з одного боку, і орієнтація на передбачувані слова, з іншого, і створюють ґрунт для каламбурів, побудованих на омонімії. Наприклад:

«Ч о р н и й (глянув на стіл). А це що за галантерея? (Повів поглядом на Вічного)

В і ч н и й. Рядовий Вічний!

Ч о р н и й. Рядові всі вічні.

В і ч н и й. Так точно, товаришу старший лейтенант, – рядові вічні. Вічні, бо їх без ліку» (О. Коломієць).

Омоніми вводяться в текст для виявлення дотепності, для пародійного спрямування тексту, його стилістичної витонченості. Дотепність, як відомо, сприяє кращому висвітленню певного поняття:

*Він на епосі жадає
Прислужитися епосі
(В. Лагода).*

У деяких непрямих відмінках слова *епос* та *епоха* різняться тільки наголосами, що й використав автор для каламбуру.

Омоніми використовуються не лише для досягнення гумористичного чи іронічного ефекту. Особливо яскраво виділяються ці лексеми наприкінці поетичного рядка, римуючись як однозвучні і протиставляючись за значенням, вони наповнюються особливою виразністю та силою:

*Думи мої, думи мої,
Квіти, мої діти.
Виростав вас, доглядав вас.
Де ж мені вас діти?
(Т. Шевченко).*

Стилістичні можливості омонімії використовує й публіцистика, особливо в полемічно загострених творах: *«Це глина чи цеглина?» (із газ.); «Керівники Палацу культури «Україна» – люди повнолітні і можуть відповідати за довірений їм об'єкт. За витрачені мною гроші. За зіпсований настрій замість піднесеного. Бо коли те, що я бачила, українська культура, тоді я, як мінімум, – цариця Клеопатра. Або Тамара. Або дві разом узятих плюс Катерина П. Ось тому так і трапилося – йшла на Комбінацію, щоб дістати задоволення від дійсно непоганого ансамблю, а замість того дістала зовсім іншу комбінацію. З трьох пальців. Не сумніваюся, що такої ж думки й добра третина глядачів» (Л. Ніколайчук). Значний стилістичний ефект досягається при поєднанні в одному контексті омонімів із вільним та фразеологічно зв'язаним значеннями:*

«На захисті ступінь хвилювання дисертанта здебільшого вищий за пошукуваний ступінь» (Ю. Шанін). Тут зіставляється вільне значення слова 'ступінь' і термінологічне 'вчений ступінь'.

Міжмовну омонімію також використовують як засіб створення образності. На тлі українського тексту іншомовні вкраплення створюють потрібний колорит розповіді: «Вони переправилися через річку Хебар, пішли над морем, що його болгари прозвали Бідим, тобто гарним, ласкавим, бо так у них звалося все найтепліше і найніжніше, вони поступово заглиблювалися в гори, білий (не ласкавий, ні!) пил стояв над шляхом удень і вночі, сонце немилосердно палило все живе й мертве...» (П. Загребельний).

Письменники іноді по-новому тлумачать відомі в мові слова, створюючи індивідуально-авторські омоніми. Вони лежать і в основі багатьох жартів, що друкуються на сторінках гумору в газетах (*пригубити* – 'поцілувати', *гусар* – 'птахівник' тощо).

Таким чином, зі стилістичного погляду омоніми цікаві тим, що можуть створювати умови для двоякого розуміння тексту, основними сферами використання стилістичного потенціалу омонімії є художнє, публіцистичне та розмовне мовлення.

Неточності, що можуть виникати при використанні омонімів

Шкодять тексту омоніми тоді, коли виникає двозначність, непередбачена автором. Трапляється це, як правило, у коротких, нерозгорнутих реченнях – найчастіше в заголовках, бо в звичайному, розгорненому реченні омонімія майже не буває шкідливою й узагалі відчутною: «Винний брак».

Каламбури іноді з'являються поза бажанням автора, якщо контекст не дає можливості визначити, у якому із значень вжито слово: «Він на село націлив погляд сонний Старенького, похилого вікна. І слуха пісню дужу і невтомну Колгоспного моторного млина» (С. Даниленко).

Або ще: «Над ріллею – пахом Лебедіє птахом, Лебедіє ніжним Хмарка золота» (В. Зубенко). Слово *пах* в українській мові – це або анатомічний термін, або рідковживаний синонім до *запах*. Обидва ці значення тут недоречні. Мабуть, це неологізм, утворений від російського *пахота, пахать*. Чи слід було вживати це слово?

Неуважне ставлення до слова нерідко помічається в розмовному мовленні. Біля каси магазину можна почути: «Вибийте мені печінку»; у поліклініці: «Зніміть череп і запишіть до хірурга» тощо.

Отож, не слід забувати про можливість двопланового розуміння слів, здатних до омонімії.

Питання для самоконтролю

Дайте визначення омонімів.

Назвіть відомі Вам види однорівневої та міжрівневої омонімії.

Чим відрізняються омоніми від багатозначних слів?

Розкажіть про повні та неповні омоніми.

Назвіть види неповних омонімів. Дайте їм коротку характеристику.

Унаслідок чого в мові з'являються омоніми?

Що Ви знаєте про міжмовні омоніми?

Розкажіть про використання омонімії в науковому та офіційно-діловому стилях.

З якою метою використовуються омоніми в художньому, розмовному та публіцистичному стилях?

Що Ви чули про індивідуально-авторську омонімію? Наведіть приклади.

Якої шкоди можуть завдавати тексту омоніми? За яких умов це відбувається?

Тема 6. ПАРОНІМИ

План

1. Поняття паронімії. Види паронімів.
2. Види семантичних зв'язків між паронімами. Максимальна та мінімальна паронімія.
3. Міжмовні пароніми. Неточності при використанні паронімів.
4. Стилїстична роль паронімів.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням): Навч. пос.* Умань: РВЦ «Софія», с. 47–55.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилїстика.* Київ: Наук. думка, с. 110–115.
3. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням: Навч. пос.* Київ: Центр навчальної літератури, с. 105–109.
4. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови.* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 98–101.
5. Дудик, П. С. (2005). *Стилїстика української мови.* Київ: ВЦ «Академія», с. 164–167.
6. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилїстика української мови.* Львів: ПАІС, с. 56–76.
7. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професійного спілкування.* Київ: Каравела, с. 152–158.
8. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс.* Київ: Центр учбової літератури, с. 138–140.
9. Пономарів, О. Д. (2011). *Культура слова: Мовностилїстичні поради.* Київ: Либідь, с. 80–109.
10. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія.* Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 425.

Поняття паронімії. Види паронімів

Пароніми (від грец. 'біля' й 'ім'я, назва') – слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній

відмінності є дуже подібними формою, унаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні: *адресат* ('той, кому пишуть') – *адресант* ('той, хто пише'); *акціонерний* ('заснований на акціях') – *акціонерський* ('властивий акціонерам'); *ефектний* ('показний, виразний') – *ефективний* ('результативний'); *абонемент* ('документ, що дає право на користування') – *абонент* ('той, хто користується абонементом'); *біліти* ('ставати білим') – *білити* ('робити щось білим'); *економний* ('ощадливий') – *економічний* ('стосується економіки').

Звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість одного: замість *факт* ('подія, явище') кажуть *фактор* ('умова, рушійна сила'), замість *уявлення* ('поняття') – *уява* ('фантазія'), замість *пригода* ('подія, випадок') – *нагода* ('слухний момент, можливість'). Часто плутають слова *таємничий* і *втаємничений*. *Таємничий* означає 'незбагнений, незрозумілий': *таємничий острів*, *таємничі письмена*, російський відповідник – *таинственный*. *Утаємничений* має значення 'ознайомлений з чимось приховуваним, прилучений до якоїсь таємниці': *утаємничений у справі уряду* (російське *посвященный*).

Запам'ятаймо правильні значення кількох паронімічних груп. Прадавні мешканці Америки зветься *індіанці*, а *індійці* живуть в Індії. Слово *італійський* пов'язане з сучасною Італією: *італійська мова*, *італійське кіномистецтво*, *італійський страйк*. А коли йдеться про племена, що населяли Апеннінський півострів у давнину, уживаємо прикметник *італьський*: *італьська легенда*, *італьська німфа*. Російське *итальянский* треба перекладати *італійський*, а *италийский* – *італьський*. *Особовий* – 'стосовний до особи, людини взагалі': *особове посвідчення*, *особовий листок* (для обліку кадрів), *особовий склад*, *особовий рахунок*. *Особистий* – 'властивий певній, конкретній особі; власний, персональний': *особисті речі*, *особисте життя*.

Є вужче й ширше розуміння паронімів. При вужчому до паронімів можна відносити тільки однокореневі слова, що належать до однієї частини мови, подібність у морфемному складі яких зумовлює, відповідно, їх семантичну подібність. Вони розрізняються переважно суфіксами, рідше префіксами та закінченнями: *білуга*, *білуха*; *паливо*, *пальне*; *покажчик*, *показник*; *ожеледь*, *ожеледиця*; *громадський*, *громадянський*; *підозрілий*, *підозріливий*; *виконавський* (дисципліна, майстерність), *виконавчий* (орган, лист); *приводити*, *призводити* (до чогось небажаного); *познайомити*, *ознайомити*; *капелюх* (ч. р.), *капелюха* (ж. р.), а також наголосом: *вігода*, *вигóда*; *наїздити* (сто кілометрів), *наїздіти* (до когось, на когось) та ін. Такі слова з різними наголосами нагадують омографи: *замок*, *замóк* тощо, але останні, як і всі омоніми, мають абсолютно відмінні значення. До однокореневих паронімів відносять і слова, що виходять за межі однієї частини мови: *учений*, *учéний*; *шляхом* (ім. в орудн. в.), *шляхóм* (прийм.). При такому підході пароніми розглядаються в плані культури мови, практичної стилістики як одне із джерел мовних труднощів, як причина сплутування слів, їх неправильного добору, й подаються в словниках паронімів, словниках мовних труднощів.

До даного розуміння наближається й таке, коли до паронімів зараховують і різнокореневі слова, що мають випадкову співзвучність і теж можуть помилково сприйматися одне замість іншого: *кампанія, компанія; розпестити, розбестити; впереміж, впереміш; мимохіть, мимохідь; Австрія, Австралія або Швеція, Швейцарія* (у шкільній практиці).

При ширшій інтерпретації пароніми – це взагалі співзвучні слова: *свійський, світський; додолу, додому; форми слів: місяця, міситься*. Навіть слова з тотожними значеннями: *крапля, капля; повінь, повідь*. У такому значенні пароніми розглядаються в стилістиці, поезиці як один з виражальних засобів мови: *Який Сава, така й слава*.

Пароніми у фразеології становлять менш помітне явище, наприклад: *стояти стіною* ('стояти щільним рядом або суцільною масою') – *стати стіною* ('виступити згуртовано, дружно'); *побачити світ* ('народитися', 'бути опублікованим') – *побачити світу* ('багато чого побачити, багато де побувати').

Синтаксичні або лексико-синтаксичні пароніми – результат випадкової співзвучності синтаксичних конструкцій між собою чи з яким-небудь словом: *«Ти йому про Тараса, а він тобі півтораєста»*; початок пісні, яка приписується Марусі Чурай, подається то як *«За світ встали козаченьки»*, то як *«Засвистали козаченьки»*.

Пароніми у словотворенні – до них з певним застереженням (оскільки взятий окремо кожен із подібних випадків належить до лексичних паронімів) можна віднести продуктивні словотвірні типи з близьким значенням на зразок -*ація / -(ув)ання*: *ілюстрація – ілюстрування, консервація – консервування; -тивний / -ційний*: *консультативний – консультаційний, інструктивний – інструкційний* та ін.

Види семантичних зв'язків між паронімами.

Максимальна та мінімальна паронімія

Пароніми можуть перебувати між собою у відношеннях

а) синонімії, коли семантична близькість підсилюється формальною (*блискучий – лискучий; блукати – блудити; повінь – повідь, тяжкий – важкий, хиткий – хисткий*);

б) антонімії: *кепський – лепський; густо – пусто; еміграція – імміграція, експорт – імпорт, еволюція – революція*.

Можуть бути пов'язані певною семантичною близькістю: *дефектний* ('зіпсований, ушкоджений') – *дефективний* ('ненормальний'), *ефектний* ('такий, що справляє враження') – *ефективний* ('дійовий') тощо.

Можуть належати до однієї тематичної групи (*буран – бурун, калина – малина, суниця – полуниця, кіш – киви*).

Паронімічні ряди можуть складатися не тільки з двох, а й з більшої кількості членів: *чуття, відчуття, почуття; руський, російський, русинський*.

Зважаючи на ступінь звукової близькості паронімію поділяють на максимальну (*калина – малина, коса – роса*) та мінімальну (*сплеск – блиск*).

Міжмовні пароніми.

Неточності при використанні паронімів

Звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість іншого. Причиною лексичних, а, отже, й семантичних помилок стає також нерозрізнення міжмовних паронімів, особливо належних до близькоспоріднених мов. Порівняйте українсько-російські паронімічні групи сумління – сомнение, останній – остальной, лихий – лихой, дурний – дурной.

Часто доводиться чути: «Я не маю про це жодної уяви»; або читати щось на зразок: (про відбудову Борисоглібського храму XI століття у Вишгороді: «Тут Ярослав Мудрий писав першу слов'янську конституцію – збірку законів «Руська правда», в тривожну годину збиралися древньоуські князі, щоб засудити міжусобні чвари... Як відновити цей видатний історичний пам'ятник, святиню наших прадідів, частку духовного життя нашого народу» (із газ.)).

Навіть у солідних виданнях можна вчитати «перли» на зразок: «Усією силою гнівного слова тавруємо середньовічні, ганнібалівські акції вандалізму». Ганнібалова клятва (вислів, пов'язаний з ім'ям полководця Ганнібала, що жив не в середньовіччі, а в 3-2 ст. до нашої ери) означає 'рішучість боротися до кінця, суворо дотримувати слова'. У наведеному уривку з заяви ветеранів київської письменницької організації («Літературна Україна». – 1991. – 31 січня), мабуть, ішлося про канібалівські, точніше канібальські, тобто людожерські, акти.

Паронімія, як бачимо, тісно пов'язана з семантикою. Пароніми ніколи не можуть довільно заступати один одного без певних стилістичних настанов. Щоб уникнути помилок, треба глибше вивчати значення слів рідної мови, спираючись також на знання інших мов.

Стилістична роль паронімів

Нерозрізнення значень близькозвучних слів може призвести до непорозумінь між мовцем і співрозмовником, а може служити й засобом творення гумору, іронії, сатири. Порівняйте: «На які інстанції він бігав до того, як став чемпіоном у стометрівці?» (дистанції). «Губителі (порівняйте: любителі) природи». «Він зло не вживає своїм становищем» (не зловживає). «Я мимохідь тебе зачепив» (мимохить). У науковому та офіційно-діловому стилях пароніми є стилістично нейтральними, в інших же сферах мовлення вони можуть набувати нових (контекстуальних) емоційно-експресивних відтінків.

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їх звуковій близькості та семантичних контактах. Як і омоніми, пароніми використовуються для створення каламбурів. Сфера вживання паронімів – публіцистика, художня література, усне розмовне мовлення. Паронімія для створення каламбурів виявляється набагато придатнішою, ніж омонімія, оскільки близькість звучання, а не точний звуковий збіг дає більші можливості для змалювання відповідних ситуацій. У паронімів ширші можливості асоціативних зв'язків. Одна із стилістичних функцій паронімів – семантичне переключання. Звукова

близькість значення відмінних слів дає можливість розширити політ думки, змалювати яскравішу картину, насичену образами. Паронімія забезпечує музичність фрази:

*У графа профіль – як у грифа,
А я бродячий менестрель...
(Л. Костенко).*

У цій же функції широко використовуються пароніми в усній народній творчості: «*Иди, иди, дощук, зварю тобі борщук в зеленому горщук, поставлю на дубочку: дубочок схитнувся, а дощик линувся – цебром, відром, дійничкою над нашою пашичкою*».

Ще одна функція паронімів – семантичне зіставлення. Два близькозвучних слова дають можливість виразніше зіставити якісь риси людини, рельєфніше описати події, явища тощо: «*Барвистість іспанського пейзажу доповнюють пейзажи в мальовничих шатах, що захоплено вітають туристів і закидають їх магноліями та камеліями*» (Ю. Смолич).

Часом для створення каламбурних ситуацій гумористичного плану використовується зіставлення близькозвучних лексичних елементів різних мов: «*Францішку! А чого ти мовчиш? Ти – за? – Айно! – рішуче тупнув босою, порепаною ногою Францішек, – айно! – Айно! – підхопила в один голос решта селян. – Чуєте, всі кажуть: файно! – резюмував Хома*» (О. Гончар).

Сплутування паронімів свідчить про недостатній рівень володіння мовою, проте інколи пароніми вживають один замість одного для досягнення гумористичного ефекту. З цією ж метою вдаються й до перекручених слів літературної мови: «*– Чого вам треба? Собаки? Куплю! Вкраду! Якої породи? Стрептококпенчера? Сетера-лапсердака? Хатню таксі? Оболонку? Шприця? Фокспрем'єра? Говоріть! Кажіть! Замовляйте, сто догів вам у квартиру*» (В. Чечвянський); «*Купріяне! – несамовито вигукнув поміщик. – Де ти в диявола запропастився?*» *Насправді ж Купріян нікуди не зникав, порався біля пані, яка безуспішно шукала пляшечку з валер'янкою.*

– Валер'яне! Де моя купріянка? Тобто, де валер'янка?» (О. Носенко).

Стилістичні властивості паронімічного зближення слів часто використовуються при створенні епіграм, пародій, шаржів.

У публіцистиці пароніми широко використовуються в ролі заголовків: «*Шкала і школа талантів*»; «*Розрахунки і прорахунки*»; «*Кличе на матч футбольний м'яч*»; «*Манери чи маневри?*»

На основі паронімії будується парономазія – стилістична фігура, у якій поряд розміщуються різні за значенням, але подібні за звучанням слова з метою зіставлення їх. Тут можуть бути використані не лише пароніми, а й просто співзвучні слова, різні за своєю предметною співвіднесеністю. Ця стилістична фігура характерна для красного письменства та народної творчості. Наприклад: «*– О, бачиш, – втішився Кочубей, – він ще не чув, так слухай тоді. Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу дідьків триста, а нашого брата дере жінка кирпата, жіночка люба та дере за чуба... Го-го-го!.. Бачиш, до чого я казав?*» (Б. Лепкий).

Питання для самоконтролю

Дайте визначення паронімів.

Із чим пов'язана можливість сплутування паронімів?

Які слова відносять до паронімів?

Розкажіть про паронімію у фразеології, синтаксисі, словотворі.

У яких семантичних відношеннях можуть перебувати пароніми?

Що Вам відомо про міжмовну паронімію?

Розкажіть про неточності, що можуть виникати при використанні слів, здатних до паронімії.

Розкрийте стилістичну роль паронімів.

Що таке паронімія? Наведіть приклади.

Тема 7. ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Поняття синонімії.
2. Однорівнева й міжрівнева синонімія.
3. Синонімічний ряд.
4. Абсолютні та неповні синоніми.
5. Особливості перекладу синонімів.
6. Стилiстичне використання синонімів.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 47–55.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, с. 115–130.
3. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної літератури, с. 105–109.
4. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 101–105.
5. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 166–169.
6. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 76–92.
7. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професійного спілкування*. Київ: Каравела, с. 143–149.
8. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 138–140.
9. Пономарів, О. Д. (2011). *Культура слова: Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь, с. 33–36.

10. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 124–125.
11. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 539–543.

Поняття синонімії

Синоніми (від грец. ‘однойменний’) – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотвірні типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (із можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та у сполучуваності).

Синонімія найповніше й найвиразніше виявляється в лексиці, де значно повніше представлена в абстрактній лексиці порівняно з конкретною, на рівні переносних значень порівняно з прямими, у стилістично забарвленій лексиці порівняно з нейтральною. Це явище є небажаним у сфері термінології.

Функції семантичного і стилістичного характеру, які доцільно брати до уваги для адекватного визначення суті синонімії серед різних типів семантичної близькості й устанавлення синонімії, такі:

1) функція семантичного добору слова з ряду можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення: *«Все... мучить, гризе і точить душу» (Н. Кобринська); «Не дала вона (дружина) Миколі Степановичу ні дітей жаданих, ні бажаного затишку» (Б. Антоненко-Давидович); «Він не жив, не милувався красою, поезією, коханням, а лише існував, обідав, чай пив» (Г. Хоткевич);*

2) функція стилістичного добору слова з ряду можливих назв із метою адекватно оформленого (у функціонально-стильовому, емоційно-оцінному і под. аспектах) позначення відповідного поняття: *«Я вже сказав: ми не лопаєм, а годуємось, як і належить людям благородним» (О. Ільченко); «– Цебто вона [баба] неправдива людина? – Зовсім-таки брехлива» (І. Нечуй-Левицький)*. Порівняйте також випадки вибору того чи іншого синоніма в таких, наприклад, рядах з нейтральною, піднесеною або евфемістичною й зниженою конотаціями компонентів, як *померти, заспокоїтися, здохнути; спати, відпочивати* (напр., в армії: *«Особовий склад роти відпочиває»*); *розвідник, шпигун* («наш» *розвідник*, але «їхній» – *шпигун*); *ведмідь, великий* (як евфемізм у Карпатах);

3) функція підсилення семантичної або емоційно-експресивної характеристики поняття й одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом нанизування, нагромадження слів (ампліфікація);

4) функція заступлення, заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць: *«Він нікого не зачіпав, і його ніхто не займав» (Марко Вовчок)*.

Однорівнева й міжрівнева синонімія

Залежно від функціонування на різних мовних рівнях можна говорити про однорівневу (крім лексичної, це фразеологічна, синтаксична та ін.) і міжрівневу синонімію.

Розрізняють фразеологічні синоніми: *ні те ні се, ні риба ні м'ясо, ні пава ні ворона; гав ловити, рота роззявляти; дати драла, накивати п'ятами; не всі дома, немає клепки; давати хropaка, клювати носом*; міжрівневі лексико-фразеологічні синоніми: *тісно – ніде яблуку впасти, ніде курці стати* та ін; морфологічні – варіанти форм, що передають те саме значення : *батьку – батькові, п'ятьма – п'ятьома*. Синтаксичні синоніми – це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні за значенням, які при відмінності формальної структури є взаємозамінними в тексті: *просити гроші / грошей* (у другому випадку – частину або на певний час); *дід і баба / дід з бабою; братова книжка / книжка брата; мчати як стріла / стрілою; сталь міцніша від заліза / міцніша, ніж залізо; намазати масло на хліб / хліб маслом; люди заселяють пустелю / пустеля заселяється людьми. Подавши гудок, пароплав відійшов / Після того як пароплав подав гудок, він відійшов. / Пароплав подав гудок і відійшов. / Після подання гудка пароплав відійшов. / Подавши гудок... і т. д.* Поряд з власне синтаксичними синонімами (*Я нездужаю / Мені нездужається*) розрізняють лексико-синтаксичні (*Я нездужаю / Мені нездоровиться*).

Синонімічний ряд

Синоніми групуються в синонімічні ряди. Опорним, стрижневим членом ряду є його домінанта – слово, найуживаніше серед інших, звичайно стилістично нейтральне й таке, що найточніше та найповніше виражає значення всього ряду. Слова в ряду мають бути синонімічними не тільки щодо домінанти, а й між собою. Особливо численними є синонімічні ряди на позначення понять «іти» / «ходити» / «піти»; «говорити» / «казати» / «сказати»; «бити» / «ударити» / «побити»; «лягти», «красти», «пити» / «випити» / «напитися» (щодо алкогольних напоїв); «хороший» / «поганий»; «великий» / «малий»; «балакун» та деяких інших.

Абсолютні та неповні синоніми

Ступінь синонімічності слів може коливатися від повної до більшою чи меншою мірою часткової. Виділяють абсолютні (повні) та неповні (останніх у мові переважна більшість) синоніми.

Синоніми абсолютні – слова повністю рівнозначні й загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-експресивною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін. Наприклад: *родина, сім'я; пейзаж, краєвид; вік, століття, сторіччя; угорець, мадяр; гарний, красивий і вродливий* (щодо людини); *безплатний, безкоштовний; любий, милий; безмежний, безкрайній, безконечний, нескінченний; тремтіти, дрижати; баритися, гаятися; скрізь, всюди; крізь, через* (вікно, туман і віки); *або, чи; тільки, лише*. Вони часто зустрічаються, зокрема, серед емоційно-експресивної

лексики: *лупити, колошматити* у значенні ‘сильно бити’, серед однокоренових слів і взагалі на словотвірному рівні: *близько, поблизу; пташеня, пташа; підлиза, лизун; лизоблюд, блюдолиз; заробітна плата, зарплата*; на рівні стійких словосполучень: *боровик, білий гриб; бити байдики, байдикувати*; граматичних форм, зокрема синтаксичних конструкцій: *віддаленіший, більш віддалений; ходитиму, буду ходити; мчати як стріла, мчати стрілою; дощ, іде дощ, дощить*.

Абсолютні синоніми можуть розрізнятися:

а) частотністю вживання (першим у парі подається вживаніше слово): *обличчя, лице; скроня, висок; спогад, спомин; селезень, качур; щеня, цуценя; зразок, взірець; століття, сторіччя; білосніжний, сніжно-білий*;

б) певним стилістичним ореолом (не настільки виразним, щоб у словниках при таких словах давалася відповідна позначка, і не завжди усвідомлюваним самим мовцем) – наявністю чи відсутністю, наприклад, конотацій традиційності або, навпаки, сучасності, звичайності або престижності, безпосередності, невимушеності або певної офіційності та ін., порівняйте: *мовознавець, лінгвіст; мовознавство, лінгвістика (порівняльно-історичне мовознавство, але структурно-математична лінгвістика); здоров, привіт, салют* (як фамільярно-дружнє вітання); *привіт, вітання (передавайте привіт Вашій доньці й вітання дружині); голий, оголений* (останнє ніби пристойніше);

в) неоднаковою активністю вживання в різних стилях та соціально-професійних різновидах мови: *оранжевий, жовтогарячий; радіатор, батарея; ферзь, королева; стюардеса, бортпроводниця*; у парі *кавалерія, кіннота* лише перше слово вживається в значенні роду військ; у термінології іншомовний і власне українській синоніми часто не можуть помінятися місцями, тому що український синонім виступає, по суті, як пояснення запозиченого, наприклад: *асиміляція й уподібнення, біном і двочлен*;

г) сполучуваністю: *середні віки*, але не *століття*;

г) відмінністю у вживанні залежно від форми слів (чинник, що може як сприяти, так і перешкоджати цьому вживанню) та їх звукового оформлення, внутрішньої форми слова, асоціативного зв'язку зі словотвірно спорідненими і просто фонетично подібними словами: *лелека, чорногуз; слимак, слизняк; ворона, тава; вогнище* (порівняйте: *вогонь*), *багаття*; їх довжини (порівняйте: *назва й найменування, кілька й декілька, ніби й нібито*, особливо при синонімії слова і словосполучення: *третина й одна третя*) та акцентуаційної характеристики (місця наголосу в слові), що має особливе значення для ритміки та римування в мові поезії;

д) неоднаковою активністю в літературному мовленні жителів різних регіонів, порівняйте на Наддніпрянщині й у Галичині: *галстук – краватка, чемодан – валіза, спасибі – дякую, будь ласка – прошу, вибачте (пробачте) – перепрошую*. Така диференціація може зумовлюватися наявністю саме того, а не іншого з членів ряду в іншій мові, з якою певний регіон тісніше контактує (для української мови – російська й польська). Цей чинник може стимулювати

як розширення, так і звуження вживання слова (як нібито менш властивого даній мові).

Неповні синоніми поділяють на семантичні (ідеографічні), стилістичні та семантико-стилістичні.

Семантичні відрізняються відтінками значень: *говорити, виступати, промовляти, проголошувати; хата, дім, будинок, житло, квартира; бути* ('мати місце в дійсності') та *існувати* (із підкресленням ознаки процесуальності, переважно щодо абстрактних понять); *бити, ударяти* (про окремі удари); *признатися, зізнатися* (широ, переважно про щось інтимне, таємне або варте осуду і т. ін.); особливо часто такі слова відрізняються інтенсивністю вияву ознаки, дії: *білий, білосніжний; хотіти, жадати*.

Стилістичні синоніми мають різні сфери використання та експресивно-емоційне забарвлення: *їсти, глутати, жерти; батьки, батько-мати* (розм.), *отець-ненька* (фолькл.); *говорити, ректи, верзти, патякати, мовити; батьківщина, вітчизна* (в урочистій або поетичній мові); *бажано, хотілося б* (більш ввічливо).

Семантико-стилістичні синоніми, з яких переважно складаються широкі синонімічні ряди, мають відмінності в семантиці та використанні: *бути* ('бути в наявності у когось або десь' – *у нього є гроші*), *водиться* ('бути постійно в наявності – про певну кількість'); *бити, ударяти* та розмовні *гатити, гамселити, садити* тощо у значенні 'сильно бити'; *майбутній, наступний, грядущий* тощо.

Семантичні синоніми дають можливість вибрати найточніше слово з синонімічного ряду, щоб якомога краще передати ту чи іншу думку. Особливо важлива така риса в діловому, науковому й публіцистичному стилях. Стилістичні синоніми сприяють відтворенню найтонших емоційно-експресивно-оцінних відтінків висловлювання.

Особливості перекладу синонімів

Синоніми, як ми вже з'ясували, можуть відрізнятися семантичними відтінками, стилістичним забарвленням, закріпленістю за певним стилем мовлення, сполучуваністю тощо. Усі ці чинники треба враховувати, добираючи при перекладі слова з синонімічного ряду. Наприклад, для перекладу російського слова *выражение* ('фраза, мовний зворот') в українській мові доречно було б уживати слово *вислів*, а не вживане всюди *вираз*, основним значенням якого є 'вияв настрою, почуттів на обличчі': «Сильне, з грубуватими рисами Храпчукове обличчя сьогодні мало вираз невластивої йому розгубленості» (С. Журахович); «Від таких висловів, як «оклик дум», «сонний шум» і т. ін. просто в голові паморочиться» (М. Коцюбинський).

Сплутування синонімів маємо й у таких реченнях: «Мій син на таке не здібний» та «Молоді виявилися здатними учнями своїх батьків та дідів». *Здібний* і *здатний* у наведених прикладах слід поміняти місцями, перше слово означає 'талановитий', а друге – 'спроможний на щось', наприклад: «*Мартович був надзвичайно здібний і дома ніколи не вчився*» (В. Стефаник); «*Перед*

чужими тільки й чуєш про Василя, який він розумний та до всього здатний» (Панас Мирний). Сплутування зумовлене тим, що в російській мові обидва значення передаються одним словом – *способный*.

Отже, добираючи слово до перекладу, слід ураховувати особливості його значення та функціонування.

Стилістичне використання синонімів

«Багатство синонімів, – відзначає М. Рильський, – одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці – невід’ємна прикмета доброго стилю, доконечна риса справжнього майстра».

Отже, синоніми є одним із найважливіших складників арсеналу стилістичних засобів мови. Стилістику цікавлять реальні можливості вибору, що їх дає мовцеві мова для вираження думки. Важливою є не більша або менша близькість словникових значень двох чи кількох слів, а те, якими словами можна виразити певне поняття в певному контексті. В українській мові, наприклад, можна побудувати два тексти з однаковим змістом, де не повторюватиметься жодна з повнозначних частин мови:

«Ішов мисливець лісом. Побачив на гілці білку. Скинув з плеча рушницю й націлився увись. Білка – скік! та й визирає здаля з віття. Він мерцій услід – звірятко ще далі. Мисливець поспішив навпростець через куці, та тільки й бачив пустунку. Огледівся – навколо хаща. Раптом – твалт! – угруз у яму. А білка згори: ках-ках»;

«Простував ловець гаєм. Уздрів на галузці вивірку. Зняв з рамена гвинтівку й направив догори. Вивірка – плиг! і виглядає оддалік із гілля. Той хутчій слідом – тваринка знову в далеч. Ловець поквапився прямцем крізь чагарі, а її, капосниці, й слід пропав. Подавився – кругом гущавина. Зненацька – ой леле! – застряв у вибоїні. А вивірка зверху: ха-ха» (А. Матвієнко).

Використання синонімів у різних функціональних стилях неоднакове. В одних широкий простір для синоніміки, в інших набагато вужчий. Офіційно-діловий стиль, якому притаманне прагнення до граничної точності вислову (щоб уникнути неправильного тлумачення), використовує синоніми обмежено, бо вони майже завжди вносять у мовлення зміни відтінків значення. Наприклад: *«Процедура приватизації державних підприємств включає такі основні елементи: визначення підприємств або їх часток (акцій, паїв), що продаються громадянам України за приватизаційні сертифікати, а також часток (акцій, паїв), що продаються членам трудових колективів за номінальною вартістю» (Концепція роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду).* Тут синоніми використані для пояснення й деталізації.

Загалом синонімія як стилістичний засіб не характерна і для наукової мови, хоч тут вона представлена ширше, ніж в офіційно-діловому стилі. У наукових текстах синоніми використовуються як засіб контекстуального уточнення: *«Електроліз застосовують також в електролітичному нікелюванні та хромуванні. Така обробка не тільки надає виробам гарного зовнішнього*

*вигляду (блискучої поверхні трохи жовтуватого відтінку у нікельованих і злегка синюватого у хромованих виробів), а й оберігає сталеві вироби від іржавіння» (підручник). Для наукового стилю, як відомо, характерні точність, відсутність емоційності та експресивного забарвлення, прагнення до однозначності, до того, щоб кожному поняттю відповідав один термін. Але всупереч загальній тенденції виникає чимало паралельних назв того самого поняття. Серед термінологічної лексики багато слів іншомовного походження, а запозичений термін, як і будь-яка нетермінологічна іншомовна лексема, зазнає різнобічного впливу в мові поширення, вступає в контакти з іншими словами на лексичному, семантичному, словотвірному рівнях. Унаслідок таких контактів з'являється однозначне слово – шляхом морфологічного чи семантичного калькування. Маємо синонімічні пари, один компонент яких питомий, а другий – запозичений: *атеїст* – *безбожник*, *бібліофіл* – *книголюб*, *біографія* – *життєпис*, *евфонія* – *милозвучність*, *пентагон* – *п'ятикутник*, *гігант* – *велетень*, *грамотний* – *письменний*, *циклоп* – *песиголовець*, *монах* – *чернець*. Особливо багато таких паралельних утворень серед астрономічних назв: *Оріон* – *Косарі (Полиця, Чепіги)*, *Плеяди* – *Волосожар*, *Велика Ведмедиця* – *Великий Віз*, *Молочний Шлях* – *Чумацький Шлях (Чумацька Дорога)*.*

У термінології так само є парні назви: *біном* – *двочлен*, *асиміляція* – *уподібнення*, *дисперсія* – *розсіяння*, *осциляція* – *коливання*, *квалітативний* – *якісний*, *квантитативний* – *кількісний*. Крім походження, вони нічим не відрізняються й певний час співіснують як дублети (слова, що не мають відмінностей ні в значенні, ні в стилістичному забарвленні). А згодом або набувають ознак семантичних чи стилістичних синонімів і залишаються в мові, або один з них, не набувши таких ознак, переходить до розряду пасивної лексики, а то й зовсім зникає з мови. З-поміж названих термінологічних пар компоненти іншомовного походження вживаються, як правило, в суто науковому стилі, а питомі українські – в науково-навчальному, науково-популярному та інших різновидах. З пари слів *мовознавство* й *лінгвістика* перше вживається тепер як назва науки про мову, її суспільні функції, загальні особливості, конкретні прояви її структури, а друге застосовується як назва окремого напрямку мовознавства. Кажемо: *порівняльне (історичне, сучасне, українське, слов'янське, загальне) мовознавство*, але *структурно-математична лінгвістика*. Коли такого розподілу значень або відтінків не відбувається, один із дублетів виходить з ужитку: у сучасній українській мові слово *поверх* витіснило запозичення з французької *етаж*.

У публіцистичному стилі з огляду на його нахил до експресії висловлення, орієнтацію на уснорозмовну форму мовлення синоніми використовуються досить широко, причому не лише загальномовні, а й контекстуальні. Загальномовні синоніми – це слова, синонімічні взаємини яких не обумовлені жодним контекстом; синоніми мови: *швидко*, *прудко*, *хутко*, *жваво* і под. Контекстуальними синонімами зводяться слова, що набувають синонімічних стосунків тільки в певному контексті. Скажімо, прикметники *давній* і *замріяний*, узяті кожен сам по собі, синонімами не є, вони стануть

ними, коли їх поставити в такий контекст: *«Ідучи зеленими вулицями рідного міста після багатолітньої розлуки, я зустрів свого давнього, замріяного друга»*.

Специфікою публіцистичного стилю є розмежування семантично тотожних слів з погляду оцінки описуваного явища. Коли синонімічний ряд має в своєму складі іншомовне слово, воно набуває, негативного забарвлення. Із синонімічного ряду *подорожувати, їздити, мандрувати, вояжувати* останнє слово в публіцистиці використовують як засіб негативної оцінки: *«Всеукраїнський референдум, крім усього іншого, засвідчив і те, що малопрохані захисники так званого російськомовного населення, які безперервно вояжували східними та південними теренами України, не досягли бажаних для них наслідків – їм не вдалося порушити єдності людей нашої землі в прагненні до волі» (із газ.)*. У художньому стилі такого розмежування немає, тут синоніми, незалежно від походження, можуть уживатися як нейтральні або з відтінком іронії, але без негативного забарвлення: *«Молодший син Софії, Вольдемар, і зараз вояжував десь у Сполучених Штатах» (О. Гончар)*.

Синоніми в публіцистичному й особливо в художньому стилі використовуються для врізноманітнення викладу, для уникнення монотонності, повторів. Кожен компонент синонімічного ряду, маючи більші чи менші семантико-стилістичні відмінності, дає можливість повніше відтворити картину зображуваного, відбити суть явища чи поняття: *«Григор Тютюнник принципово близький до натури зображення, принципово їй вірний, маючи вроджене чуття на подробиці, на деталі, на кolorитні характерності, і в живописанні його не зраджує чуття міри, письменник, як то кажуть, не передає куті меду, та й самої куті в нього не багато чи мало, а рівно стільки, скільки треба» (Є. Гуцало)*.

Значний стилістичний ефект досягається розщепленням загального поняття на синоніми-складники. Це сприяє більшій переконливості викладу: *«Справжній бум зацікавлення національною історією та культурою спостерігається сьогодні на Полтавщині. Інтерес викликають різноманітні розвідки науковців і спеціалістів сивої давнини, забуті та напівзабуті звичаї, деталі побуту, навіть традиційні українські зачіски, скажімо, славнозвісний запорізький «оселедець». Зокрема, йому присвятив ціле дослідження полтавський етнограф Валентин Посухов» (журн.)*.

Як свідчать наведені приклади, при наявності різних емоційно-експресивних відтінків у публіцистичних текстах переважають оцінні моменти використання синонімії. А в художньому стилі на першому плані функція естетично-зображальна: *«Витри сльози, ти ще проллєш їх ціле море – гарячих, гірких материнських сліз. Краще змириь, бо така твоя доля. У великих муках ти народила живу крихіточку, вигодувала її молоком із своїх пречистих, прегарних грудей, ростила, співала найкращих, найніжніших пісень, і він, той мізинчик людства, виростав прямо із твого серця. І ось він стає дорослішим, ні, він уже став дорослим, уродливим, розумним і нараз – комусь там потрібним. Комусь, а не тобі!.. І вже тебе не питатимуть, вириватимуть*

його, твого сина, прямисінько з серця твого, вириватимуть силомиць, а такі вирвуть, і на тому місці, де росла твоя дитина, залишаться тільки рани, глибокі рани» (Ю. Колісниченко, С. Плачинда).

У розмовному мовленні широко представлені загальнономвні й контекстуальні синоніми, що є емоційно-експресивними заміниками нейтральних слів загальнонародної мови: «– Так хто тут змерз, питаю? – вже прискіпнується Ладко. І чим довше мовчать під бузком та біля огradки, тям гучніше гамселить у його просторах грудях велике й лагідне серце, і гаряча хвиля збудження трепетно лоскочеться в жилах. Дівчата щільніше туляться одна до одної, прискають у долові й не озиваються – так, наче їх і немає. Тоді Ладко не витримує, ступає до лавочки ще один крок і, розчепіривши руки так, що тінь від них злітає аж на сільбудівській стіні, хапає в обійми першу-ліпшу. І знову твалт, і знову регіт. Не чути вже більше, як шелестить – видзвонює листя на осичках, видно тільки, як воно тремтить і перекидається млинка, полискуючи при місяці білими підспіддячками» (Григір Тютюнник).

Компонентами синонімічного ряду можуть виступати евфемізми та перифрази. Евфемізм – слово або словосполучення, що відтворює зміст у пом'якшеній формі. Евфемізми виступають заміниками грубих, непристойних зворотів; вживаються з почуття страху чи сорому: замість дурний – немудрий, не хапає зірок я неба; замість скоро помре – йому вже не топтати рясту; замість брехня – фантазії, вигадки; замість п'яний – під градусом, під мухою, під Бахусом. Як евфемізми можуть використовуватися терміни з суспільно-політичної галузі: лібералізація цін, вільне підприємництво та ін.

Перифраза – зворот, за допомогою якого явище, предмет, особа, реалія називаються не прямо, а описово, через характерні їх риси. Найчастіше перифрази вживаються в публіцистичних та художніх текстах: «Що не кажіть, не любити кішок просто неможливо. Приходиш додому, а ваша красуня-грація зустрічає біля порога, потреться об ноги, хвіст трубою, промуркоче заспокійливу пісеньку, вмоститься на колінах. Погладиш пухнасте диво – і воно вбере в себе всі денні стреси» (із газ.).

Для посилення ознаки використовується нанизування синонімів: «Він був доброю і співчутливою людиною, безстрашною і рішучою... Як він любив хоробрих і стійких людей!» (В. Тихонов). Нанизування може породжувати градацію, коли кожен наступний синонім посилює (послаблює) значення попереднього: «Фашизм ворожий усякій національній культурі, у тому числі й німецькій. Усяку національну культуру він прагне розгромити, знищити, стерти саму пам'ять про неї» (А. Тесленко).

Таким чином, синоніми є одним із найактивніших засобів стилістики.

Питання для самоконтролю

Що Ви знаєте про синонімію?

На яких мовних рівнях проявляється синонімія?

Назвіть функції синонімів.

Розкажіть про синонімічний ряд та його домінанту.

Що Ви знаєте про абсолютні синоніми, чим вони можуть розрізнятися?

Які синоніми називають неповними?

Розкажіть про особливості перекладу синонімів.

Як використовуються синоніми у науковому стилі (офіційно-діловому, публіцистичному, художньому та розмовному стилях)?

Що Ви знаєте про слова-дублети?

Розкажіть про евфемізми, перифрази та фігури, побудовані на основі синонімії.

Тема 8. АНТОНІМИ

План

1. Поняття антонімії. Антонімія на різних рівнях мови.
2. Види семантичних антонімів.
3. Однокореневі та різнокореневі антоніми.
4. Загальномовні й контекстуальні антоніми.
5. Антоніми багатозначного слова.
6. Особливості використання антонімів та їх стилістичні функції.
7. Стилiстично невиправдане вживання антонімів.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 47–55.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, с. 103–107.
3. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної літератури, с. 105–109.
4. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 105–124.
5. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 169–171.
6. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 138–140.
7. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 125–126.
8. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 27–29.

Поняття антонімії. Антонімія на різних рівнях мови

Антоніми – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями. Антонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексиці. Не

можна сказати, що антоніми – це слова, що виражають протилежні значення, між якими немає жодного зв'язку. Поняття, як правило, викликає в мовця логічний антонім (парне слово). Це природна особливість людського розуму, єдиний наявний у нашому розпорядженні спосіб закріплення й аналізу відчуттів. У людській свідомості абстрактні поняття закладені парами, кожне зі слів цієї пари так чи інакше викликає уявлення про друге: *швидкий – повільний, краса – потворність, багатство – вбогість*. Таким чином, в антонімічні стосунки вступають не всі слова, а лише ті, що об'єднані змістом на основі їх протилежності, протиставлення. Передусім це слова, що мають якісні, кількісні, часові, просторові значення. Не мають антонімічних стосунків слова з конкретним значенням, оскільки вони називають такі поняття, які не мають прямих відповідників, співвідносних за протилежністю: *бандура, стіл, піч, трактор, дерев'яний, алюмінієвий, фабричний* і под.

Антонімічність фразеологічних одиниць виявляється насамперед у протилежності значень тих слів, що входять до їхнього складу, або у вираженні протилежності через заперечення: *високої проби – низької проби; гладити за шерстю – проти шерсті; велике цабе – невелике цабе; бачити – не бачити смаленого вовка*. Іноді фразеологічні одиниці хоч і мають протилежні значення, але не так вільно асоціюються між собою (наприклад: *хоч греблю гати – як кіт наплакав*) і не так легко вступають в антонімічні взаємовідношення. Фразеологічний зворот може бути одним із компонентів антонімічної пари. Це, як правило, лексикалізовані фразеологізми: *уночі – серед білого дня, вечоріти – благословлятися на світ, працювати – байдики бити, далеко – палицею кинути, темно – хоч голки збирай*.

До морфологічних антонімів можна віднести дієслова активного й пасивного станів: *машини обробляють землю – земля обробляється машинами* (хоч самі конструкції з ними належать до категорії синтаксичних синонімів, оскільки позначають ту саму ситуацію), *керуючий – керований*. До синтаксичних антонімів належать, наприклад, пари складних речень із зворотним взаємовідношенням предикативних частин (щодо часової послідовності, причиново-наслідкової залежності тощо): *Раптом подув вітер і пішов дощ – Раптом пішов дощ і подув вітер; Якщо він не ходитиме на роботу, то його звільнять – Якщо його звільнять, то він не ходитиме на роботу*. Деякі дослідники відносять до синтаксичних антонімів такі речення та словосполучення, що містять лексичні антоніми: *Всі присутні були спортсменами – Ніхто з присутніх не був спортсменом; іти на гору – іти з гори*.

Види семантичних антонімів

Антоніми поділяють: а) у семантичному відношенні – на кілька основних класів за типом протиставлення; б) у формально-структурному – на різно- і однокореневі; в) у стилістичному – на загальнономовні й контекстуальні.

У семантичному відношенні виділяються:

1) градуальні антоніми (найбільший клас), що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості (*хороший – поганий, багатий – бідний, жирний – пісний, яскравий – тьмянний, багато – бідно, холод – тепло, мороз – спека, дружба – ворожнеча, слава – ганьба, багач – бідняк, сміливець – боягуз, брюнет – блондин*), кількості (*багато – мало, надлишок – брак, все – ніщо, всі – ніхто, кожний – жодний, скрізь – ніде, завжди – ніколи*), дії (*палати – тліти, поспішати – зволікати, поспішати – відставати* (про годинник), *переспати – недоспати*), ознаки дії або якості (*дуже – злегка, надто – недостатньо*). Таке родове поняття характеризується можливістю ступеневого зростання або спаду, відповідні антоніми не повністю покривають його, тому між його крайніми виявами можливі проміжні ланки (мезоніми) (*холодний – прохолодний – теплий – гарячий, любов – приязнь – неприязнь – ненависть, всі – багато хто – дехто – ніхто*), а заперечення одного з антонімів не є ствердженням другого: *не багатий – не те саме, що бідний*;

2) комплементарні (від латин. ‘доповнення’) – антоніми, що позначають два взаємодоповнюючі видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *живий – мертвий, зрячий – сліпий, присутній – відсутній, добровільний – примусовий, зовні – всередині, разом – окремо, мир – війна, рух – спокій, чоловік – жінка, брат – сестра, допускати – виключати* (винятки з правила), *є – немає, з (чим) – без (чого), так – ні*, особливо в однокореневих антонімах: *одружений – неодружений, платний – безплатний* (заперечення одного з антонімів тут є одночасно й ствердженням другого);

3) векторні антоніми, що позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *підніматися – опускатися (спускатися), починати – кінчати, крацати – гіршати, арештовувати – звільняти, одружуватися – розлучатися, світати – смеркати, запитувати – відповідати, висхідний – низхідний, прибічник – противник, туди – звідти, вперед – назад, на лице – навиворіт, за – проти, до – від (чого, кого), віра – майна*, особливо в однокореневих антонімах (*зачиняти – відчиняти, полюбити – розлюбити, циклон – антициклон*). До цього класу прилягають: антоніми із загальним значенням ‘дія або стан – їх припинення’: *рухатися – спинятися, життя – смерть, шлюб – розлучення, марш! – стоп!*;

4) координатні антоніми, що позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: *тут – там, цей – той, ось – он, верх – низ, правий – лівий, початок – кінець, північ – південь; перед – за (чим), колись – тепер, ранок – вечір, літо – зима, перший – останній, попередній – наступний*, а також суміжні з цими полюсами поняття: *старт – фініш, предок – нащадок, недолетіти – перелетіти*. Тематично вони наближаються до векторних антонімів (порівняйте: *перед – зад і вперед – назад, початок – кінець і починати – кінчати*), а за структурою опозиції – можливою наявністю мезоніма (*верх – середина – низ, ранок – день – вечір*) – нагадують градуальні антоніми. Ці основні класи не охоплюють усіх антонімів, напр.: *вітатися – прощатися*,

добрий день! – до побачення!, *вздовж* – *упоперек*, *фас* – *профіль*, *на щастя* – *на жаль*, *безсумнівно* – *можливо* (останні антоніми – у функції вставних слів).

Однокореневі та різнокореневі антоніми

Якщо в різнокореневих (власне лексичних: *ніжний* – *грубий*, *бадьорий* – *стомлений*, *сміливець* – *боягуз*, *зустріч* – *розлука*, *тепер* – *колись*) антонімах протилежність виражається різними коренями (основами), то в однокореневих – додаванням до того самого слова або основи антонімічних афіксів (переважно префіксів) чи афіксоїдів (*в'їхати* – *виїхати*, *зацвісти* – *відцвісти*, *розбірливий* – *нерозбірливий*, *морозець* – *морозище*, *англофіл* – *англофоб*,) або префікса з заперечним та протилежним значенням (*воля* – *неволя*, *революція* – *контрреволюція*, *смачний* – *несмачний*, *плідний* – *безплідний*, *правда* – *неправда*, *воля* – *неволя*, *друг* – *недруг*, *надія* – *безнадія*, *безпека* – *небезпека*, *спокійний* – *неспокійний*, *можливий* – *неможливий*, *корисливий* – *безкорисливий*, *бородатий* – *безбородий*). Найчастіше однокореневі антоніми утворюються за допомогою іншомовних префіксів *а-* (*без-*, *не-*), *анти-* (*проти-*), *ре-* (поновлення, повернення), *де-*, *дез-* (*від-*, *роз-*), *дис-* (*не-*), *контр-* (*проти*). При родових кореляціях антоніми творяться додаванням або відніманням афікса із значенням протилежної статі (*кум* – *кума*, *доярка* – *дояр*). Проміжне місце між різно- й однокореневими антонімами займають пари складних слів з антонімічними компонентами (*глибоководний* – *мілководний*, *доброякісний* – *злякисний*) або одним таким компонентом (*рослий* – *низькорослий*). Щодо антонімів з *не-* і *без-*, то ними можна вважати тільки слова з максимально протилежним вихідному слову значенням. Слова з цими префіксами, що просто заперечують значення твірного слова, до антонімів не належать, оскільки виражають не крайню, а неповну протилежність (порівняйте: *молодий* – *немолодий* – *старий*, *корисний* – *безкорисний* – *шкідливий*).

Поміж однокореневих антонімів виділяються слова, що виражають семантику протилежності стримано, м'яко (так звані антоніми-евфемізми): *поганий* – *непоганий*, *малий* – *чималий* (порівняйте: *поганий* – *гарний*, *малий* – *великий*).

До антонімів близькі різні номенклатурні й термінологічні опозиції, що членують більш загальне поняття (ціле) на два види (дві частини цілого), повністю покриваючи його або виділяючи в ньому крайні точки: *доконаний* – *недоконаний вид* (дієслова), *органічна* – *неорганічна* (хімія), *прокурор* – *адвокат*, *бас* – *тенор*, *префікс* – *постфікс*, *поміщик* – *кріпак*, *патрицій* – *плебей*, *Північний* – *Південний* (полнос), пари типу *верхів'я* – *гирло*, *підніжжя* – *вершина гори*, *стеля* – *підлога*, що позначають два конкретні поняття на протилежних кінцях певного відрізка. Такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричних значень, порівняйте: *актив* – *пасив*, *плюс* – *мінус*, *рай* – *пекло*. І навпаки, антонімічність втрачається при розвитку термінологічних значень, порівняйте: *простий* – *складний* (*питання* – *речення*).

Загальномовні й контекстуальні антоніми

Регулярне протиставлення антонімів один одному спричиняє те, що кожен із них викликає в нашій свідомості уявлення про свою протилежність: *високий – низький, загубити – знайти, радість – журба*. Це антоніми мови, тобто загальномовні, постійні (слова, антонімічні стосунки яких зрозумілі поза будь-яким контекстом). Такі антоніми зафіксовані у словниках української мови й регулярно відтворюються в подібних або однакових умовах.

Поряд із загальномовними антонімами в антонімічні стосунки можуть вступати слова, які в звичайному вживанні не мають протилежних значень, і набувають їх лише в індивідуальному використанні, тобто в спеціальному контексті. Це антоніми мовлення, або контекстуальні. Вони тісно пов'язані з ознаками, властивими поняттям, вираженим загальномовними антонімами: «*У душі моїй – Міся немає туманам. У душі моїй – Сонце червоне бую...*» (В. Симоненко). У наведених рядках контекстуальні антоніми *туман* і *сонце* передають протилежні почуття, настрої, які в мові виражені антонімами *сум, туга* і *радість, веселість*.

Таким чином, слова, ужиті в переносних значеннях, за певних умов можуть виступати контекстуальними антонімами.

Антоніми багатозначного слова

Багатозначне слово може мати кілька антонімів, напр.: *глибокий* – а) *мілкий* (яма), б) *поверховий* (знання). Різні антоніми можуть бути й до того самого значення залежно від акцентування в ньому різних відтінків: *наступ* – а) *відступ*, б) *оборона*, в) *контрнаступ*; *трудоий* – а) *бойовий* (подвиг), б) *нетрудоий* (прибуток).

Солодкий у значенні 'властивий медові, цукрові; такий, що викликає приємні відчуття, дає радість, насолоду' має антонім *гіркий* (*солодкий* (*гіркий*) *плід*; *солодкі* (*гіркі*) *думи, почуття*); у значенні 'спокійний, безтурботний' антонімічним відповідником виступає *тривожний* (*солодкий сон* – *тривожний сон*). Порівняймо ще низку словосполучень, у кожному з яких антонімом до слова *свіжий* є відмінна лексема: *свіжий хліб* – *черствий хліб*, *свіжий огірок* – *солоний огірок*, *свіжий букет* – *зів'ялий букет*, *свіжа метафора* – *стерта метафора*, *свіжий вигляд* – *утомлений вигляд*.

Особливості використання антонімів та їх стилістичні функції

Якщо в контексті антоніми виступають поряд (*початок* – *кінець*, *приплив* – *відплив*, *вхід* – *вихід*: *знати всі входи і виходи*; *максимум* – *мінімум*, *більш чи менш*, *плюс* – *мінус*, *мажорний* – *мінорний*, *день* і *ніч*, *юнак* і *дівчина*), першим звичайно йде позначення не тільки початку, що цілком зрозуміло, а й більшого полюсу, позитивної оцінки і взагалі того, що видається помітнішим, важливішим.

Антоніми використовуються як яскравий виражальний засіб у художній мові. Основна стилістична функція антонімів – бути лексичним засобом вираження антитези. Це зіставлення протилежних образів, думок, явищ, у

результаті якого формується контраст, протиставлення. Антитеза увиразнює текст, робить його чіткішим, точнішим, наприклад: «Я піду за волю проти рабства, я виступлю за правду проти вас!»; «Ми паралітики з блискучими очима, великі духом, силою малі»; «Я честь віддам, титану Прометею, що не творив своїх людей рабами, що просвіщав не словом, а вогнем, боровся не в покорі, а завзято, і мучився не три дні, а без ліку, та не назвав свого тирана батьком, а деспотом всесвітнім, і прокляв, віщуючи усім богам загибель» (Леся Українка).

Антоніми у складі антитези часто трапляються в народній творчості, зокрема в піснях, казках, прислів'ях, приказках: *Ситий голодного не розуміє; багатому щастя, а вбогому трясця; м'яко стелять, та твердо спати; мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.*

Часто звертаються до антитези публіцисти: «Немає на війні проміжних тонів, блідих фарб, усе доведено до кінця – велике і знехтуване, чорне і біле» (І. Еренбург). Протиставлення підсилює емоційність мови. Не випадково антонімія лежить в основі багатьох афоризмів: «Чим ніч темніша, тим яскравіші зірки» (О. Майков); «Будинки нові, але забобони старі» (О. Грибоєдов).

За принципом антитези побудовано багато заголовків творів («Війна і мир» (Л. Толстой); «Дні і ночі», «Живі і мертві» (К. Симонов)). Особливо часто використовується антонімія в заголовках газетних і журнальних статей («Хімія добра і зла», «Проводи трагічні і веселі», «Географія – різна, біографії – схожі», «Бідність при багатстві»).

Відмінним від антитези є стилістичний прийом, що полягає в уживанні антонімів із запереченням для того, щоб підкреслити в описуваному предметі відсутність чітко вираженої якості: «Вона була не гарна, не погана собою» (М. Гоголь).

Сильну експресію створює вживання одного з членів антонімічної пари із запереченням: «Світ не постарів – помолодів» (С. Вікулов); «Треба взяти до ранку «язика». І живого, а не мертвого» (К. Симонов).

Явище антонімії лежить в основі оксюморона – яскравого стилістичного прийому образної мови, що полягає в створенні нового поняття через поєднання контрастних за значенням слів: «Початок кінця» (заголовок статті), «Погана гарна людина» (назва кінофільму), *дзвінка тиша, живий труп, сльози радості*. Яскраві оксюморони створені письменниками та поетами: «Убога розкіш вбрання» (О. Некрасов). Оксюморон часто зустрічається в назвах художніх творів «Живі моці» (І. Тургенєв); у заголовках газетних статей «Складна простота».

Стилістичні функції антонімів не вичерпуються вираженням контрасту, протиставлення. Антоніми допомагають письменникам показати повноту охоплення явищ, широту часових меж: «Насунулося спільне лихо. Ворог розорє нашу землю й усе наше споконвічне хоче назвати своїм. Тоді і щасливий і нещасливий збираються біля свого гнізда» (О. Толстой); «Сили наші ростуть. День і ніч...». Використання антонімів у цій стилістичній функції іноді приводить до нанизування антонімічних пар: «Палітра барв людських

характерів не має меж. Є люди добрі і злі, хорообрі і боязкі, розумні і недалекі, красиві і потворні, здорові і хворі, веселі і похмурі, старі і молоді, прямі і потайні, відверті і хитрі» (М. Черкасов). Деякі антонімічні пари виступають у мові як лексична єдність, набуваючи фразеологічного характеру: *і старий і молодий*, *і ті й інші*, *рано чи пізно*. Їх уживання вносить у художню мову розмовні інтонації.

Особливий стилістичний прийом – використання одного з антонімів, у той час як за змістом варто було б ужити інший (антифразис). Наприклад: «Звідки, розумна, бредеш ти, голово?» (І. Крилов). Слово *розумна* сказано стосовно Осла. Різкий сатиричний ефект створює антонімічна заміна одного з компонентів у стійких словосполученнях: «Бюро поганих (замість *добрих*) *послуг*», «Клуб губителів (замість контекстуального антоніма *любителів*) *природи*» (заголовки *фейлетонів*). У подібних сполученнях звертає на себе увагу «нелогічність» висловлення, оскільки мовна форма фразеологізму диктує вживання протилежного за значенням слова.

Таким чином, антоніми посідають помітне місце серед виражальних засобів мови, що пояснюється можливістю створити за допомогою них контрастну характеристику образів, понять, предметів, явищ.

Стилістично невиправдане вживання антонімів

Використання антонімів у мові повинно бути стилістично вмотивованим. Недоречне вживання антонімів ускладнює сприйняття фрази: *відповідь В. Пухова була кращою з гірших*.

Варто уникати сполучення взаємовиключних ознак предмета: *дорога йшла пряма, хоча і звивиста*. Антонімічні пари повинні складатися логічно. Не можна протиставляти непорівнювані поняття.

Стилістичним недоліком можуть стати й невдалі оксюморони. Наприклад, у статті «*Тепла заметіль*» розповідається про те, як під час стихійного лиха люди були оточені увагою і турботою. Автор прагне провести паралель між теплою турботою і ... заметіллю.

Ще більшого збитку стилю завдає невмотивований оксюморон: *при наявності відсутності необхідних матеріалів важко налагодити роботу*. Причиною недоречного комізму вислову часом стає й небажаний каламбур, що може виникнути в результаті не поміченої автором антонімії багатозначних слів, що часом надає мові двозначного, комічного звучання: *старий портфель батька був ще новий*.

Спотворює зміст вислову й недоречний антифразис, тобто вживання замість потрібного слова його антоніма, наприклад: *труднощі нашого спілкування з місцевим населенням зумовлювалися знанням мови*. Слово *знання* автор використовує, маючи на увазі саме протилежне йому – *незнання*.

Питання для самоконтролю

Що Ви знаєте про антонімію?

На яких мовних рівнях вона проявляється?

Розкажіть про одно- та різнокореневі антоніми; загальномовні та контекстуальні.

На які групи (класи) поділяються семантичні антоніми?

Що таке мезонім?

У чому особливість антонімів багатозначного слова?

У яких функціональних стилях найчастіше використовуються антоніми, з якою метою?

Розкажіть про антитезу, антифразис та епітет-оксюморон.

Що Ви знаєте про стилістично невинувачене вживання антонімів?

Тема 9. СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

План

1. Індоевропейська, спільнослов'янська, східнослов'янська та власне українська лексика.
2. Лексика іншомовного походження.
3. Слова, запозичені з інших слов'янських мов. Старослов'янізми.
4. Запозичення з неслов'янських мов.
5. Фонетичне та морфологічне засвоєння іншомовних слів.
6. Особливості вживання та стилістичні функції іншомовних слів.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 67–70.
2. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилістика*. Київ: Наук. думка, с. 78–85.
3. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 124–134.
4. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 150–155.
5. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 92–126.
6. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 145–146.
7. Пономарів, О. Д. (2011). *Культура слова: Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь, с. 125–134.
8. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 126–131.
9. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 59, 156, 179–180, 208, 213–214.

Індоєвропейська, спільнослов'янська, східнослов'янська та власне українська лексика

Українська мова належить до східнослов'янської мовної підгрупи, яка разом із південнослов'янською та західнослов'янською постала із спільнослов'янської (праслов'янської) мови, а та – з індоєвропейської.

Лексична система української мови в сучасному її вигляді не з'явилася відразу, а формувалася тривалий час. Відповідно до етапів розвитку суспільства: індоєвропейська спільність – спільнослов'янська (праслов'янська) – східнослов'янська – українська мова у своєму лексичному складі містить генетичні групи слів – індоєвропейські, спільнослов'янські, східнослов'янські та власне українські.

Для багатьох індоєвропейських мов є спільними або дуже подібними слова:

- назви спорідненості: *мати, брат, дочка*;
- назви тварин: *вівця, бик, вовк*;
- продуктів харчування: *м'ясо, кістка, сіль, мед*;
- назви дій: *брати, везти, воліти*;
- назви якостей: *босий, довгий, вузький* та ін.

До слів, які утворилися від індоєвропейських коренів на праслов'янському ґрунті та вживаються в усіх слов'янських мовах із певними фонетичними змінами (спільнослов'янська лексика), належать назви:

- спорідненості: *онук, отець, жінка*;
- частин тіла: *брова, вухо, ніс, зуб, серце, шия, череп, ясна, язик, кров, лікоть*;
- тварин і птахів: *звір, бобер, журавель, гуска, орел, олень*;
- рослин та їх частин: *жолудь, береза, осика, черемха, кора, солома*;
- предметів і явищ природи: *сонце, місяць, день, ніч, вечір, весна, зима, вогонь, вода, роса, дим, сніг*;
- жител та їх частин: *дім, двері, окно (вікно)*;
- дій, процесів, станів: *стояти, сидіти, тесати, орати, жити, вмерти*.

Спільнослов'янське лексичне успадкування складають також слова з суфіксами:

- ець, -иц-: *швець, птиця, пшениця*;
- д-: *правда, кривда*;
- н-: *кузня, стайня*;
- л-: *мило, шило, сало* та ін.

До лексики спільнослов'янського походження належать і слова *борона, кроква, весло, свідок, боліти, клепати, киснути, потік, пліт, посол, гнів, стид, холодний, гіркий, один, дев'ять, чотирнадцять, сто, я, ми, він, з, за, при, у(в), там, тут, як* та ін. Слова, що належать до спільнослов'янської лексики, становлять ядро словникового складу української мови, найважливішу його частину; вони характеризуються простою словотворчою структурою, стійкістю, стилістичною нейтральністю, найбільшою вживаністю у повсякденному спілкуванні. Всі вони відносяться до важливих галузей життя і є назвами, як правило, конкретних предметів, їх ознак і дій.

Говорячи про слова спільнослов'янського походження, слід пам'ятати, що деякі з них у різних слов'янських мовах набули іншого значення. Якщо, наприклад, у російській мові слово *неделя* має значення 'сім днів', то в інших слов'янських мовах, у тому числі й українській та білоруській, ним позначається вільний від праці день тижня; неординарне значення слова *зілля* спостерігається в різних слов'янських мовах (пор. укр. *зілля* – 'трава', 'зелень', 'настій на траві'; рос. *зелье* – 'отруйний напій з трав'; біл. *зелле* – 'бур'ян', 'зелений корм', 'напій'; болг. *зеле*, чес. *zeli* – 'капуста'; серб. *зеле* – 'зелень', 'щавель'; пол. *ziele* – 'трава, злак'). Слово *коса* в болгарській і сербохорватській мовах має значення 'волосся на голові', а не 'вид жіночої зачіски'; прикметник *грізний* у болгарській мові означає 'огидний'.

Спільна східнослов'янська лексика – це слова, що їх успадкували українська, російська та білоруська мови від доби східнослов'янської мовної єдності. Ці слова, як правило, не зустрічаються в інших (південних і західних) слов'янських мовах. Вони виникли на східнослов'янському мовному ґрунті у зв'язку з розвитком нових суспільних і економічних відносин, із дальшим прогресом культури, науки, мистецтва. Великий за кількістю і різноманітний у семантико-словотворчому відношенні, цей шар лексики вивчений недостатньо.

У спільносхіднослов'янський період виникло багато іменників на позначення тварин, рослин, явищ природи, приміщень, предметів побуту, професій, процесів та знарядь землеробства тощо.

Слід зауважити, що в наш час деякі слова східнослов'янського походження можуть бути наявні лише в двох мовах, а в третій – ні, бо в процесі історичного розвитку цієї мови вони були замінені іншими, синонімічними словами. Окремі східнослов'янські лексеми нині можуть простежуватися в одній із західнослов'янських чи південнослов'янських мов, що пояснюється або запозиченням цих лексем, або тим, що вони виникли тоді, коли східні слов'яни були в тісних стосунках із південними або західними слов'янами після розпаду спільнослов'янської мовної єдності.

До слів східнослов'янського походження в українській (і російській) мові можна віднести такі, як *багор*, *білка*, *бурий*, *виляти*, *галка*, *горошина*, *гарячий*, *гуляти*, *дев'яносто*, *дешевий*, *жайворонок*, *зробити*, *ківш*, *кішка*, *корзина*, *кормисло*, *крюк*, *кожух*, *льодовий*, *осока*, *пісня*, *поясок*, *сизий*, *снігур*, *сорок*, *сорока*, *смуглий* та ін.

До спільної східнослов'янської лексики належать також слова, які утворились за допомогою тих чи інших словотворчих засобів у східнослов'янський період на ґрунті слів спільнослов'янського походження, наприклад: *косар* (рос. *косарь*), *кільце* (рос. *кольцо*), *ложка*, *марево*, *мелькати* (рос. *мелькать*), *огріх* (рос. *огрех*), *говорун*, *бігун* (рос. *бегун*), *горець* (рос. *горец*), *засуха*, *окорок* та ін. У західнослов'янських і південнослов'янських мовах цим словам відповідають утворення за допомогою інших афіксів або інші слова. Так, українському *косар*, російському *косарь*, білоруському *касар* відповідають у болгарській мові *косач*, сербохорватській – *косац*.

Власне українські слова виникли в період самостійного існування нашої мови і становлять найбільшу частину лексичної системи, саме вони формують національні ознаки мови. Серед них не лише слова, яких немає в інших мовах (*віхола, достеменний, линути*), а й ті, що утворилися на основі спільнослов'янських, спільнослов'янських і спільно індоєвропейських, тобто спільних з іншими мовами коренів. Наприклад, від слова спільно індоєвропейського кореня *жінка* на українському ґрунті виник збірний іменник *жіноцтво*. Одним із похідних від запозиченого з грецької мови *грамота* є власне український іменник *грамотій*. Так само виникли власне українські слова: *багаття, батьківщина, баритися, напувати, очолити, линути, вибалок, карбованець, малеча, гай, смуга, гайворон, дружина, козацтво, відродження, мрія, козачок, бандура, держава, деруни, вареники, галушка, корж, розкішний, чарівний, вистрибом, нишком, удосвіта* та ін.

Власне українські слова можна розпізнати за фонетичними та граматичними ознаками:

1) [o], [e], що стоять у відкритих складах, чергуються з [i], якщо потрапляють у закритий склад: *розкошувати – розкішний, зачарований – чарівний, село – сільський*;

2) звук [e] змінюється на [o] після шиплячих та [й] перед колишнім твердим приголосним: *женити – жонатий, шести – шостий*.

3) у словах – назвах людей за родом занять поширеними є суфікси *-ник, -івник, -ець, -овець (-івець)*: *комірник, візник, службовець, промовець, зв'язківець*.

Характерними для власне українських слів є також суфікси:

-ій: <i>плаксії, водій;</i>	-інн-: <i>горіння;</i>
-ень: <i>красень;</i>	-ищ-: <i>днище, горище;</i>
-ин-: <i>дітлашня;</i>	-от-: <i>голова, босота;</i>
-неч-: <i>ворожнеча;</i>	-анн-: <i>зростання;</i>
-енн-: <i>знищення;</i>	-ач: <i>викладач;</i>
-аль: <i>скрипаль;</i>	-ив-: <i>вариво, печиво;</i>
-иськ-: <i>хлопчисько;</i>	-юк-: <i>злюка;</i>
-юр-: <i>носюра;</i>	-ар-: <i>нездара,</i>
-езн-: <i>старезний;</i>	-елезн-: <i>довжелезний;</i>
-ісіньк-: <i>гарнісінький;</i>	-юсіньк-: <i>тонюсінький</i>
-есеньк-: <i>малесенький;</i>	

та префікси:

<i>су-: субір, сузір'я, сукупний;</i>	<i>по-: посадити, подвір'я;</i>
<i>перед-: передбачати, передвечірній;</i>	<i>прі-: прірва, прізвище.</i>

Лексика іншомовного походження

В українську мову в різні періоди її існування входили й слова з інших мов. Слова іншомовного походження становлять тепер приблизно десять відсотків лексичного складу нашої мови. З-поміж них виділяються інтернаціоналізми, запозичення і власне іншомовні слова. Інтернаціоналізми –

це слова, що вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і водночас зберігають спільність семантики та фонетико-морфологічної будови, переважають у сфері понять із галузі культури, науки, політики, мистецтва; як правило, не мають відповідників у мові поширення: *бібліотека, музика, театр, еволюція, радіо, телефон, лірика, каталіз, синтагма, синус*; морфематичні інтернаціоналізми: *біо-, мікро-, полі-*, назви, античних реалій: *агора* ‘майдан, де відбувалися народні збори в Давній Греції’; *герусія* ‘рада старійшин у давньогрецьких містах’; *хітон* ‘одяг у давніх греків’. Лексичними інтернаціоналізмами, як правило, є також слова, створені на основі грецьких та латинських коренів: *відеотелефон, космодром, гідропоніка, біоніка*.

Для розмежування запозичень і власне іншомовних слів порівняймо кілька уривків з різних українських текстів без посилання на авторів:

Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть.

Внизу лежало завітчане левадками й садками моє місто.

На нью-йоркській біржі ще з весни агенти скупують для шефа акції на донецькі шахти.

Дністро вливався в заокруглений лиман, неначе вилазив із зелених густих очеретів.

Не в шутку молодець був жвавий. Товстий, високий, кучерявий, Обточений, як огірок.

Слова *біржа, агент, акція, шахта, шеф* сприймаються як іншомовні, а *хата, левадка, лиман, огірок* – ні. Чому? Чужі слова та вислови, а також окремі морфеми входили в систему української лексики протягом усієї її історії у зв’язку з економічними, політичними, географічними, культурними контактами нашого народу з іншими народами. Найдавніші запозичення йшли в мову усним шляхом унаслідок безпосереднього контактування; пізніші засвоювалися як усно, так і через літературні джерела, прямо й через посередництво інших мов.

Давно запозичені слова глибоко ввійшли в мову, підпорядкувавшись усім її законам, і нічим чи майже нічим не зраджують свого іншомовного походження. Крім давнини та шляхів запозичання, цьому сприяє також близькість їх фонетичної структури до звукового складу власне українських слів. Це запозичення на взірць *левада, лиман, троянда, бандура, палац, якір, папір, колір, барва*, особові імена *Андрій, Василь, Катерина, Микола, Олена, Олександр, Наталя, Валентина, Ганна, Іван, Данило, Михайло, Мусій*. Особливо це стосується імен, що зазнали значних фонетичних змін на українському ґрунті: *Горпина, Одарка, Оксана, Ілько, Стецько* та ін.

На відміну від глибоко засвоєних мовою запозичень в українській лексиці є слова, що зберігають чужорідність звучання й форми. До складу таких слів входять невластиві українській мові звукосполучення *нгл, мтп, пс, кс*: *конгломерат, симптом, психологія, ксилографія*. Лише як іншомовні сприймаються слова з початковими *а* та *е*: *абажур, абонемент, агент, акція, анахорет, артерія; економіка, емоція, емпіризм* (бо в українській мові немає питомих слів, крім вигуків та похідних від них типу *ай, айкати*, що починалися

б цими звуками). Не втрачають іншомовного звучання всі слова, що мають у своєму складі звук *ф* (оскільки цей звук слов'янські мови запозичили): *фаворит, факультет, феномен, флейта, шеф* тощо. Саме ці слова наводяться в словниках іншомовних слів.

Слова, запозичені з інших слов'янських мов.

Старослов'янізми

До найдавніших запозичень належать старослов'янізми.

Старослов'янська мова – це літературно-писемна мова слов'ян, зафіксована в пам'ятках X-XI ст., що належить до південнослов'янської групи мов і нині є мертвою. Сформувалася вона на основі македонського (солунського) діалекту староболгарської мови. Однак була розвиненішою й багатшою від своєї народномовної основи; нею користувалися для перекладу грецьких церковних книг і для запровадження християнської релігії у слов'янських країнах (Моравії, Болгарії, Сербії, Київській Русі). Давньоболгарські просвітителі Кирило та Мефодій внесли до старослов'янської мови елементи з інших слов'янських мов того періоду. Мова Київської Русі також мала спільні фонетико-граматичні та лексичні елементи зі старослов'янською.

У словниковому складі східнослов'янських мов старослов'янізми посідають неоднакове місце. Наприклад, вплив книжної старослов'янської (церковнослов'янської) мови на російську літературну, а через неї й народну мову досить таки значний, сучасна ж українська літературна мова, а тим більше народна, майже зовсім не зазнали такого впливу. Порівняймо: рос. *храбрый, сладкий, главный, владеть, враг* – укр. *хоробрий, солодкий, головний, володіти, ворог* і под.

Деякі старослов'янізми повністю засвоєні українською мовою (*ланіти, уста*), деякі за походженням є спільнослов'янськими, але набули особливого (церковного) значення у старослов'янській мові й із ним закріпилися в мові Київської Русі (*гріх, Господь* тощо).

Старослов'янізми можна розпізнати за фонетичними, морфологічними, семантико-стилістичними ознаками.

Їх фонетичні особливості такі:

1) неповноголосся *ра, ла, ре, ле* (в українських словах – повноголосся *оро, оло, ере, еле*): *врата – ворота, влага – вологий, брег – берег*;

2) сполучення *ра* на початку слова: *раб* (укр. *робота*);

3) сполучення *жд*: *вождь, страждати, утверждати, нужда*;

4) *[je]* на початку слова: *єдність, єдиновладдя*;

5) початкове *[ju]*: *юнак, юдоль, юродивий*.

Словотворчі прикмети старослов'янізмів:

1) суфікси іменників *-знь, -тель, -ств-, -ин-, -тв-, -тай*: *приязнь, мислитель, братство, гординя, битва, глашатай*;

2) дієприкметникові суфікси *-ащ(-ящ-), -ущ(-ющ-)*: *роботящий; грядущий, болящий, невмирущий*;

3) префікси *воз-*, *пре-*; *пред-*, *со-*: *возз'єднаний*, *предтеча*, *премудрий*, *соратник*;

4) характерні для старослов'янської мови перші частини складних слів *благо-*, *бого-*, *добро-*, *зло-*: *благодать*, *богобоящий*, *богогласник*, *добродійство*, *злорадство*.

Семантико-стилістичні властивості старослов'янізмів полягають у тому, що деякі з них до цього часу утримують свою стилістичну віднесеність – книжні слова й абстрактні, деякі виражають церковні поняття: *воскресати*, *воскресіння*, *образ*, *хрест*, *хреститель*, *святий*, *кадило*, *кадити*, *пророк*, *творець*.

В українській мові є також запозичення з інших слов'янських мов – білоруської, російської, польської, словацької та ін. Проникали вони пізніше від старослов'янізмів. Наприклад, з польської запозичені такі слова: *скарб*, *бандура*, *герб*, *куртка*, *бруд*, *гудзик*, *дах*, *хутро*, *справа*, *байка*, *полковник*, *рекрут*, *гусар*, *клянчити*, *петрушка*, *каштан*, *жупан*, *вензель*, *хлопець*, *кохати*, *мешкати*, *пильнувати*, *підлога*, *місто*, *барвінок*; з російської: *паровоз*, *завод*, *передовиця*, *самовар*, *льотчик*, *швейний*, *училище*, *льодоруб*, *зачинатель*, *безробіття*, *книголюб*, *декабрист*; з білоруської – *дьоготь*, *жлукто* ('посудина, видовбана зі стовбура дерева, в якій золять полотно'), *бадьорий*; ряд слів українська мова запозичила з чеської переважно через польську: *брама*, *влада*, *ганьба*, *праця*, *табір*, *бавовна*, *гасло*, *вагатися*, *власний*, *ганити* тощо.

Запозичення з неслов'янських мов

В українському словниковому складі можна виділити й елементи, запозичені з неслов'янських мов, – грецької, латинської, тюркських, західноєвропейських та ін.

Грецизми засвоювалися ще з часів спільнослов'янської єдності. Помітно позвавилося запозичення грецизмів після завершення Балканських воєн у VI ст., коли вже формувалася спільнослов'янська мова.

Серед грецизмів чимало слів на позначення релігійних понять (*ангел*, *єпископ*, *патріарх*, *ікона*, *лампада*, *монастир*, *монах*, *пономар*); наукових термінів (*граматика*, *історія*, *філософія*, *педагогіка*, *етнографія*), у тому числі політико-економічна термінологія (*демократ*, *пролетаріат*, *електрика*), мистецькі терміни (*ідея*, *хорей*, *драма*, *комедія*, *епос*, *ода*, *поема*); чимало власних імен (*Андрій*, *Василь*, *Олена*, *Петро*, *Софія*, *Степан*, *Федір* тощо).

Грецизми розпізнаються за звуками [а], [е], [ф] на початку слова: *абісаль*, *абластिका*, *авто* ('само', наприклад: *автобіографія*), *еврика*, *фаєтон*, *фаза*, *фенотип*; поєднанням приголосних [кs], [пs], [мв], [мп], [ск]: *синтаксис*, *психологія*, *амвон*; за кореневими морфемами *атмо*, *анім*, *біблі*, *дем*, *есте*, *гео*, *аер*, *біо*, *лог*, *фон*, *лекс*: *атмометр*, *анімація*, *бібліографія*, *демократія*, *біографія*, *фонація*, *лексикон*; за суфіксами *-іст*, *-іс(-ис)*, *-ада*, *-ит*, *-изм*, *-ізм*, *-ос*: *анархіст*, *ірис*, *декада*, *гастрит*, *історизм*, *матеріалізм* тощо.

Запозичення з латинської мови почали проникати через посередництво старослов'янської мови ще за часів Київської Русі, а в XV-XVIII ст. – здебільшого через польське посередництво. Це були переважно слова на позначення понять із галузі побуту, науки, мистецтва, суспільно-політичних відносин: *автор, адміністратор, ангіна, апеляція, апробація, арена, аудиторія, декламація, диктатура, конституція, лабораторія, лекція, республіка, ректор, цензура, цирк*. З латинської мови також запозичені деякі власні імена: *Валентина, Валерій, Віктор, Вікторія, Віталій, Марина, Павло, Юлія* та ін.

Слова, запозичені з латинської мови, мають кінцеві звукопоєднання [-ум], [-ус], [-ція], [-тор], [-ент], [-ура] та інші: *акваріум, радіус, активація, активатор, акцент, диктатура*.

Слова із тюркських мов інтенсивно запозичувалися тоді, коли Київська Русь спілкувалася з сусідніми племенами – аварами, печенігами, половцями, хазарами та ін. В українській мові функціонують такі тюркізми: *отаман, бусурман, барабан, буран, кабан, в'юк, кабала, казна, караул, орда, товариш, сарай, ізюм, кавун, гарбуз, баклажан, кизил, аршин, чарка, базар* та ін. Тюркізмам властивий повтор голосних у словах: *саман, чадра, чалма, чекмінь, сундук, чубук*; кінцеві звукопоєднання -лик, -ча: *балик, алича, парча*.

Серед запозичень із західноєвропейських мов є чимало слів з французької, англійської, німецької та інших.

Із французької мови запозичено слова на означення найрізноманітніших понять, явищ життя суспільства – військової справи, мистецтва, назви продуктів, страв, одягу тощо: *азарт, ажур, салют, парад, марш, десант, арсенал, партизан, рикошет, бригантіна, салон, реверанс, профіль, паж, ложка, саботаж, рутина, рулетка, реформа, режим, прем'єр, бра, батон, кафе, жакет, пальто, костюм, гардероб, парфумерія, торшер, екіпаж, турне, купе, гофре, шасі, парі, шофер, гараж, дуель, тираж*.

З англійської мови запозичені, головним чином, слова зі спортивної лексики: *ринг, баскетбол, спортсмен, фініш, аут, матч, старт, теніс, спінінг, футбол, хокей, рекорд, нокаут, боксер*. Наявні й інші запозичення з англійської мови: *фокстрот, джентльмен, джин, парламент, мітинг, джгут, смокінг, пуловер, репс, нейлон, джерсі, кекс, пудинг, джаз, поні, парк, офіс, ніпель, бар, блок, шхуна, баржа, бот, бриг, вельбот, мічман* тощо.

З німецької до словника української мови увійшли слова, що стосуються воєнної справи: *броня, панцир, котел, князь, єфрейтор, командир, лафет, патронтиш, штаб, юнкер, пакгауз, офіцер* тощо. Серед слів, запозичених з німецької мови, також назви понять, що стосуються торгівлі: *агент, акція, вексель, преїскурант, процент*; побутовізви, назви тварин, рослин, мінералів тощо: *галстук, гамаші, графин, фуганок, пудель, редька, кварц, селітра, рюкзак, ролик, рапіра, пульт, паритет, офіціант, нікель* та ін.

Запозичення із голландської мови стосуються переважно мореплавства, хоча є й деякі інші: *боцман, гавань, компас, матрос, бак, буй, баркас, флот, шкіпер, каюта, фарватер, вимпел, руль, рейд, румб, пакетбот, нок, яхта, ял (ялик), брезент, анкерок*.

Слова, запозичені з італійської та іспанської мов, пов'язані переважно з мистецтвом та архітектурою: *алегро, арія, віолончель, речитатив, тенор, сценарій, рондо, партитура, опера, новела, мецо-сопрано, акорд, акомпанемент, лібрето, балкон, арка, мозаїка* (італ.), *гітара, кастаньєти, серенада, мантилья* (іспан.). Інші слова: *валюта, вілла, газета; вермішель, макарони; сальдо, портал, примадонна, нетто* (італ.); *карамель, пастила, томат; пума, наваха, пуєбло* (іспан.).

Небагато слів засвоєно із фінської мови: *камбала, морж, нерпа, норка, пельмені, салака, сьомга* та ін.

Фонетичне та морфологічне засвоєння іншомовних слів

Ми вже знаємо, що іншомовні слова в літературній українській мові можуть мати різну долю. Одні з них, часто й широко (або довго, з давнього часу) вживаючись у мові, цілком засвоюються, і ніхто не відчуває їх іншомовності. Так, наприклад, давнозасвоєні слова *грамота, крейда, буква* та нові – *партія, партизан* – ми сприймаємо як свої, звичайні слова української мови. Вони так міцно вросли в мову, що мають коло себе цілі гнізда споріднених слів: *грамота* – *грамотний, грамотність* та ін.; *партія* – *партієць, партійний, партійність, позапартійний, безпартійний* та ін. Ці слова широко ввійшли в усну розмовну й у писемну мову. Інші слова, наприклад: *коєфіцієнт, силогізм, аргумент, конгломерат, кон'юнктура, стратосфера* і т.п., – уживаються рідше, до того ж переважно в науковій мові, часом – тільки в спеціальних галузях знання.

При засвоєнні українською мовою слова іншомовного походження підпорядковуються її графічній, звуковій та граматичній системі. Ознака графічного освоєння чужих слів – написання їх літерами української абетки: *дебет* 'ліва сторона бухгалтерського рахунку' – латин. *debet*. Наслідком фонетичного засвоєння є заміна невластивих українській мові звуків близькими до них: у грецькому слові *theoria* початковий міжзубний [th] замінено українським [m] – *теорія*. Фонетичних змін зазнають слова, які засвоюються усним шляхом. Наприклад, слово *color* (латинського походження) в українській мові засвоїлося у формі *колір* (зберігаючи чергування [o] – [i]: *колір, кольору* і т.д.). Російське слово *ноготки* (назва квітів) засвоїлося як *нагідки* (під впливом *ягідки*) – з переходом [o] в [i] та глухого [m] у дзвінкий [d]. Пізніше засвоювані слова, які входять до мови переважно книжним шляхом, менше зазнають (або зовсім не зазнають) фонетичних змін, зберігаючи свою первісну форму: *закон, том, агроном, кабінет* і т.д. Але слова з м'яким [l] з класичних або західноєвропейських мов засвоюються в українській переважно з [л] твердим (*клас, клуб* та ін.).

Більших змін зазнають засвоювані з інших мов слова у своїй морфології. Так, у лексемах, запозичуваних з мов, що вживають артикль, ці артиклі відкидаються, а для означення роду слова з'являється флексія; рід слова може не відповідати роду його в тій мові, звідки воно походить. Наприклад: *die Kreide* (німець., жін. р.) – *крейда* (жін. р.; з'явилася флексія *a*); *la cascade*

(франц., жін. р.) – *каскад* (чол. р., з нульовою флексією); *das Papier* (німец., середн. р.) – *папір* (чол. р.); *Le cache-nez* (франц., чол. р.) – *кашне* (середн. р.). Засвоєні іншомовні слова змінюються (більшість іменників, прикметники, дієслова) за законами української мови. При цьому прикметники іноді набувають українських суфіксів: *activus* (латин.; франц. *actif*) – *активний*; *naïf* (франц.) – *наївний* і т. ін. Так само й дієслова: у них до іншомовних основ приєднуються дієслівні українські суфікси *-увати* (після голосної основи – *-ювати*): *trainer* (франц.) – *тренувати*; *activiser* (франц.) – *активізувати* і т. п.

Особливості вживання та стилістичні функції іншомовних слів

Кількість іншомовних слів, наявних у сучасній літературній українській мові, досить значна. Вони – надзвичайно важлива частина лексики літературної мови в деяких галузях науки, техніки, мистецтва, спеціальних виробництв. Процес засвоєння літературною мовою іншомовних лексичних елементів відбувався здавна і продовжується дотепер. Не всі ці слова, як ми бачили, однакові. Між ними є більш і менш засвоєні мовою («запозиченість» багатьох слів або зв'язок їх зі словами інших мов можна виявити тільки спеціальним дослідженням); є між ними паралельні слова (синоніми з різних мов), напр.: *галстук* і *краватка*; *зонтик* і *парасоль*; *чемодан* і *валіза* та ін.; нарешті, є такі, до яких українська мова має більш зрозумілі й широковживані відповідники, наприклад, *дефект* (латин.) і укр.: *недолік*, *хиба*, *прогалина*; *еволюція* (латин.) і укр. *розвиток* тощо. Тому постає питання про те, як треба ставитися до іншомовних слів, як їх використовувати в мові.

Іншомовні слова ми часто вживаємо без потреби або неправильно. Наприклад, вживають слово *будувати* в розумінні 'збуджувати', 'будити'. Але французьке слово *bouder* значить 'сердитися', 'дуться'. Через це *будувати* означає насправді 'сердитися', 'дуться'. Часто зустрічаються помилки типу «*написав свою автобіографію*» або «*новий прейскурант цін*». Підкреслені слова є зайвими, бо *автобіографія* – 'життєпис особи, створений нею самою', а *прейскурант* – 'перелік цін на товари'.

Запам'ятайте декілька порад щодо вживання іншомовних слів у науковому та офіційно-діловому стилях:

а) не слід використовувати іншомовні слова, якщо в українській мові є їх прямі відповідники;

б) треба використовувати іншомовні слова лише в тому значенні, у якому вони зафіксовані в сучасних словниках, а якщо є синоніми – добирати найточніші відповідники, виходячи з контексту;

в) не можна використовувати в одному документі (тексті) іншомовне слово та його український відповідник.

Перевага надається державній мові, що значною мірою полегшить ведення діловодства й допоможе уникнути небажаних двозначностей і помилок.

Зі стилістичного погляду давно засвоєні слова (запозичення) нічим не відрізняються від питомих українських слів, їх стилістичні можливості в

сучасній українській мові не пов'язуються з походженням. Інтернаціоналізми і власне іншомовні слова в офіційно-діловому, науковому, а також у публіцистичному стилях часто виступають як терміни або є складниками словосполучень термінологічного типу. Тобто вони виконують номінативну функцію і не мають стилістичного навантаження. Ці слова позначені відтінком книжності, офіційності: *«Нітратна форма азоту – явище закономірне в кругообігу речовин у природі. Азот поряд із фосфором, калієм та іншими елементами становить основу живлення рослин. Він надходить із ґрунту, органічних і мінеральних добрив до кореневої системи рослин у вигляді нітратних іонів. У рослині нітрати перетворюються на білкові та інші органічні сполуки, проходячи проміжні стадії відновлення нітратів на аміаку. Якщо ж нітратів надходить більше, ніж рослина може перетворити їх на органічні сполуки, починається процес надмірного накопичення нітратів у коренеплодах, листі, бульбах»* (журн.).

У публіцистичному стилі власне іншомовні слова та інтернаціоналізми вживаються не тільки в прямому, а й у переносному значенні, служать засобом створення образності. У прямому значенні ці слова є одним із компонентів суспільно-політичної лексики: *«Василь Симоненко мислив великими масштабами і високими категоріями, не втрачаючи при тому конкретності бачення і земної закоріненості, побутової насиченості. Він з юнацьким нетерпінням і «напрямки» підносив «вічні» питання людського духу, до яких тодішні всюдисущі догматики ставилися з підозріливістю й нетерпимістю, намагаючись зберегти за ними тавро «ідеалізму», «абстрактного гуманізму» тощо»* (І. Дзюба).

Іншомовні слова є також випробуваним засобом гумору, іронії та сатири: *«Холерик я, знаєте. Не завжди можу емоцію з рацією згоджувати. Тому-то я із заздрістю дивлюся на тих, у кого нерви – наче корабельні канати»* (журн.); *«Ще в 30-х роках у літературознавстві й журналістиці почав успішно витворюватися «імідж» такого собі селянського хлопця [ідеться про Т. Шевченка], що волею випадку потрапив до Петербурга, прилучився там до найпередовіших ідей і переніс їх на український ґрунт, тобто створив щось на зразок малоросійського філіалу загальноросійського революційно-демократичного руху...»* (М. Рябчук).

У художньому стилі іншомовні слова виступають у номінативній функції, а також використовуються як стилістичний засіб. Це стосується й термінів та абстрактних слів. Наприклад, слово *поема*, крім термінологічного значення 'жанр поетичного твору', яке чітко проступає в Т. Шевченка:

*Старий недобиток Варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеvu
(Звичайне, крадене), зобгав*

*Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!*

– в іншому творі може набувати іронічного звучання:

*І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А твалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
(Т. Шевченко).*

Деякі західноукраїнські письменники XIX – першої половини XX ст. використовували іншомовну лексику (польську, німецьку) як стилістично нейтральний складник свого мовлення, що відбивало тогочасну західноукраїнську традицію. Такими є, наприклад, у творах Івана Франка слова: *абишит* (‘звільнення з війська, служби’), *авансувати* (‘підвищувати на службі’), *куфер* (‘валіза, скриня’), *резигнація* (‘зречення, відмова від чогось’). Але ці автори вживали іншомовну лексику і як експресивний засіб.

Ми вже говорили, що в українській мові деякі старослов’янізми вживаються в номінативній функції: *єдиний*, *область*, *учитель*, *гласний*, *глава* (уряду). Але більшість їх використовується як стилістичний засіб – для надання мовленню урочистого, піднесеного або іронічного забарвлення: «*Благословенне слово, що гартує*» (*Леся Українка*); «*Увесь світ стає прислухатися до його [Т. Шевченка] мови, а на Україні вірші його приймали, як благовісне, пророче слово*» (*Панас Мирний*); або іронічного, сатиричного: «*Од молдованина до фіна На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує*» (*Т. Шевченко*).

Крім названих типів слів іншомовного походження, в українській мові є слова, що позначають назви реалій із життя інших народів. Це так звані екзотизми: *чурек*, *сакля*, *магараджа*, *рикша*, *селям алейкум*, *сантим*, *лорд*, *драхма*, *аул*, *кишлак*, *чайхана*. Використовуються вони зі стилістичною метою при описі якогось народу чи групи споріднених народів у різних стилях, найчастіше в публіцистиці та художній літературі.

Від екзотизмів слід відрізнити варваризми, що іноді вводяться в український текст для надання йому колориту зображуваного середовища або для посилення експресії. Як правило, варваризми оформляються засобами іншого алфавіту, хоч можуть відтворюватися й літерами української абетки: *tête-à-tête*, *alma mater*, *хепі енд* тощо. В українських текстах часто поєднуються з екзотизмами:

*Скресались коні. Бій кипить довкола.
Горить землі простріляний квадрат.
Впав індіанець. Раптом... «Хау кола!»
А це по-індіанськи: «Здрастуй, брат!»*

*В такому пеклі? «Хау кола?!» Рантом?!
Чия душа ще має такий скарб?
І хто кому тут може бути братом?!
Земля, бізони, Аризона, скальп...
(Л. Костенко).*

Нерідко варваризми вживаються як заголовки художніх творів («*Voа constrictor*» І. Франка, «*Contra spem spero*» Лесі Українки).

На змішуванні слів та висловів з інших мов будується макаронічна мова, яка в художніх творах імітує мову чужинців, пародіює тих, хто захоплюється запозиченнями: «*Пр о н я: Ах, це ви? Бонджур! А я так зачиталась! Мерсі, што прийшли...*» (М. Старицький); «*Прошу пардону, мадам. Але в мене сьогодні аудієнція з консулом. А ля фуришет і шведський столик! Аріведерчі, ма шер!*» (О. Черногуз).

Отже, іншомовні слова є одним із важливих компонентів лексичного складу української мови, як і будь-якої мови взагалі. Вони приходять разом із поняттями. Адаптувавшись у мові поширення, збагачують її словесний арсенал. Спроби викинути слова лише за те, що вони іншомовні, здебільшого не мають успіху. Але надмірне захоплення чужою лексикою, не вмотивоване ні номінативними, ні стилістичними міркуваннями, є свідченням низького рівня філологічної освіченості, недостатньої обізнаності з можливостями рідної мови.

Питання для самоконтролю

Розкажіть про генетичні групи слів української мови.

Що Ви знаєте про спільнослов'янську та східнослов'янську лексику?

Які слова називають власне українськими, за якими ознаками можемо їх розпізнати?

Назвіть характерні для українських слів суфікси та префікси.

Розкажіть про інтернаціоналізми, запозичення та власне іншомовні слова.

Що Вам відомо про старослов'янізми?

Розкажіть про запозичення зі слов'янських мов.

Що Вам відомо про грецизми та латинізми у складі лексики сучасної української мови?

Розкажіть про слова, запозичені із західноєвропейських мов.

Що Ви знаєте про фонетичне, графічне, морфологічне засвоєння іншомовних слів українською мовою?

Пригадайте поради щодо вживання іншомовних слів у науковому та офіційно-діловому стилях.

Назвіть стилістичні функції інтернаціоналізмів та власне іншомовних слів.

Що Вам відомо про екзотизми й варваризми та їх стилістичні функції?

Тема 10. СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Стилiстично нейтральна лексика.

2. Стилiстично забарвленi слова:
 - книжна лексика;
 - розмовна лексика.
3. Емоцiйно-експресивне забарвлення слiв.
4. Стилiстичнi функцiї розмовної та книжної лексики.

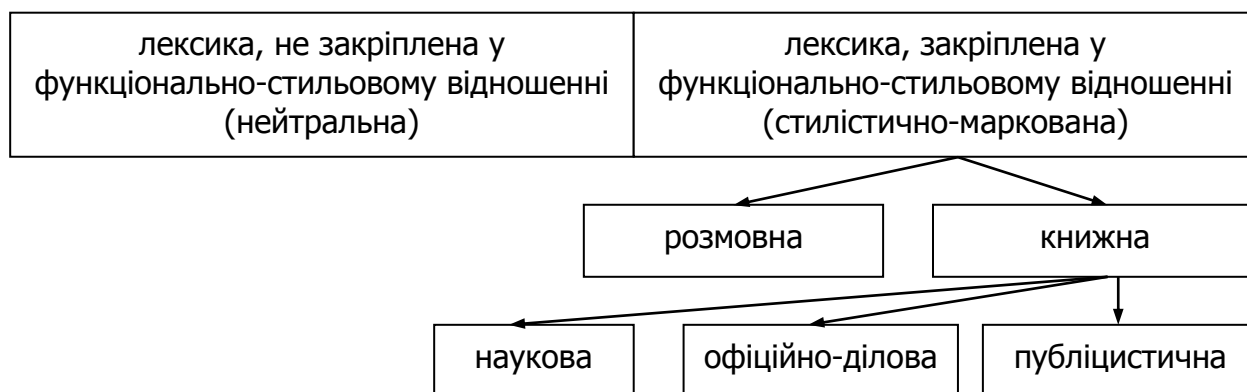
Лiтература

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софiя», с. 59–63.
2. Бiлодiд, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська лiтературна мова: Стилiстика*. Киiв: Наук. думка, с. 85–93.
3. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Киiв: ВЦ «Академiя», с. 35–38, 144–149.
4. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврiнець, О., Симонова К., Цiпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай i знай! Довiдник-практикум iз сучасної української лiтературної мови*. Киiв: Вид. дiм «Києво-Могилянська академiя», с. 143–163.
5. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилiстика української мови*. Львiв: ПАiС, с. 126–144.
6. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професiйного спiлкування*. Киiв: Каравела, с. 131–143.
7. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професiйному спiлкуванні. Модульний курс*. Киiв: Центр учбової лiтератури, с. 142–143.
8. Русанiвський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедiя*. Киiв: Вид-во «Українська енциклопедiя», с. 238, 521.

Одну i ту ж думку можна висловити рiзними мовними засобами:

З якою метою ти з'явився? Для чого ти прийшов? Чого ти приперся?

Змiст запитання однаковий, а стилiстична рiзниця помiтна. Друге речення – це звичайне нейтральне питання. Порiвняно з ним, перше речення звучить дещо книжно, офiцiйно, а третє явно грубе, розмовне. Вiдбiр лексики залежить вiд мети висловлювання, сфери спiлкування. У найзагальнiших рисах функцiонально-стильове розшарування лексики можна зобразити таким чином:

Стилістично нейтральна лексика

При стилістичній характеристиці слова враховується, по-перше, його належність до одного із функціональних стилів чи відсутність функціонально-стильової закріпленості, по-друге, емоційне забарвлення слова, його експресивні можливості.

Основу лексичного складу мови становить стилістично нейтральна (міжстильова) лексика, що вживається в різних жанрах усіх стилів і є стилістичним тлом (фоном) для інших шарів лексики, яким притаманне певне стилістичне забарвлення. Для нейтральної лексики не властиве оцінне чи емоційно-експресивне забарвлення.

Ці слова є в усіх граматичних класах, за винятком вигуків, які мають яскраву експресивність, бо служать засобом вираження емоцій. До нейтральної лексики належать всі числівники, майже всі займенники, більшість службових слів.

Стилістично нейтральна лексика охоплює назви явищ природи: *блискавка, вітер, грім, дощ, повінь, посуха*; назви рослин і тварин: *верба, дуб, тополя, явір, яблуня, жито, овес, пшениця; жайворонок, куріпка, курка, одуд, ведмідь, корова, собака*; назви органів людського тіла: *голова, нога, око, рука, язик*; назви будівель та їх частин: *будинок, церква, вікно, двері, дах, склепіння, стеля, підлога*; назви дій і станів, місця, часу, простору: *ходити, робити, носити, жити, спати, шукати; там, тут, сьогодні, учора, далеко, близько тощо*.

Інші групи слів можна назвати лексикою вузького стилістичного призначення. Вони характерні для одного стилю або для кількох.

Стилістично забарвлені слова

Стилістично забарвлена лексика співвідноситься з одним чи кількома (але не з усіма) функціональними стилями. Ці слова часто виступають як паралельні до нейтральних: *розуміти* (нейтральне), *усвідомлювати* (книжне), *кумекати* (розмовне); *піти* (нейтральне), *вирушити* (книжно-офіційне), *ушитися* (просторічне); *збори* (нейтральне), *збіговисько* (зневажливе); *високий* (про чоловіка – нейтральне), *довготелесий* (розмовне).

Книжна лексика

Серед стилістично забарвленої лексики найбільш чітко протиставлені книжні та розмовні слова (*втручатися – влазити, сунутися; позбавитися – відкараскатися*).

Першу групу слів частіше зустрічаємо в писемній мові (назвемо їх книжними), другу – в усному мовленні (розмовні слова).

Спільною ознакою книжної лексики є до деякої міри відчутний відтінок «книжності», тобто у побутовому мовленні такі слова будуть «чужими».

До цього шару слів належать такі, що властиві книжному мовленню в цілому (*еквівалентний, престиж, ерудиція, передумова*), і лексеми закріплені за певним функціональним стилями (*протокол, ухвала* – за офіційно-діловим;

монокультура, синтаксис – за науковим). Ця друга група слів може бути поділена на наукову, офіційно-ділову та публіцистичну лексику.

Наукова лексика представлена термінами всіх галузей наук та номенклатурним назвами.

Термінологічна лексика посідає велике місце у словнику сучасної української літературної мови. У наш час у розвинених мовах близько 90% нової лексики становлять науково-технічні терміни.

Термін (від латин. ‘кінець’, ‘кордон’) – одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять. Терміни не тільки називають, а й логічно вичерпно, точно визначають поняття, тобто містять у собі більше інформації, ніж нетермінологічні одиниці лексики.

Терміни поділяються на загальноживані (*аксіома, ідея, постулат, гіпотеза, формула*) і вузькоспеціальні, уживані в якійсь одній галузі науки (*дільник, частка*).

З мовного погляду з-поміж термінів виділяються однослівні (*атом, кисень, синус, корінь, натура*), терміни-словосполучення (*заяча губа, важкі метали*). У військовій та спортивній галузях зустрічаються терміни-речення (*кроком руш!*). За зовнішніми ознаками терміни розпізнати не можна. Якщо за даним словом стоїть поняття і цим поняттям оперує певна галузь науки, то це і є термін. З розвитком науки може настати момент, коли між терміном та позначуваним ним поняттям виникає суперечність. Наприклад, *атом* утворено від грецького *atomos* (‘неподільний’). З поглибленням наукових досліджень з’ясувалося, що атом подільний. Термін залишився, але в нього з’явилася невідповідність форми і змісту. Питанню упорядкування термінології надається величезної уваги. Ця проблема набула міжнародного значення.

У складі української термінологічної лексики є компоненти, утворені на питомому ґрунті (нерідко як кальки чужих слів): *клітина, водень, множник, добуток, присудок, займенник*. Велика кількість українських термінів – слова іншомовного походження: *префікс, косинус, натуралізм, морфема*. Отже, при творенні термінології вдало поєднуються інтернаціональні й національні елементи з урахуванням фонетичних та граматичних особливостей, самотнього обличчя української мови.

До науково-термінологічної лексики належать і загальноживані слова та словосполучення, що набувають у тексті термінологічного значення: *ручка, нога, лапа, зубці, вушко, очко, крило, гребінь* тощо. Наприклад: *лапка машини, крило автомобіля, вушко голки, мостовий бик, гребінь хвилі, щока лежат, ярмо магніту, бабка шпindelна, диск гальмівний, лампа дугова, стрічка ізоляційна*.

Термін повинен бути однозначним у межах однієї термінологічної системи, оскільки полісемія в цій сфері призводить до плутанини. Багатозначні одиниці в різних термінологічних системах треба вважати омонімами: *деривація* (від латин. ‘відведення, утворення’) використовується в мовознавчій науці й означає ‘творення слів’ і у військовій справі – ‘відхилення кулі від лінії прицілювання’; *морфологія* – розділ мовознавства, що вивчає будову слова

(лінгв.) і наука про закономірності формотворення тваринних і рослинних організмів (біол.).

Синонімія в термінології – небажане явище, але синоніми й у цьому розряді лексики є. Вони виступають у функції пояснення. Наприклад, *епіфіз* – *шишкоподібна залоза*. Нерідко до терміна іншомовного походження виникає синонім, створений на рідному ґрунті: *алфавіт* – *азбука* – *абетка*; *протетичний* – *приставний*; *процент* – *відсоток*. Це так звані терміни-дублети. Є тенденція термін іншомовного походження вживати в офіційно-діловому стилі та в суто наукових працях, а створений на питомому ґрунті – у науково-навчальній та науково-популярній літературі, у публіцистиці, красному письменстві: «У Києві виступали вокалісти – *дует, тріо, квартет філармонії, солісти оперного театру*» (газ.). «*Брати Владики, забувши, що вже збиралися були йти, затягли пісню двоспівом, в обох добрі голоси*» (О. Гончар). У першому випадку досягається більша точність вислову завдяки відсутності зайвих асоціацій, а в другому як позитивна якість цінується не зовсім утрачена образність.

Як правило, терміни не мають яскраво виявленого емоційно-експресивного забарвлення (крім тих випадків, коли вони виступають у ролі стилістичного засобу).

Від термінів треба відрізнити номенклатурні назви (від латин. ‘перелік, список’). Відмінність полягає в тому, що в основі терміна лежить загальне поняття, а в основі номенклатурної назви – одиничне. Це своєрідні етикетки предметів, явищ, понять. До номенклатури входять серійні марки машин, верстатів, приладів, підприємств, установ, організацій; географічні назви. Наприклад, *півострів, острів* – терміни; *Крим, Родос, Корсика, Сардинія* – номенклатурні назви. У ботаніці терміни – *вегетація, хвойні, колоскові, розоцвіті, квітконосний*, номенклатурні назви – *ялина, сосна, ялиця, пшениця, жито, овес, троянда, шипшина*.

Невелика група слів, що належить до лексики книжної мови, складає лексику офіційно-ділову, яка використовується в публіцистичному й офіційно-діловому стилях та їх підстилях: інформаційному, дипломатичному, законодавчому, адміністративно-канцелярському. Ці слова є близькими до термінологічної лексики, бо вони однозначні, позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, мають чітко визначену сферу використання, а часто – позицію та місце в тексті.

Прикладами офіційно-ділової лексики є слова *указ, постанова, рішення, акт, декларація, комюніке, нота, протокол, угода, заява, ухвала, розпорядження, зобов’язання, наказ, звіт, референдум, підстава* та ін. Ці слова називаються канцеляризмами в тому випадку, коли вживаються в мовленні, не пов’язаному з офіційно-діловим стилем, тобто тільки в стилістично невідповідному контексті.

Професійно-виробнича лексика вживається при визначенні спеціальних виробничих процесів, знарядь, продуктів виробництва. Кожна професія має своє коло професійно-виробничої лексики, куди входять і терміни, й офіційно-

ділова лексика, і загальноновживані слова, що в даній сфері набувають фахового значення. Наприклад, для професії вчителя – це слова *учень, клас, школа, педрада, урок, підручник, канікули, чверть, півріччя, табель* тощо.

До книжної лексики відноситься й урочиста, стилістично підвищена, яка становить неодмінну складову частину публіцистичного та художнього (поезія) стилів. Використовується вона і в усному мовленні (ораторський стиль). На відміну від термінологічної та офіційної, позначеної певною «сухістю», урочисті слова надають висловлюванню високої тональності.

До урочистої лексики входить велика кількість старослов'янзмів і застарілих слів: *стяг, зодчий, провісник, воїн, дар, борня, дерзання, торжество, клич, звитязний, дерзновенний, величний, дерзати, сотворити, провіщати, возвеличувати, слава*.

Близькою до урочистої є поетична лексика. Це вживані здебільшого в поетичному мовленні слова, які надають йому милозвучності, піднесеності, образності. Вони здатні викликати в читача естетичну насолоду. Частина таких слів прийшла в українську літературну мову з фольклору: *гай зелененький, хрещатий барвінок, коник вороненький, козак молоденький, дівчина-калина, білеє личко, карії очі, голубонька, серденько, чистеє поле, синєє море, місяць ясененький, темная нічка, буйний вітер, вишневий садочок, дрібні сльози, жива вода, золотії шабельки, кленові мости, ясні зорі*. Значну кількість поетичних слів українська мова успадкувала зі старослов'янської: *стяг, правиця, чоло, уста, рамена, перли, благословляти, возлюбити, соратник, приятель* та ін. Поетична лексика української мови поповнюється і з художнього мовлення: *чари, розкіш, мрія, надія, щирий, неозорий, леліяти, дитинна* та ін.

Межа між поетичною і урочистою лексикою дуже хистка. Часто і в словниках вони подаються з двома позначками – *уроч.* і *поет.*

Розмовна лексика

Розмовна лексика в широкому розумінні цього поняття об'єднує дві групи слів: розмовно-літературну і просторіччя.

До розмовно-літературної лексики української мови належать слова *капризун, капут, катюша* (реактивний міномет в роки Великої Вітчизняної війни), *головка капусти, кашкетка, квасниця* (дика яблуня), *кирпоносий, кицька, кіло, кінно* (верхи), *кіптюга* (кураво), *кучер* (візник), *лохи* (лахміття), *лебедиха* (самка лебедя). Це лексичні одиниці, що входять до складу літературної мови, не порушуючи її норм. У розмовній формі літературної мови вони вживаються нарівні з нейтральними компонентами, не знижуючи стилю. Тобто, до складу розмовної лексики належать слова, що, будучи літературними, надають мовленню розмовного забарвлення. Як правило, вони використовуються в усному варіанті літературного мовлення. Ця лексика відтворює прохання, спонукання, наказ, ствердження, заперечення, різні життєві імпульси: *упрохувати, під'юджувати, сіпатися, чухмаритися, белькотіти, маніжитися, репетувати, ліжма, навстоячки, навкидя, мастак, гультай, крутій, скиглій, завидючий, хитрючий, хрясь, бах, геп, бух*. Сюди

входять також уживані в переносному, здебільшого образному значенні слова, які в прямому значенні є нейтральними: *ведмідь, заєць, лисиця* (у застосуванні до людей), *роздзвонити* – ‘проговоритися’, *промахнутися* – ‘помилитися’, *розплатитися* – ‘помститися’, *охрестити* – ‘назвати’; слова з додатковими стилістичними відтінками – жартівливості, іронії, зневаги, осуду: *бовкати, бухкати, варнякати, приндитися, забрьоха, мандрьоха, придзигльований, підтоптаний, довготелесий*. До слів розмовного характеру в лексичному складі української мови існують нейтральні відповідники: *мастак* – *митець*, *мудрак* – *мудрець*, *періцити* – *бити*, *перехнябитися* – *зігнутися*, *ліжма* – *лежачи*, *навстоячки* – *стоячи*, *довготелесий* – *високий*.

Ця група лексики задовольняє розмовне спілкування, може вживатися в художній мові з певною стилістичною метою.

Розмовно-літературна лексика охоплює слова, що називають поняття та речі побуту різних соціальних груп. Вона найближче стоїть до загальноновживаної, але відрізняється специфічним побутовізмом. Це назви одягу, речей, їжі, хатнього начиння, розваг, звичаїв певної соціальної групи людей чи певної території.

Прикладами розмовної лексики можуть бути і слова-скорочення із суфіксом *-к*: *двадцятка, маршрутка, заліковка, читалка, нейтрала*; назви осіб із суфіксом *-ун*: *хитрун, пустун, балакун, веселун*; збірні та неозначені числівники; частки *еге, еге ж, авжеж*; прикметники, іменники, дієслова із зменшено-пестливими суфіксами (*їстоньки, питоньки, смаглявенький*); займенник *самісінький*, числівник *однісінький* в значенні займенника, займенник *всенький*; прислівники *лїньки, сидьма, донесхочу*; слова з відтінком згрубілості; вигуки.

Що ж до другої частини розмовної лексики, – просторіччя, – це розмовно-знижені слова типу: *агакати, мамкати, викати, тикати, волоцюга, злидота*. Просторічна лексика перебуває на грані літературного вжитку і часто виходить за межі літературної мови. Сюди належать слова перекручені, спотворені з погляду норм літературної мови: *звиняйте, піраміндон, скомпрометувати, санаторія, хвершал, хвігіль, секлетар, булгахтер, лаболаторія, інцидент*; слова з різко зниженим, експресивним забарвленням: *злігатися, знюхатися, свиняка, пика, рило, стерво*. Просторічними елементами в українській мові є невмотивовані русизми на зразок *пожалуста, помімаєте, діжурний, зобилля, ізячний, канешно, невдобно*. Така лексика, крім усного розмовного мовлення людей з низькою мовною культурою, використовується для надання текстові жартівливо-іронічного забарвлення, а ще частіше для негативної характеристики персонажів: «*Хто вас, босяцюги, на чужу землю просив? Забирайтесь к чортовій матері, поки ребра цілі, поки голова на в'язах стирчить. Забирайтесь, злидні чортовії» (М. Стельмах).*

Одним із компонентів цієї лексики є вульгаризми – просторічно-вульгарні слова, що перебувають за межами літературної мови і включають у себе лайки, прокльони, прізвиська.

Межі між розмовно-літературними словами і просторіччями, які не характеризуються брутальними й лайливими відтінками, є рухомими: слова розмовно-літературні можуть переходити у просторіччя, і навпаки.

Емоційно-експресивне забарвлення слів

Частина лексичних одиниць характеризується наявністю в них рис експресивності та емоційності. Експресія – сила вияву почуттів, переживань, інтенсивність вияву виразності, характеристичності.

Експресивність може міститися у значенні окремого слова (така лексема виступає синонімом до нейтральної назви явища або поняття), а може створюватися описово (контекстом).

Емоційною зветься та категорія слів, яка, крім об'єктивного лексичного значення, містить і значення суб'єктивне – ставлення мовця до висловленої думки. Коли людина, користуючись певним типом лексики, висловлює свої позитивні чи негативні емоції, у цьому їй завжди допомагає експресія (сила, виразність), яка обов'язково супроводить вияви почуттів. Тому розчленування цієї лексики на емоційну та експресивну (при стилістичній характеристиці), як правило, умовне. Так, наприклад, у слові *линнути (прилиннути)*, крім емоцій поетично-голубливих, наявна експресія, яка бере початок у чисто раціональному 'летіти плавно, без рвучких змін темпу й напрямку', проте невіддільна від позитивної оцінки естетичного враження від такого руху.

Певна експресивність властива всім стилям мови й накладає на їх лексичні засоби відповідну барву (навіть науково-термінологічна лексика має своє експресивне забарвлення – сухості, холодності, книжності). Проте група емоційно-експресивної лексики визначається значно вужче, обмежуючись лише кількома категоріями слів. До складу цієї лексики належать слова, які вже в своєму значенні містять позитивну чи негативну оцінність і називають відчуття, настрої, процеси (*нудьга, сум, жаль, досада, кохання, ласка, краса, втіха, розкіш, щебетати, нестити*). Ці слова можуть виражати позитивну чи негативну оцінку явищ з точки зору мовця і з точки зору будь-якої суспільної групи (*милий, щирий, любий, коханий, ясний, красний, змучений, жорстокий, нещасний, немилосердний, хороше, чудово, страшно*). До емоційно-експресивних належать також слова, в яких оцінність виражається не лексично, а граматично, тобто суфіксами чи префіксами емоційної оцінки (*сонечко, голівка, матінка, очиці, батенько, братик* та ін.).

Частина слів української мови не має постійного емоційного забарвлення, а набуває його залежно від того, в якому контексті і з якою настановою вживається (неабияку роль тут відіграє вимова, інтонація, місце слів у реченні та ін.).

Найбільш стійкою та виразною є емоційність, пов'язана з походженням слова або місцем переважного вживання. Так, слова загальнонародної мови різної емоційної насиченості, потрапивши у певний стиль, через деякий час набувають барв цього стилю. Прикладом може бути поетична лексика, яка, довгий час вживаючись у досить вузьких контекстах, набула специфічного

«поетичного» забарвлення: *«Кохуюся з лихом і щастя не знаю, і гірко без долі свій вік коротаю, й у горі спізнався, що тільки одна – далеке небо – моя сторона»* (М. Петренко). Порівняйте ще: *«мудрість незнана», «надземний туман», «примарні блукання роздвоєних душ», «байти надземні, байти із кості слонової рим»* (М. Бажан). Потрапляючи в інший контекст, така лексика виділяється в ньому як різко невідповідна, якщо це не було свідомим стилістичним уживанням, наприклад: *«Серед жанрів усної народної творчості – дум і пісень, частушок і коломийок, приказок і прислів'їв, різноманітних примовок і анекдотів – народні казки займають важливе місце, особливо відзначаючись своїм чаруючим змістом і формою»* (підручн.). Тут перенесення слова з однієї емоційної сфери в іншу – результат мовної невправності автора. Коли ж таке перенесення є для слова спеціально створеною стилістичною ситуацією, емоційний заряд його сильно зростає. Ось здійснюваний послідовно, як сатиричний прийом, перенос назв певних соціальних явищ минулого з метою різко негативного, викривального зображення фашизму в публіцистиці: *«Цих гітлерівських джур, цього посліду фашистського диявола, лишилося таки чимало»; «Ті периферійні трубадури німецького імперіалізму в лакейському екстазі створили були щось на зразок легіонів...»* (Я. Галан).

У загальнонародній мові емоційно нейтральне слово звичайно має кілька емоційно-експресивних синонімів, які різняться ступенем вияву почуттів (*хороший – чудовий, прекрасний, захоплюючий, чудесний, блискучий, дивовижний, разючий* та ін.). Саме за емоційно-експресивними ознаками слова нашої мови поділяються на урочисті, риторичні, поетичні, жартівливі, іронічні, фамільярні, осудливі, презирливі, вульгарні, лайливі та ін.

Розвитку емоційно-експресивної оцінності в слові сприяє постійне переносне, метафоричне вживання. Так, метфоризувалися назви багатьох тварин, вживані звичайно з різко негативною оцінністю. Остаточо визначає експресивно-емоційне забарвлення слова той контекст, у якому слово вживається. Тут нейтральні слова під впливом оточення можуть набувати оцінності, урочиста лексика сприймається іронічно, лайлива – як засіб вияву позитивних емоцій та ін.

Контекст може бути організований так, що в ньому слово буде сприйматись і в прямому, і в переносному значеннях одночасно. Таке зіткнення двох значень слова помітно посилює його експресивність: *«Тупими довбнями штампу вже на перших сторінках зустрічають читача отакі блискучі (тобто витерті до блиску) епітети, як «незвіданий світ», «тісні шеренги», «щасливий спів», «стрімкий зліт» (разів декілька), «палкі мрії» – і несть їм числа»* (журн.).

Отже, емоційно-експресивні відтінки значення слова є одним із складників його стилістичної характеристики. Це важливий фактор при доборі мовних засобів: слова з емоційно-експресивним значенням вживаються переважно у тих текстах, де постійно й послідовно виявляється емоційно-оцінне, характеризуюче ставлення до об'єкта. Найчастіше це розмовне мовлення, художні тексти, окремі жанри публіцистики.

Стилістичні функції книжної та розмовної лексики

Книжна лексика переважно вживається у письмових різновидах літературної мови: наукових статтях, підручниках тощо.

Основна сфера застосування термінологічної лексики – офіційно-діловий та науковий стилі. У науковому стилі терміни, що виникли шляхом метафоризації, втрачають образність під впливом контексту: *«Тут було створено Кирило-Мефодіївське товариство, революційне крило якого очолив Тарас Шевченко»* (журн.). У суто наукових текстах, призначених для фахівців певної галузі, терміни не пояснюються. Пояснення бувають у науково-популярній та навчальній літературі. Уведення термінів до тексту може бути здійснене в найрізноманітніших формах. Безпосереднє визначення: *«Метри – це чіткі закономірності, яким підкоряється віршовий ритм»* (журн.) Поступове підведення до терміна, тобто термін називається після розгорненого опису поняття: *«Бджоли та інші тварини не уявляють собі наслідків своїх дій. Складна поведінка бджіл – це прояв багатьох послідовних рефлексів. Така послідовність рефлексів, що виявляється у складній поведінці тварин, зветься інстинктом»* (журн.). Застосовується й синонімічна форма введення: *«Ідіоми – стійкі звороти мови, в які входило основне слово, були класифіковані за тематичними групами»* (підручн.). Аналогізація, тобто використання при введенні терміна подібних, відомих читачеві прикладів: *«Жартома цю теорію можна назвати бутербродною. Але саме так і назвав її доктор Райт – опсонічна (від грец. 'готую їжу'), і справді, на думку Райта, в організмі людини відбувається щось на зразок бенкету. Спочатку в крові виникають певні речовини. Вони немовби мастять зверху мікробів, роблять з них бутерброд з маслом. А фагоцити (клітини організму, здатні активно захоплювати щільні часточки і, якщо вони органічного походження, перетравлювати їх), які дуже люблять сухий хліб, охоче їдять мікроби з маслом»* (журн.). Ще один спосіб введення терміна в текст – його етимологізація, тобто пояснення походження: *«Слово ентропія перейшло в теорію інформації з термодинаміки, де воно служило мірою невпорядкованості в фізичній системі»* (журн.). Терміни можуть бути пояснені в дужках або у виносці під текстом: *«Якщо зустрічались омографи (слова, однакові написанням, але різні значенням і вимовою), учні пояснювали їх»* (газ.).

Термінологічна лексика широко використовується в публіцистичному стилі. Однак наявність такої лексики не повинна ускладнювати сприймання тексту. Тут терміни вживаються не лише для того, щоб назвати поняття, а й для того, щоб з'ясувати сутність явища, розкрити його зміст: *«Відомо, що гектар лісу протягом року поглинає щонайменше тонну вуглецю. Сосна – вічнозелене дерево. І багато киян, проводячи в цьому місці хвилини й години відпочинку, із задоволенням милувалися б зеленню молодої хвої, на повні груди вдихали б її настой»* (газ.).

Крім уживання термінів у прямому значенні, в публіцистичному стилі вони використовуються як виразний зображальний засіб. Термін може зберігати свою номінативну функцію, але, поставлений у невідповідний

контекст, створює комічний ефект: «А далі от що. То ми все мали справу з макроелементами в добривах, а тепер винайшли мікроелементи, такі як мідь, марганець, цинк, бор, кобальт і т. д. їх для удобрення землі треба значно менше. Ото заживемо! Треба, приміром, міді додати як добрива, набрав у кишеню мідних копійок, розкидав по копійці на ланку – і гуляй собі! А буряк росте! Чи бору треба піддати. Узав у торбинку борної кислоти і розкидай по чайній ложечці на чверть гектара. Отоді солодко житимемо!» (Остан Вишня).

У художньому стилі терміни використовуються в прямому та в переносному значенні. У прямій (дефінітивно-номінативній) функції – у творах на відповідну тему: «Безперервним потоком вливається на заводську територію вранішня зміна, йдуть тисячі людей, щоб розтектися потім по цехах, зайняти свої робочі місця, і протягом цілої зміни владуватимуть вона над цим гігантом, над полум'ям печей, над діями механізмів, над сигнальними табло, вдивлятимуться в ті палаючі надра, де кипить метал.» (О. Гончар).

Входячи в різні жанри художнього стилю, термінологічна лексика набуває виразних стилістичних функцій. Але треба бути обережним, не перевантажувати нею художнього твору, не знижувати його мовних якостей.

Використовуючись для широкого самовираження мовця, розмовна лексика має заряд емоційності, оцінності та експресивності. Емоційно-оцінні й експресивні забарвлення слова можуть змінюватися, зазнаючи впливу контексту й інтонації.

Уживаючись у розмовному мовленні в нейтральній функції, розмовна лексика використовується й у мові публіцистики та художньої літератури як один із важливих її складників – в описах побутових ситуацій, у діалогах, монологів, оскільки вона охоплює широке коло понять повсякденного життя людини. Нейтральна в усному мовленні, потрапляючи до інших стилів, вона привносить відбиток середовища, з якого вийшла, і надає творові розмовного забарвлення: «Шлях лежав на вододілі Дніпра і Бугу, лежав високо і рівно, Турчанська могила чапіла над Чорним шляхом прибіленою копицею. Семен знав ту козацьку могилу змалечку – так і стриміла в його пам'яті таємничою вежею посеред степу, тепер вона виднілася присядкувато, бо її списали, надкопали і тракторами підорали. Ніби землі мало! Он скільки її напівпустує і напівсумує. То тільки зветься, що засівається» (С. Колесник).

У поетичних творах розмовна лексика створює колорит легкої іронії, свідомого зниження пафосу, вводить в атмосферу довірливої розмови; за її допомогою автор висловлює співчутливе ставлення до своїх героїв:

*Дві сестри, тоненькі і сухенькі,
Ловлять осінь в пелени над ставом.
З господарства лине тихий чистий дзенькіт,
У воді поплюскує небавом.
Вісна порябила лиця жовті,
Доброти у серці не роз'їла.
Полум'яне листя сипле жовтень,*

*Тужавіє нива задубіла.
Гуси білі, вилизані, тлусті,
Гелтоять, бо скоро будуть вбиті,
І калина у червовій хустці
Кров'ю сходить по степлілім літі.
Дві сестри старенькі на пташарні
Лускають насіння гарбузове,
І дрижать їх руки незугарні.
Чорні, закоцюрблені, дубові.
(І. Драч).*

Просторічна лексика, часто в поєднанні з розмовною, використовується для сатиричних та гумористичних ефектів: «– Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! – кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

– Брешиш, не докажеш! Ти сама злodyга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана паницину, – кричала Мотря.

– А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? – пищала Кайдашиха. – Чом тебе чорти не понесли на Бесарабію або за границю?

– Овва. через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, хоч під греблю! – твалтувала Мотря. – Ти злodyга, ти відьма!

– Хто? Я? Я відьма? Я злodyга? – сичала Кайдашиха. – Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача й сунула держаком Кайдашисі просто межі очі» (І. Нечуй-Левицький).

За допомогою цих слів опис набуває іронічно-жартівливого забарвлення, створюється негативна характеристика персонажа: «Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. Я – бігом. А вона – зирк та за мною. А я тоді, – куди його тікати? – повалив соняшника, одного, другого.

– Куди ти, бодай тобі ноги повсихали! Я – в тютюн. Побіжу, – думаю, – в малину та рачки попід тютюном. Пірат за мною.

– Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки й ноги поламало! А бодай ти не виліз з того тютюну до хторого прииствія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морквочка зів'яла від твоїх каторжних рук!..» (О. Довженко).

Використовується розмовно-просторічна лексика й у публіцистичному стилі, але забарвлення цих слів постійно відчувається. Тут нею треба послуговуватися вміло, оскільки публіцистика має об'єктом зображення здебільшого сфери суспільного життя, де просторічна лексика є чужорідним тілом. Як стилістично експресивний засіб розмовно-просторічна лексика вживається в газеті на тлі лексики урочистої, книжної: «Україна ніколи не гнала зі своєї землі тих, хто прийшов до неї з миром, з добром, зі злагодою. А тим, хто причалапкував свинячою ходою і рив свинячим рилом, давала достойно по цьому рилу. Чи воно домашнього годування. Чи зайшло. Тож давайте миром. Давайте злагодою. Давайте добром! Давайте кожен розправимо плечі своєї незалежності. І допоможемо кожному, хто прагне волі» (Є. Дудар).

Зрідка елементи просторічної лексики в публіцистиці та красному письменстві застосовуються як експресивний засіб позитивного спрямування: «*Не дрейфити, пацани! Два роки служби в українському війську не такий уже великий строк!*» (газ.);

*Летить печаль – а що як помилюсь?
Летять у ніч аспекти і перспекти.
Я нехрещена, а тобі молюсь.
Летить мій досвід, як старі конспекти.
Клейгов! Клейгов!!! Це значить – бережись.
Дав тура пліт у чорний берег Тиси.
А боже ж мій! Марудна штука – жисть,
Якщо й від тебе треба берегтися.
(Л. Костенко).*

Питання для самоконтролю

Що Ви знаєте про функціонально-стильове розшарування лексики сучасної української мови?

Розкажіть про стилістично нейтральні слова.

Що Вам відомо про стилістично забарвлену лексику?

Які групи слів належать до наукової лексики?

Розкажіть про терміни.

Назвіть вимоги, що висувуються до терміна в науковому мовленні.

Розкажіть про офіційно-ділову, урочисту та поетичну лексику.

Що Ви знаєте про розмовну лексику?

Які групи розмовної лексики Вам відомі?

Розкажіть про емоційно-експресивне забарвлення слів.

Які групи лексики належать до емоційно-експресивної лексики?

Що Ви знаєте про стилістичні функції термінів?

Розкажіть про стилістичне використання розмовної та просторічної лексики.

Тема 11. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ТОЧКИ ЗОРУ ВЖИВАННЯ

План

1. Загальноживана лексика.
2. Лексика обмеженого вживання:
територіально обмежена лексика;
соціально обмежена лексика.
3. Стилiстичне використання лексики обмеженого вживання.

Література

1. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, с. 71–77.

2. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 139–143.
3. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 40–43, 143–144.
4. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 92–126.
5. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 132–134.
6. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 31, 134–136, 163–164, 167, 172.

Загальнонавчана лексика

Лексика української мови неоднакова за сферою вживання. Одні слова входять у загальнонародний фонд, який знають і використовують усі його носії незалежно від місця проживання, професії, суспільного стану, освітнього рівня тощо. Такі слова належать до лексики загальнонародного вживання (загальнонавчаної). Слова цієї лексики зустрічаються не тільки в усному, а й у письмовому мовленні, виражають важливі, життєво необхідні поняття. Це назви:

- 1) спорідненості, свояцтва, родинних стосунків: *баба, дід, батько, мати, діти, дочка, син, внуки, дитина, тітка, дядько, дядина, жінка, чоловік, зять, невістка, племінниця, племінник, прабаба, прадід, свекор*;
- 2) частин організму людини і тварини: *голова, очі, вуха, ніс, щоки, рука, нога, долоня, живіт, зуби, губи, кістка, коліно*;
- 3) тварин: *кінь, корова, вівця, вовк, їжак, лисиця, олень*;
- 4) птахів: *ворона, голуб, горобець, ластівка, орел, перепілка, синиця*;
- 5) риби: *лящ, окунь, короп, лин, щука*;
- 6) рослин: *верба, калина, береза, горох, овес, жито, коноплі, малина, ожина*;
- 7) предметів, явищ природи: *берег, вітер, град, дощ, камінь, мороз, ріка*;
- 8) понять часу: *весна, осінь, зима, літо, день, ніч, вечір, ранок*;
- 9) знарядь праці, засобів пересування: *вила, граблі, сапа, пила, віз, човен*;
- 10) житла й частин його: *хата, стеля, поріг, вікно, двері, піч, сіни та ін.*;
- 11) предметів харчування і страв: *молоко, м'ясо, мед, хліб, борщ, куліш*;
- 12) одягу і взуття: *сорочка, кожух, хустка, шапка, чоботи, черевики*;
- 13) предметів домашнього вжитку: *віник, відро, ложка, миска, ліжко, лава, стіл*;
- 14) почуттів і психічного стану людини: *спокій, радість, жаль, гнів, страх*;
- 15) дій і трудових процесів: *нести, пекти, варити, різати, косити, згрібати, тесати, читати*;
- 16) кольору, смаку, розміру, ваги тощо: *жовтий, зелений, солодкий, кислий, широкий, великий, важкий, легкий*;
- 17) військових понять і зброї: *військо, битва, куля, оборона, рушниця*;

- 18) поняття і предметів культури, мистецтва: *дума, живопис, опера, книга, бандура, струна, пісня*;
19) суспільно-політичні: *держава, народ, селянин, господар*;
20) числових понять: *два, дванадцять, двадцять, сто, тисяча*;
21) службові слова: *і, та, з, до, на тощо*.

Використання таких слів нічим не обмежене. Називаються такі лексичні одиниці загальноновживаними і складають базу для творення найрізноманітніших слів, що робить можливість розширення словника української мови практично невичерпними. Так, від слова *сніг* утворилося багато простих і складних слів: *сніговий, снігозатримання, снігур, сніжний, сніжечок, сніжка, сніжина, сніжинка, сніжиночка, сніжити, сніжистий, сніжисько, сніжник, сніжниця, сніжно, сніжок, сніговик, сніговій, снігоочищення, снігоочищувальний, снігопад, снігоподібний, снігоприбиральний, снігоприбирач, снігорозорювач, снігорозтавання, снігоступ, сніготанення* тощо.

Лексика обмеженого вживання

Крім основного лексичного складу української мови, є слова, користування якими обмежене або територією, або тією чи іншою суспільною групою – представниками окремих галузей науки, мистецтва, техніки й виробництва.

Серед лексики обмеженого вживання розрізняють територіально обмежену (діалектну) лексику та соціально обмежену.

Територіально обмежена лексика

Діалектна лексика, або діалектизми (від грец. ‘наріччя’), у своїй основі є засобом усного спілкування людей певної території. Українська мова має три наріччя – північне, південно-західне та південно-східне, які різняться між собою, а також від літературної норми фонетичними, граматичними й лексичними ознаками.

Діалектизми – це слова, поширення яких обмежується територією певного наріччя (діалекту). Діалектизми бувають лексичні, етнографічні, семантичні.

Лексичним діалектизмами вважаються слова говору, що називають поняття, для позначення яких у загальнонародній мові використовуються інші назви. Найбільше таких слів серед повнозначних частин мови: *бараболя* – ‘картопля’, *когут* – ‘півень’, *блават* – ‘волошка’, *тайстра* – ‘торба’, *ляскавиця* – ‘грім’, *таній* – ‘дешевий’, *банітувати* – ‘ляти’, *банувати* – ‘шкодувати’, *ачей* – ‘може’, *борзо* – ‘швидко’, *киря* – ‘сокира’, *веселуха* – ‘райдуга’, *вомпити* – ‘кричати’, *пиняво* – ‘мляво’.

Етнографічні діалектизми є назвами місцевих реалій, невідомих або невикористовуваних за межами певного говору. Як правило, це назви одягу: *гуня* – ‘жіноча свитка’, *каптур* – ‘очіпок’, *черес* – ‘широкий шкіряний пояс’, *бебешка* – ‘вид кофти; назви страв місцевої кухні: *жур* – ‘страва з вівсяного борошна’, *каварма* – ‘страва з баранини’, *потрібка* – ‘страва з подрібненої

печінки»; назви житлових і господарських приміщень та їх частин, знарядь праці, предметів побуту тощо: *панера* – ‘великий кошик з верболозу на овочі’, *підря* – ‘полиця під покрівлю в гуцульській хаті’, *колиба* – ‘чабанська або лісорубська хатина’; назви, пов’язані з місцевим мистецтвом: *дримба*, *трембіта*, *флюяра*; з місцевою демонологією: *мольфар* – ‘чаклун’, *арідник* – ‘злий дух’, *мавка* – ‘лісова русалка’.

Семантичні діалектизми – слова загальнонародної мови, які в місцевих говорах відрізняються значенням: *вино* – ‘виноград’, *масть* – ‘жир’, *квасок* – ‘щавель’, *базар* – ‘майдан’, *губа* – ‘гриб’, *струк* – ‘перець’, *гірчиця* – ‘перець’, *ноша* – ‘одяг’.

Літературна мова виникає на основі якогось одного діалекту чи групи споріднених діалектів, але вона вже на початку свого становлення виходить за межі основного говору, починає залучати й елементи (особливо лексичні) з інших говорів. У період формування нової української літературної мови багато письменників використовували діалектизми, що згодом не закріпилися в лексичному складі нормованої мови:

*Як ворон, небо почорніло,
Шварнула блискавка – грім грюкнув і загув.
(Є. Гребінка).*

*Нехай лиш відтіть уплітає
І Рима строїти чухрає, –
А то заліг, мов в грубі пес.
Коли ж він буде йще гуляти,
То дам йому себе я знати, –
Оттак сказав, скажи, Зевес.
(І. Котляревський).*

У Т. Шевченка невмотивованих діалектизмів зустрічаємо далеко менше. Ще менше їх у його наступників – І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Лесі Українки, що вдавалися до діалектизмів здебільшого як до стилістичного засобу. Західноукраїнські письменники І. Франко, О. Кобилянська, Л. Мартович, В. Стефаник, М. Черемшина, Н. Кобринська орієнтувалися на мову наддніпрянців, але не могли цілком відірватися від стихії південно-західних говірок. Творчість цих майстрів слова сприяла розширенню діалектної основи української літературної мови.

Соціально обмежена лексика

Поряд із загальною та локальною системами лексики національної мови існують і соціальні підсистеми. Словник лікаря й інженера, металурга й харчовика, продавця й водія, студента консерваторії чи інституту легкої промисловості – у лексиконі представників кожної з названих груп населення є специфічні слова, властиві тільки їм. Це лексеми, обмежені у своєму функціонуванні. Тобто мовлення окремих професійних і соціальних груп населення має специфічні риси в доборі в використанні слів. Тому лексичний

склад мови треба розглядати й у соціальному плані.

Обсяг лексики певної соціальної або професійної групи визначається ступенем відособлення її від решти носіїв мови. Цей лексикон убирає в себе якусь кількість повнозначних слів – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, рідше – числівників та займенників. Специфічних службових слів (сполучників, прийменників, часток) у складі таких відгалужень від загальнонародної мови немає.

Наприклад, одним із відгалужень від загальнонародної мови є так звана «дитяча мова». Цей словник охоплює невелике коло понять, що ними оперують діти на початку свого свідомого життя: *моня*, *коко*, *папа* ('хліб'), *биця* ('теля'), *киця*, *паця* ('свиня'), *ціпа* ('курча'), *льоля* ('сорочка'), *дюдя* ('холод'), *жижжа* ('щось гаряче'), *хоха* ('щось страшне'), *гам* ('їсти') та ін. Відмінності в користуванні лексичними засобами мови залежать і від загальноосвітнього рівня її носіїв: словник людини освіченої багатший і вишуканіший, ніж у того, хто не має освіти. На лексичні особливості мовлення впливає рід занять людини, коло її інтересів, середовище, з якого вона вийшла чи до якого належить, навіть те, з ким і де відбувається розмова. Отже, факторів, що зумовлюють соціальне або професійне розшарування лексичного складу мови, чимало. Лексика обмеженого функціонування поділяється на три групи: професіоналізми, жаргонізми й арготизми.

Професіоналізми (від латин. 'заняття, фах') – це слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей. Лексика різних професійних груп характеризується низкою специфічних рис. Це в основному назви знарядь виробництва та їх частин, назви трудових процесів, різних гатунків сировини, спеціальні професійні вислови тощо. За межами даного професійного середовища ці слова не завжди зрозумілі або не становлять інтересу. З-поміж професіоналізмів можна виділити науково-технічні, професійно-виробничі, просторічно-жаргонні.

Значна частина професіоналізмів – неофіційні розмовні заміники термінів. Професіоналізми не становлять чіткої системи, тоді як терміни є систематизованими (кодифікованими) назвами понять. У термінів образність, як правило, стерта; у професіоналізмів вона зберігається довше, бо підтримується контекстом. Професіоналізми дуже різноманітні щодо семантичних характеристик. Вони виникають у тих галузях, де заскладна, або навпаки – не зовсім сформована термінологія, там, де особливої термінології не може бути. Здебільшого професіоналізмами є слова загальнонародної мови, вжиті у специфічному значенні: *вікно* у мовленні вчителів та викладачів – 'незаповнений між уроками (лекціями) час'; *човник* – 'деталь швейної машинки' і под. Професіоналізми творяться також усіченням основ: *термояд* ('термоядерна реакція'), *кібер* ('кібернетик'); скороченням слів та словосполучень: *білоколоска* ('білоколоса пшениця'), *мовник* ('викладач мови' або 'студент мовно-літературного факультету'), *мехмат* ('механіко-математичний факультет'). Часом професіоналізми відрізняються від термінологічних та загальнономовних варіантів наголосом: *атóмний*, *компáс*,

рапóрт, суфікс (професійні наголоси) – *áтомний, кóмпас, ра́порт, су́фікс* (нормативні наголоси).

Професіоналізми деталізують мовний словник, розширюють його там, де є на це потреба. Скажімо, в житті мешканців середніх широт, сніг не відіграє такої ролі, як у народів Крайньої Півночі. Тому в українській мові, наприклад, є лише одне слово на позначення цього поняття, а в чукотській мові розрізняються сорок видів снігу, на кожен із яких є назва. Так само й професіоналізми, наприклад, із галузі гончарства. Гончарі називають такі частини глечика: *дно* – ‘нижня частина виробу’, *утір* – ‘лінія, що окреслює дно’, *пук* – ‘середня опукла частина виробу’, *вінця* – ‘краї виробу’, *пелюстка* – ‘частина виробу від пука до вінець’, *плечі* – ‘верхня частина опуклості’, *карнизик* – ‘виступ під вінцями у вигляді кола’. Інакше кажучи, фахівці розрізняють у глечикові деталі, яких людина, не пов’язана з гончарним виробництвом, не виділяє. Це використовують письменники, зображуючи роботу гончаря: *«Заміював круто глину. Кидав добрий вальок на дерев’яне вичовгане коло, перед тим розкрутивши його, обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивищувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями. Слова тут були марні. А вже згодом вступали в дію дідові пальці, мовби вигравали на гнучкій податливості глини, і з тої мовчазної музики народжувалися то гарне горнятко, то високий глек, то місткий дзбан, то химерна посудина на тонкому стоянці. І все без слова й без мови»* (П. Загребельний).

Професіоналізмами часто є слова літературної мови в незвичній для них формі, наприклад, абстрактні та речовинні іменники в множині: жири, масла, солі. У загальнонародній мові такі іменники мають лише форму однини.

Найчастіше професіоналізми застосовуються в усному неофіційному мовленні людей певної професії. Тут вони виконують важливу номінативно-комунікативну функцію, бо точно називають кожну деталь виробу чи технологічного процесу й у такий спосіб сприяють кращому взаєморозумінню. У писемній формі професіоналізми вживаються у виданнях, призначених для фахівців, наприклад, у буклетах, інструкціях, порадах: *«Швидким обертанням лівої руки навколо повної катушки очищаю її від пуху, захоплюю кінець рівниці. Тією самою рукою перекидаю кінець рівниці через верхній дротик товарної рамки від себе й перехоплюю його знизу. Правою рукою вставляю катушку в верхній отвір рівничної рамки, а потім у підп’ятник»* (буклет для прядильниць); *«Шлакування поворотної камери котлів ТПП-312 Ладиженської ГРЕС стало однією з основних перешкод для несення блоками номінального навантаження. Змонтована й освоєна система рециркуляції димових газів, що відбираються за водяним економайзером, у верхню частину топки»* (буклет для енергетиків).

Жаргонізми. На відміну від експресивно нейтральних професіоналізмів у розмовному мовленні будь-якого професійного середовища завжди є певна кількість емоційно забарвлених слів: *бублик* (‘кермо’), *тачка* (‘таксі’), *пиляти* (‘важко їхати’), *свічка* (‘вертикально вдарений м’яч’), *ляп* (‘груба помилка’),

риба (‘набір слів, що точно відбивають розмір і ритм оригіналу – при перекладі тексту музичного твору’). Це професійні жаргонізми – емоційно забарвлені слова, які становлять спеціалізацію носіїв мови. Професійні жаргонізми мають експресивно нейтральні відповідники в загальнонародній мові. Вони належать до лексики обмеженого функціонування, для якої характерне забарвлення нелітературності. Охоплюють невелике коло понять і предметів. Жаргонна лексика дуже змінна в часі.

У ширшому значенні термін «жаргон» уживається в мовознавчій літературі для називання не професійного, а соціального відгалуження від загальнонародної мови. Жаргон (від франц. ‘базікання’) – лексикон розмовного мовлення людей, пов’язаних певною спільністю інтересів. Найчастіше, це спільність професійна, але також тривале перебування разом (армія, навчання), однакові захоплення (спортом, мистецтвом, колекціонуванням, картярством, пияцтвом тощо). Психологічною основою появи жаргонізмів є прагнення носіїв мови бути дотепними.

Дуже багато жаргонізмів виникає в молодіжних колективах, зокрема в студентських та учнівських: *трояк* (‘оцінка «задовільно»»), *плавати* (‘показувати неглибокі звання на іспиті чи заліку’), *читати по діагоналі* (‘читаючи підручник, пропускати абзаци, а то й цілі сторінки’), *ботанічка*, *географічка* (‘учителька ботаніки або географії’). Отже, найбільше жаргонізмів – це слова загальнонародної мови, вжиті в специфічному значенні: *ниряти*, *мерзавчик*, *свиснути*, *пописати* (‘порізати’), *фара* (‘око’), *злянати* (‘зникнути’), *випасти в осад* (‘заціпеніти від чогось незвичайного’). Крім того, це деформовані загальноновживані слова *маг* (‘магнітофон’), *велик* (‘велосипед’), *телик* (‘телевізор’); запозичення з інших мов: *фраєр* (‘початківець’ – від німец. жаргонізму з тим самим значенням; калькування: *провалитися* (‘азнати невдачі’) – від однозначного німецького.

Багато жаргонізмів і професіоналізмів має інтержаргонний характер. Наприклад, *ажур* у мовленні бухгалтерів означає ‘на сьогодні’, поза бухгалтерським середовищем – ‘усе гаразд’; *пасувати* в жаргоні картярів має значення ‘відмовлятися від гри до наступної роздачі карт’, у ширшому вжитку – ‘ухилитися від виконання своїх обов’язків’.

Арго – умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невластивих у справі цієї групи. Якщо жаргон – суспільна забава, мовна гра, підпорядкована бажанню посилити експресію, то арго є засобом спілкування злодіїв, рекетирів, діячів мафіозного світу та інших антисоціальних елементів, що хочуть приховати свої наміри від решти членів суспільства. Це своєрідний мовний код. Колись існували замкнені соціальні групи (лірники, жебраки), для яких арго було знаряддям самозахисту й боротьби з кривдниками. В арго багато іншомовних слів. До створення арго доклали зусиль і бурсаки, внісши в цю «мову» чимало коренів грецьких слів: *кимарити* – від грец. ‘спати’, *крисо* – від грец. ‘м’ясо’, *тирин* – від грец. ‘сир’, *мікрый* – від грец. ‘малий’, *крим* – від грец. ‘тріх’.

Тепер арго в повному обсязі не існують. Спілкуються антисоціальні

елементи загальнонародною мовою, пересипаною старими арготизмами, та арготизмами новоствореними для відбиття реалій сучасного життя.

Стилістичне використання лексики обмеженого вживання.

Діалектизми мають у своєму складі стилістично нейтральні слова із яскравим експресивним забарвленням. У розмовному мовленні вони є засобом вільного, невимушеного спілкування людей – носіїв певного говору. Для відтворення цього типу мовлення діалектизми використовуються в художньому стилі. У науковому й офіційно-діловому стилях діалектна лексика, як правило, не вживається (є окремі випадки термінологізації діалектизмів у сільськогосподарській та ботанічній термінології). Етнографічні діалектизми зустрічаються в науковому стилі, в діалектологічних та етнографічних дослідженнях: *«Серед найпомітніших етнографічних матеріалів маємо речі щоденного вжитку, селянський одяг – гунька, куцак, свита, пояси, запаски XIX століття» (журн.)*.

Діалектна лексика виділяє найдрібніші деталі явищ, предметів, реалій навколишньої дійсності. Це дає широкі можливості в художньому стилі для максимального наближення до дійсності, для опису життя з усіма його подробицями, відтворення місцевого колориту та типізації характерів представників різних суспільних прошарків. Але тут повинна виявитися неабияка авторська майстерність, бо лише за такої умови можна досягти бажаного ефекту: *«Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав уже багато. Умів знаходити помічне зілля – одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, в о н о до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржінку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки, що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник» (М. Коцюбинський)*.

З такими самими настановами використовують ці слова й сучасні українські письменники. Місцева лексика в художньому творі виправдана лише тоді, коли вона, по-перше, конче потрібна для кращої, повнішої характеристики зображуваних осіб, сцен, подій; по-друге, коли вона з контексту зрозуміла широким читацьким колам, тобто нічим не затемнює змісту твору; по-третє, якщо вона вживається з почуттям міри й кількісно не порушує художньо-естетичних рис тексту.

Найбільше діалектизмів використовується в прямій мові. Вживати треба не кожен діалектизм, а тільки той, що сприймається як додатковий штрих у мовному портреті. Наприклад, уникаючи, по можливості, місцевих слів у власному мовленні, О. Кобилянська зберігала їх у діалогах персонажів: *«– Що се за лікар? – спитала я в старого, паленіючи з бог зна якої причини. – Новий, – відповів він. – Старий? – питаю. – Ні, протівно, молодий. Цілком молодий,*

гарний чоловік, відай з Градця. Чи не знакомий вам? – Ні... – Він дуже голосний лікар. Він один з тих, що мають ще серце в грудях, не дивляться передусім за грішми і аж потім ставлять людське життя на вагу».

Уживаються діалектизми й у публіцистичному стилі, але користуватися ними тут треба вміло та обережно. Надуживання може ускладнити сприймання тексту, а це суперечить основному призначенню публіцистики – формувати громадську думку. Здебільшого в газетах наявні діалектизми, яким немає точних відповідників у літературній мові.

Нерідко використання діалектизмів не зумовлене ні стилістичними, ні номінативними настановами, а є наслідком недостатнього розмежування засобів літературної мови та діалектів. Деякі сучасні поети порушують норми літературної мови, особливо акцентуаційні:

*Погожі дні zostались міражем –
Вітри піском усі сліди занесли,
Човни також обмануті уже –
Холодна хвиля не колише весла...
Настане час,
Якого не спинить:
Прийде, покличе
Під відкрите небо. (Г. Чубач).*

Правильні наголоси: *занеслі, прийде*. До того ж вислів *під відкрите небо* не український, замість нього в нашій мові існує *просто неба*. Невмотивоване використання діалектизмів розхитує літературні норми, знижує рівень культури мовлення.

Діалекти є джерелами, що живлять велику ріку нашої мови. Слова з місцевих говірок збагачують синоніміку, особливо на лексичному рівні.

Найбільше інформації професіоналізми несуть тоді, коли ними користуються фахівці. У газеті зловживати такою лексикою не можна, оскільки вона потребує численних пояснень. Для української мови на сучасному етапі багато професіоналізмів є росіянізмами, тому їх не варто вводити в тексти з нормативних міркувань. При надмірному захопленні професійною лексикою в газеті читач муситиме докладати багато зусиль до того, щоб її зрозуміти, а це суперечить призначенню й ролі газети. Тому в газеті, як правило, уживаються ті професіоналізми, що ввійшли в загальнонародну мову, а також ті, що зрозумілі з контексту: «Потім з'ясується, що сусідня сімейка теж добра. Дід – брехун, охочий випити на дурнях, баба – та сама, що обізвала оповідача комедіантом, груба, пащекувата прибиральниця, яка перетворила на свою прибуткову статтю збирання порожніх пляшок. Онук Віталік зневажає й діда-п'яницю, і батьків-невігласів. Як бачимо, груповий портрет цілком визначений, для невеликого оповідання, можливо, й надмірний. Але ж художник має право на вибір і такого предмета зображення, коли йому хочеться на повний голос сказати про свою відразу до людської скверни» (газ.).

Отже, в нехудожніх стилях професіоналізми викопують номінативну функцію або дають об'єктові певну характеристику. В публіцистичних жанрах,

близьких до художнього стилю (нарис, памфлет, фейлетон) можуть уживатися як засіб іронії чи сатири: «Було створено комісію, яка негайно виїхала в область. Прибувши на місце, її члени довго ходили берегом і милувалися розводами нафтопродуктів на поверхні річки. Потім закинули вудку. Закинули, а поплавець відразу: стриб-стриб. І потонув. Витягли – на гачку... банка з написом «Хек». Пізніше «клюнули» порожні консервні банки з-під оселедців, тріски, скумбрії» (журн.).

У цих самих функціях уживаються професіоналізми й у художньому стилі. Але крім того, вони допомагають створювати яскраві конкретно-предметні описи, увиразнюють мовну характеристику дійових осіб, поживляють репліки в діалогах та полілогах. Створюють враження реальної атмосфери, в якій відбуваються описувані події: «Половчиха здумала за своє дівочтво, дівування в Очакові, хазяї тромбаків [‘невеличкий вітрильник’ – Авт.] сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець – дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує самця й самицю в природі. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія... Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море, Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни» (Ю. Яновський).

Професіоналізми є також добрим засобом створення гумористичних ситуацій: «Тоді в чагарниках, а особливо на узліссях, з’являються у нас на Україні вальдшнепи, і поодинці, і цілими табунами, так званими висипками. Отоді їх і полюють. Полюють з лягавими собаками і на тязі... Тяга – це та сама річ, про яку Іван Сергійович Тургенєв сказав: «Ви знаєте, що значить стояти на тязі?» Отже, на тязі можна стояти. Але стояти, як ви знаєте, можна й на вулиці, і в кімнаті можна стояти, і на стільці, і на столі ми стоїмо. Так – тяга не подібна ні до вулиці, ні до стільця, ні до кімнати. Тяга це зовсім навпаки. Тяга – це коли, навесні чи восени вальдшнеп перелітає, тягне – з одного місця на друге. Вранці й увечері. Буває це здебільша над ярком, над балкою, коли, приміром, у вечірній сутіні миготить понад деревами з характерним хроканням силует вальдшнепа» (Остап Вишня).

Жаргонізми й арготизми перебувають поза літературною мовою. Вживаються для всебічної характеристики персонажів: «Розказував, як він попав раз на вечорниці... А там самі терпелюки та каравони. Покургав я їм, що знав, іду вже з хати, коли якась скелиха й обзивається: «Чи не дати вам, діду, мукиці?» Оце, думаю, клево! Годі сухмаї кусмарити, хоч ставреників накурляю» (Г. Хоткевич); «На мені все японсько-техаське, а галстук взагалі з невідомого острова. Да! Якраз прислали до нас у Дачний училку молоду, щоб по-англійському шкетів мучила. Страшная краса! Я один журнальчик роздобув не наш, «Плебей» називається, то їхні місісіпочки проти вашої училки як кози.

Хлопці біля неї закрутилися, як мишва на торшері. А я одразу школі пообіцяв скелета подарувати. Висушеного. І всі ласі від училки одразу відпали» (А. Крижанівський).

Часом ці категорії лексики можуть уживатися й у мові автора, коли це зумовлене темою та стилістичними настановами твору: «*Якщо не буде вжито запобіжних заходів, якщо не будуть прийняті закони, про які ми вже говорили, якщо уряд шукатиме міфічних ворогів, не помічаючи реального внутрішнього ворога – диктатури пахана, то економіка, влада і злочинність зімкнуться. І цю трійку в її шаленому чвалі не зупинить ніхто» (газ.).*

Жаргонізми та арготизми застосовуються і як засіб гумористичного чи сатиричного висвітлення життєвих явищ: «*– Мамо, наш тато – йог? – запитав син матері. – Звідкіля це те взяв? – Та він же вчора, казав, що дві пляшки горілки роздав. – Ну, то й що? – Як що? І навіть рук не порізав. Я читав, що так тільки йоги вміють» (журн.); «*Сидить дід біля клубу на лавочці й розповідає: – Раніше, коли я ходив поголений, зі мною всі перехожі віталися. «Добрідень, діду!» – казали, місце в автобусі давали, а тепер, коли завів бороду, в автобусі доводиться стояти, а ті, що вітаються, кажуть: «Привіт, чувак!» (газ.).**

Питання для самоконтролю

Розкажіть про загальноповживану лексику. Які групи слів до неї входять?

Що Ви знаєте про лексику обмеженого вживання?

Розкажіть про діалектну лексику та види діалектизмів.

Що таке соціально обмежена лексика?

Розкажіть про професіоналізми.

Що ви знаєте про жаргонізми та арготизми?

Розкажіть про стилістичне використання діалектизмів.

Які стилістичні функції професіоналізмів Ви знаєте?

В яких стилях та з якою метою вживаються жаргонізми та арготизми?

Тема 12. АКТИВНА І ПАСИВНА ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

План

1. Активний і пасивний склад лексики сучасної української літературної мови.
2. Неологізми.
3. Функції неологізмів.
4. Застарілі слова.
5. Номінативні та стилістичні функції застарілих слів.

Література

1. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилістика*. Київ: Наук. думка, с. 61–70.

2. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 139–143.
3. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 171–175.
4. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 92–126.
5. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 142–143.
6. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 135.
7. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 13, 32–33, 180, 377, 400, 426.

Активний і пасивний склад лексики сучасної української літературної мови

Лексика найтісніше пов'язана з життям народу. Вона постійно реагує на зміни в соціально-виробничому й культурному житті нації виникненням нових слів та зникненням старих. Це зумовлює постійну наявність у мові двох шарів лексики: активного й пасивного. Процес появи нових слів випереджає процес виходу з ужитку таких, що позначали старі явища й реалії, тому мова лексично весь час збагачується. Збагачується вона ще й тому, що не всі слова зникають назавжди. Часом вони повертаються до активного вжитку, набувши нового значення, наприклад, *дружина*.

В активному словнику мови перебувають слова, що в даний час вживаються часто й не мають значення давності чи новизни.

Пасивний запас української лексики становлять:

- а) слова, що вже застаріли й вийшли або виходять з ужитку;
- б) нові слова, які ще не закріпилися й не стали в мові загальновідомими та загальноживаними.

Отже, у пасивному запасі української лексики зберігаються історизми, архаїзми та неологізми.

Неологізми

Неологізми (від грец. 'новий' та 'слово') – нові слова, словосполучення, фразеологізми, що з'являються в мові. Виникнення неологізмів спричинене потребою давати назви новим предметам, явищам, поняттям, що постають унаслідок безперервного розвитку економіки, науки, культури, у результаті розширення й поглиблення зв'язків з іншими народами та державами. Особливо активно поповнюються новими словами сучасні науково-технічні термінологічні системи: *біоніка, біонавт, пептидоміка, гідропоніка, геноміка, протеоміка, мультимедійний, нанотехнології* тощо. Це лексичні неологізми,

що виконують номінативну функцію. До них належать також слова, утворені від лексем, які існували в мові раніше: *банк – банкомат; глобальний – глобалізація, антиглобаліст; ремонт – євроремонт; домашній кінотеатр; металопластик, металокераміка* та ін.

Крім лексичних новотворів для називання нових понять, неологізми з'являються й через те, що виникає потреба замінити вже наявну назву точнішою, зрозумілішою, такою, що більше відповідає фонетичним, лексичним, словотвірним та іншим нормам мови. Скажімо, основною назвою солодкого продукту харчування, виготовлюваного з особливих сортів буряків або тростини, в українській мові є *цукор*. Але низка хімічних термінів утворювалася (усупереч вимогам, що ставляться до термінологічної лексики) від розмовного синоніма *сахар*: *сахарат, сахароза, сахаризація*. Згодом словотворче гніздо було вирівняне, ці терміни замінено неологізмами, похідними від основного слова: *цукрат, цукроза, цукрування*; прикметник *цукровий* розширив свою семантику, витіснивши *сахарний* з термінологічних словосполучень *цукрова кістка, цукрова хвороба, цукровий діабет*.

Поряд із лексичними неологізмами з'являється чимало неологізмів семантичних, тобто слова, що здавна існують у мові, набувають нових значень. Наприклад, слово *гвардія* в дожовтневий період у Російській імперії було назвою добірних військових частин; під час Другої світової війни стало званням окремих частин Червоної Армії, що особливо відзначилися в боях. Зі здобуттям Україною незалежності ввійшло до назви *Національної гвардії України*, членами якої є найбільш віддані захисники Української держави.

Унаслідок двох згаданих причин з'являються загальномовні неологізми, які виконують номінативну функцію і в перспективі мають стати надбанням усіх носіїв мови. Нові слова виникають і тоді, коли автор хоче дати якомусь предметові або явищу нову, образнішу, емоційнішу назву, яка краще відтворює його бачення світу:

*Вже небо не біжить там синьо-білим бігом
В своєму зорехмарному ряду.
Завіяло, заговорило снігом
У полі, попід садом і в саду.
(М. Вінграновський).*

Слова типу *зорехмарний* є індивідуальними (авторськими) неологізмами. На відміну від нейтральних загальномовних, індивідуальні неологізми можна вважати стилістичними, оскільки вони покликані до життя прагненням дати назву не новому поняттю, а такому, що вже має словесне позначення в мові.

Багато неологізмів постає в періоди докорінних змін і перетворень у житті народу. З'являються не лише лексичні неологізми (*менеджер, спонсор*), а й семантичні, активізуються слова, що тривалий час перебували в пасиві лексичного складу. Виникають нові словосполучення, що виконують номінативну чи стилістичну функцію. Досить активно, наприклад, використовується тепер рідковживане раніше слово *екологія*. І не тільки в прямому розумінні 'наука про зв'язок організмів із навколишнім середовищем',

а й у словосполученнях *екологія мови, екологія культури, екологія душі* тощо. Від слова *самоврядування* утворився прикметник *самоврядний (самоврядні території)*. Набувають поширення нові словосполучення на зразок *активне сумління, баланс інтересів* та ін. Виникло немало слів та словосполучень для позначення негативних явищ у нашому житті: *довгобуд, атмосфера вседозволеності* і под.

Але не тільки в бурхливій періоді історії заявляються неологізми. Вони виникають у мові весь час. Причому, це не лише слова з галузі суспільно-політичної лексики. Це й нові терміни зі сфери науки, літератури, мистецтва: *гідробіоніка, нейрокібернетика, гіпнопедія, протеоміка*; назви нових професій, предметів, понять, пов'язаних із розвитком різних галузей життя: *сомельє, бариста; ноутбук, ризограф; татуаж, пірсинг, ліпосакція, шейпінг, фітнес, логін, чат, провайдер, віртуальний, трафік* тощо. Повертаються з небуття несправедливо викреслені колись топоніми й на певний час стають неологізмами, щоб потім увійти до загальнономовного вжитку: *Алчевськ, Жовква, Луганськ, Маріуполь* тощо.

Новим явищем у лексичному розвитку мов є аббревіатури. Позитивне в них те, що та сама кількість інформації передається меншою кількістю знаків, ніж у відповідному сполученні слів: *СНІД, ВІЛ, САРС, ЄС, ПАРЄ, СОТ*.

Крім аббревіатур, в українській мові є слова, що виникли внаслідок стиснення словосполучень. Як правило, вони вживаються в розмовному мовленні, де є елементом просторіччя: *платіжка*. Часом можуть потрапити й до літературної мови: *врубівка (врубова машина), візитка*.

Неологізми творяться за наявними моделями, властивими мові способами словотвору. Наприклад, за зразком *біологія, геологія, зоологія* утворено назви *вірусологія, дельфінологія*; за зразком *шевченкознавство, франкознавство – лезезнавство* (галузь літературознавства, що вивчає творчість Лесі Українки); терміни *атмосфера, стратосфера* стали зразком для творення терміна *біосфера* 'оболонка Землі, яку населяють живі істоти'. На взірць *буряківник, лісівник, кукурудзівник – собаківник, рисівник*. Утворення з компонентом *-вод* на позначення тих самих понять (*собаковод, садовод*) є дублетами, що тільки засмічують мову.

Неологізми належать до пасивної лексики. Але вони є категорією історичною, тому належність їх до пасивної лексики не вічна. Вони сприймаються як нові, поки новими й незвичними є означувані ними поняття. Коли поняття стають загальноновживаними, то й слова виходять із розряду неологізмів. Неологізм може прищепитися в мові, стати загальноновживаним словом, коли поява його викликана номінативною або стилістичною потребою. Без такої потреби новотвір приречений на зникнення. Не закріплюються в мові ті неологізми, які не відповідають її лексичній системі, граматичній будові або фонетичним закономірностям.

Функції неологізмів

Загальнономовні неологізми утворюються і вживаються насамперед в

офіційно-діловому, науковому та публіцистичному стилях: «*Під терміном прапорництво слід розуміти три поняття: прапорознавство, або вексилологія, що є допоміжною історичною дисципліною, прапорне мистецтво – прикладна галузь, що займається творенням і виготовленням прапорів, та прапорне право – допоміжна юридична дисципліна, яка визначає правові підстави використання прапорів*» (журн.).

Велика кількість неологізмів уживається в публіцистичному стилі: «*Біонавти... Не рийтеся в тлумачних словниках та енциклопедіях. Однаково цього слова не знайдете. Професія тільки народжується в лабораторіях учених*» (газ.). Особливістю цього стилю є те, що журналісти не так творять самі, як пускають нові утворення в обіг, дають їм путівку в життя. Тому публіцист мусить мати тонке мовне чуття, знати, що треба, а чого не варто пускати в обіг. Через брак саме цього мовного чуття всі засоби масової інформації останнім часом досить активно вживають ненормативні форми вітання: *доброго дня, доброго вечора*. Ні в художній літературі, ні в доброму українському розмовному мовленні, ні у фольклорі таких висловів нема, є *добрий день (добридень), добрий вечір (добривечір)*. Нормативний тільки вислів *доброго ранку*.

У публіцистиці часом уживаються й індивідуальні неологізми для посилення експресії вислову: «*З тими, хто не вміє скинути темні окуляри вболівальника, подивитися на речі пильним, тверезим і об'єктивним поглядом, страждає на киевофобію, особливого бажання дискутувати немає*» (газ.).

Індивідуальні (авторські) неологізми творяться тими самими способами, що й загальномовні. Доля їх у мові залежить від уміння автора оригінально сполучити слова чи основи слів, дібрати незвичне означення, поєднати відмінні в семантичному або часовому плані поняття:

*Десь на горизонті хмара-хустка
Манить вдаль, мов дівчина у сад,
І весні такі пахучі згустки
Розплескалися об голубий фасад.
(В. Симоненко).*

Художній стиль використовує загальномовні неологізми для відтворення мовного колориту певного періоду в розвитку суспільства: «*Наша артіль бідна, – сказав старий, – і кидати шаланди в морі не годиться. Я – голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає та все пірнає, шукаючи мене*» (Ю. Яновський).

У поетичному мовленні загальномовні неологізми, крім функції відтворення колориту доби, мають у собі також заряд певної експресії, надають викладу невимушеності, розмовного забарвлення.

Авторські неологізми є належністю художнього стилю, а також наближених до нього жанрів публіцистики. Їх творять окремі автори відповідно до законів нашої мови. Переважна більшість таких неологізмів лишається тільки в користуванні певного митця, характеризує його творчу манеру. Але це

також важлива стилістична функція. Ці неологізми справляють естетичний вплив на читача, вони добре відомі досить широкій аудиторії, хоч і не ввійшли до загальнономовного словника.

Стилістичні функції неологізмів досить різноманітні. Вони виступають засобом надання текстові урочистого, піднесеного звучання:

*Кинувсь Еант на троян і, нешлюбного сина Пріама
Вбивши, Дорікла, тяжко поранив по тому Пандока,
Ранив також і Лісандра, а потім Піраса й Піларта.
Наче потік, що з гірських верховин у рівнину збігає,
Сповнений вод сніготалих і Зевсових злив нездоланних...
Мовив він так. Не противився Нестор, їздець староденний
На колісницю він став, і за ним Махаон тоді слідом.
Юний Асклепія син, бездоганного лікаря, вийшов,
Хльоснув по конях старий, і охоче вони полетіли
До кораблів глибодонних, – було це й самим їм до серця.
(Іліада, переклад Бориса Тена).*

Дають негативну характеристику, створюють гумористичні, іронічні, сатиричні ефекти: *«Інтелігентною дамою слід уважати кожену даму, яка усвідомлює, що вона не просто жінка, а саме дама, тобто порядна дама з пристойної інтелігентної родини, тобто дама з високим порогом розуміння своєї дамості... Літературна дама – це різновид типу так званої інтелігентної дами. Звичайно, далеко не кожна письменниця є літературною дамою і, навпаки, не кожна літдама – письменниця»* (Ю. Івакін).

Уживаються як засіб небуденного, опоетизованого зображення картин природи, відтворення почуттів людини:

*Зазимую тут і залітую,
В цій великій хаті не своїй
У кутку відтихну, відлютую.
Намовчусь у темряві німій.
(М. Вінграновський).*

Буває, що новотвори засвоюються мовою, але живуть недовго, відходять разом з поняттями, які позначають: *гласність, перебудова*. Більшість індивідуальних неологізмів не стає надбанням активної лексики, хоч часом трапляється й таке. Відомі, наприклад, неологізми: М. Старицького – *мрія*, утворений від дієслова *мріти* 'виднітися, мерехтіти'; І. Верхратського – *звіт*; І. Франка – *чинник*. Добре виконують естетично-зображальну функцію в поезіях М. Рильського створені ним неологізми *громозвукий, бурноплинний, веселокрилий, вихрогивий, яносилий, стоколосся, ласолюб, розкриляти, празима*, або у творах М. Стельмаха слова *піднебесність, заокеанець, всніжити, зашовковитися*. Про такі неологізми академік Л. Булаховський сказав: «Хай вигадані відповідним художником слова нові слова залишаються назавжди тільки його словами, хай вони не надходять до активного фонду загальної мови, – але там, де їх ужито, вони живуть і довго житимуть своїм повним художньо-естетичним життям. На своєму місці вони є збагаченням

мови як засобу служити виявом певної дійової образності та емоційності і, подobaючись хоча б певному колу читачів, тим самим виправдовують своє народження і своє існування».

У розмовному мовленні неологізми виникають весь час. Як правило, вони ніде не фіксуються і швидко замінюються іншими: *руки не рucать, ноги не ножать*. Інколи переходять до літературної мови: *повнометражка, електричка* та ін. Отже, загальномовні неологізми використовуються в усіх структурно-функціональних стилях української літературної мови. Індивідуальні (авторські) поширені в основному в художньому стилі, особливо в поезії, рідше – у наближених до художнього мовлення жанрах публіцистики. Для нехудожніх стилів авторські неологізми, як правило, нехарактерні.

Застарілі слова

Застарілі слова, як і неологізми, належать до пасивної лексики. У процесі історичного розвитку словниковий склад кожної мови зазнає різних змін. Одні слова перестають бути загальноновживаними, зрозумілими для носіїв мови і поступово виходять з ужитку.

У межах застарілої лексики виділяються слова, що зовсім вийшли з ужитку, і семантика їх майже невідома сучасним мовцям: *галити* – ‘радіти’, *буй* – ‘хоробрий’, *гудець* – ‘музикант’, *правотар* – ‘адвокат’ і под. (хоч вони мають у своєму складі зрозумілі й тепер компоненти). Ще одну групу цієї лексики становлять слова з меншим ступенем застарілості. Вони частіше чи рідше використовуються в сучасній мові з певною стилістичною метою: *атрамент, боярин, отверзати, рать, прах*: «Помацки відшукує Сагайдачний дощечку, кладе на неї білий аркуш і вмочує вигострене гусяче перо в атрамент» (З. Тулуб).

Ступінь застарілості слова залежить від місця його в лексичній системі, від часу використання в мові протягом її існування, від семантичних та граматичних якостей. Чим довше вживалося слово, тісніші були його значенні та словотворчі зв'язки, тим менше зачіпав його процес старіння. Відмінності між застарілими словами та межі їх використання в сучасній мові залежать від причин виходу цієї лексики з активного вжитку. Такими причинами є, по-перше, зникнення з життя певних понять, по-друге, заміна окремих назв іншими. Отже, одні слова переходять до розряду пасивної лексики або й зовсім припиняють своє існування разом з позначуваними поняттями; інші поступаються місцем новим лексемам, що виявляються придатнішими для називання тих самих понять.

Перша група застарілих слів – це матеріальні архаїзми, або історизми: *князь, дука, кошовий, осавула; земство, магістрат; лати, пернач; намітка, очіпок* тощо. Слова, що належать до другої групи, звуться стилістичними архаїзмами, або просто архаїзмами (від грец. ‘стародавній’). З-поміж них виділяються лексичні архаїзми (застарілі синоніми до слів сучасної мови): *десниця* – права рука, *правиця*, *вия* – шия, *ланіти* – щоки, *ликувати* – радіти, *зріти* – бачити, *відати* – знати, *перст* – палець; словотворчі архаїзми (мають

спільні корені, але відрізняються суфіксами чи префіксами): *письмовець* – письменник, *возсіяти* – засяяти, *творитель* – творець, *возвеличувати* – звеличувати, *слова* – слова; лексико-фонетичні (від сучасних слів відрізняються звуковим оформленням): *злато* – золото, *серебро* – срібло, *глас* – голос, *прах* – порох; фонетичні архаїзми (характеризуються застарілою вимовою окремих звуків): *зіма* – зима, *братік* – братик, *збирати* – збирати, *крівавий* – *кровавий* – кривавий; семантичні архаїзми (застарілі в одному із своїх значень): *держати* в розумінні ‘мати за дружину’: «Сам Мотуз докопався, що Грицаїв дядько держав його рідну тітку» (І. Нечуй-Левицький); *живіт* у значенні ‘життя’: «Боярин Семен Олуєвич підніс руку з мечем і галас уцух: «Клянуся живіт свій покласти за князя Данила» (А. Хижняк); *староста* в значенні ‘голова сільської громади’.

Номінативні та стилістичні функції застарілих слів

Історизми не мають синонімів у сучасній мові. Тому до цієї категорії лексики звертаються тоді, коли виникає потреба дати характеристику минулим епохам, назвати якусь реалію старовини, подію, що відбулася колись, зникле явище чи поняття. У науковому стилі та його різновидах історизми є єдиним засобом називання реалій минулих епох. Часто вони виступають як терміни в історичних працях: «У другій половині XV і особливо в першій половині XVI ст. феодали, не відмовляючись від збільшення натуральної і грошової ренти, посилено розширювали свої орні землі за рахунок селянських земель, створювали власні господарства – фільварки і збільшували панщину. Внаслідок цього площа селянського землекористування зменшувалась, зростало число малоземельних і безземельних селян (загородники, або городники, підсусідки, халупники, комірники)» (УРЕ).

Особливо широко використовуються історизми в науково-популярних, науково-навчальних та інших роботах: «Міста, які одержували Магдебурзьке право, звільнялись у ряді випадків від управління і суду великокнязівських або королівських намісників – воєвод і старост, компетенції яких переходили до магістрату – ради на чолі з війтом. Рада складалася з радців (обраних міщанами) і бурмистрів (обраних з-поміж радців), які по черзі головували в раді. Рада відала цивільним, а інколи й кримінальним судом, поліцією, наглядала за торгівлею і т. д. У ряді міст, крім ради, була і друга колегія – лава, що складалася з обраних довічно міщан – лавників і відала судом у кримінальних справах, крім справ про вбивства, підпали тощо» (підручник).

Тут історизми, як бачимо, не мають жодного стилістичного навантаження, виконують суто номінативну функцію, допомагаючи розкривати картини минулих епох, розповідати про життя історичних осіб і под.

У номінативній функції історизми використовуються й у художніх творах. Описуючи колишнє, автор активізує в своєму творі лексику, що перейшла до розряду історизмів, бо тільки за її сприяння можна змалювати взаємини представників тогочасного суспільства, державний та політико-господарський лад, особливості світосприймання людей минулого. Широко

вживаються історизми в творах Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, І. Карпенка-Карого, І. Кочерги, С. Скляренка, М. Бажана, З. Тулуб, Р. Іваничука та інших митців українського слова. Історизми використовуються для правдивої характеристики суспільства певного історичного періоду, для відтворення колориту доби: *«Минуло кілька годин. Мрячів невеликий дощик, а вітрець, що дедалі дужчав, погнав над містом важкі чорні хмари. На танку міської ратуші стояли губернатор Младанович, капітан Ленарт і ще кілька шляхтичів, а перед ними, чітко карбуючи крок, проходили лизні. Попереду сотні йшов хорунжий із шляхтичів і ніс блакитний прапор із зображенням золотого патріаршого хреста, який був гербом володаря краю графа Потоцького»* (М. Глухенький); *«Саме тоді було свято «брикси», тобто жіночий день, який завжди бучно відзначався в Україні у червні. Дівчата і жінки мали право «брикатися», тобто змушувати чоловіків робити всю жіночу роботу і виконувати їхні найдивовижніші побажання й витребеньки»* (Ю. Колісниченко, С. Плачинда).

Історизми не чужі й творам на сучасну тематику. Тут вони також можуть виконувати номінативну функцію – у відступах від основної розповіді, у спогадах, історичних ремінісценціях: *«Вночі, коли з глибин космосу проступають зорі, пробиваються скупим світлом до нас, ми відчуваємо, що йдемо не просто по землі – йдемо по планеті. Це, мабуть, простір та відкритість степів дає нам оце відчуття – що йдемо по планеті. Несемо з собою дивну певність, що з усіх витворів природи, з усіх світів, що десь блукають у космічній безмежності, немає кращої, як оця наша – тепла, зелена планета, так добре створена для життя на ній флори, і фауни, і дивовижних розумних істот. Води на ній океани. Сонця вдосталь, родить усе... Ідемо в тому зеленому поясі, в тому підсонні, де з давніх-давен буяло життя. Мамонти тут колись водились, бо їм було тут гарно. Еллінські мореплавці прагнули до цих берегів і складали про них золоті легенди. Царства степовиків, царства скіфські, половецькі іржали тут кінями, зоставивши потім після себе високі степові могили, розмиті дощами, розвіювані вітрами, але не загладжені часом»* (О. Гончар).

Використовують у творах із сучасного життя історизми й у стилістичній функції – для надання викладові урочистості, піднесеності; при зображенні подвигів сучасників, небуденних подій у житті народу. Цим ніби перекидається місток між минулим і сьогоденням, підкреслюється нерозривний зв'язок між предками та нащадками:

*Я був сліпий – і кінь помстив мені.
Коли на нього позирнув я вдруге:
Мені він кинув душу в племіні.
І трісли неіснуючі попруги.
Зробив він з мене дикий сизий степ,
Байдужого жбурнувши літ на триста.
І мчала по мені крізь марево густе
Орда іржача, буйна і розхристана.*

*Я подивився вдруге. Він мене
Зробив Дніпром, чи то пак Бористеном.
Я ждав – він зараз орди прожене
Нутром блакитним в розпалі шаленім...
А скіфський кінь із мазаної хати
Чумацьким Шляхом зорі прогортає...
Ну, що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хutorянську долю мого краю?!
(І. Драч).*

У публіцистиці, зокрема в полемічних творах, історизми можуть бути використані для зіставлення фактів сучасності з подіями, що відбувалися в минулому: «Чи не припускаєте Ви, що «историческое самосознание» водночас раптово заграє в серцях таких же щирих патріотів десь у Римі, Улан-Баторі, Стамбулі, Відні? І візьмуться вони відроджувати велич і могутність своїх держав у межах історичних, відповідно – великої Римської імперії, Золотої Орди, Візантії, Османської Порту, Австро-Угорської монархії?» (газ.).

До цього розряду лексики належать також імена історичних осіб: «Сагайдачний гартував козацьке військо в боях та походах, але про око залишався вірний підданиць Зигмунда. Справся він на старшину, але не рвав і з сіромою, бо розумів, що гомота – велика сила» (З. Тулуб). Імена історичних осіб часом стають основою розгорнених антитез: «Саме в світовій культурі, де гідно представлена культура Пушкіна, Толстого, Достоевського, Герцена, Глинки, Брюллова, Пастернака, ми бачимо джерело духовного відродження російського народу. Бо джерело те глибоко демократичне, співзвучне сподіванню кожної чесної людини. Це культура тираноборча, як і культура, явлена світові іменами Шевченка, Лесі Українки, Франка, Грушевського. Ми ніколи не заперечували того, що існують спільні джерела, котрі жили культуру українську та російську, як і того, що український духовний потенціал у таких великих явищах, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Микола Гоголь, Микола Костомаров, Володимир Короленко, Володимир Вернадський, спрацював більше на користь Росії» (газ.).

Публіцистичне й художнє мовлення вживають історизми як опорні слова перифраз: нащадки славних запорожців, нащадки Хмельницького, Богуна, Кривоноса, нащадки великого Шевченка (тобто українці). Особливо значний ефект дає така перифраза-прикладка в поетичному жанрі:

*Ще гори куряться від снігу,
Сім стріл неначе сім пісень,
І юнака вітає день
Окриленим найменням: Ігор.
Горять скрипки в весільній брамі,
На ній стобарвний прапор дня.
Іду в захопленні й нестямі,
Весни розспіваної князь.*

(Б.-І. Антонич).

Архаїзми в нейтральній функції тепер не вживаються, бо цю функцію виконують нейтральні синоніми сучасної мови. Використовуються архаїзми як стилістичний засіб, тому в офіційно-діловому стилі вони майже повністю відсутні, за винятком окремих термінологізованих слів та словосполучень на взірць *глава* (уряду). Зрідка можуть бути використані архаїзми в науковому стилі, особливо в літературознавчих та історичних дослідженнях для наближення розповіді до описуваної епохи, для створення колориту доби: «Вдовольнивши всі претензії запорожців, Мазепа почав збирати відомості про наміри бусурманів, для чого віддав наказ по своїх полках, аби охочі польові козаки дбали про здобування татарських язиків» (Д. Яворницький); «Один із вічних образів світової літератури – це образ Каїна, що зажив не меншої популярності, ніж Дон-Жуан чи Фауст. Біблійна новела про брата Каїна та Авеля знайшла алегоричні тлумачення в «отців церкви» – Амвросія (близько 340-397 рр.), Августина Блаженного та Іоанна Златоустого (між 344 і 354-407 рр.). Останній богослов ототожнював, наприклад, Авеля з Ісусом Христом, бо, будучи пастирем овець, він приносить у жертву Богові агнця і зазнає смерті від руки свого брата» (С. Гальченко).

Найбільш поширений цей вид лексики в художньому та публіцистичному стилях. Архаїзми належать, як правило, до піднесених, патетичних слів, їх інколи навіть важко вирізнити з-поміж інших урочистих компонентів лексичного складу. Це старослов'янські, давньоруські, староукраїнські елементи в сучасній українській мові. З цього приводу академік Л. Булаховський зауважував: «Емоція урочистості легко забезпечується добором синонімічних слів старослов'янського походження, навіть тих, у яких ми не змогли б з точки зору сучасної мови помітити ознаки архаїчності».

Як і історизми, архаїзми можуть бути засобом створення колориту минулих епох, відтворення тогочасних мовних особливостей:

*А люта мати!
Спустила друге бісновате
Своє скаженеє звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі пожирало.
(Т. Шевченко).*

Значний стилістичний ефект досягається поєднанням у текстовому фрагменті архаїчних та сучасних слів. Приміром, у романі Б. Лепкого «Мазепа» героїня твору спочатку звертається до Івана Мазепи як ігуменя монастиря: «Благословення господне да будет з тобою однині й до скончання днів твоїх, мій сину», – відповіла, підносячи голову на склепіння, котре висіло над ними і придавлювало їх, як людей, що були зависокі для нього, а далі як мати: «Спасибі тобі, Іване, що зайшов провідати мене. Скучилося мені за тобою, синку, давно ми не бачилися... А може ти не рад, що я так до тебе говорю, на тобі ж орден почеплений, як бачу, і царя ти вчора в себе гостив, великою ложкою з ним їв, високу ти, значиться, пісню співаєш».

Для досягнення ефекту урочистості й небуденності архаїзми потребують відповідного лексичного оточення: «Десна – це квітуча гілка слов'янства, генетичного древа нашої самосвідомості. До того ж ця водна артерія живе в Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Брянськ і незліченну кількість великих і малих сіл. Не перепинена греблями, очищена природними крейдяними фільтрами, вона була крацим, що донедавна ми мали, та й досі вбачаємо в ній свій дорогоцінний живильний резерв, адже сподіваємося, що саме вона, сестриця Десна, захистить від біди прадавні осідки нашої нації, що саме з неї вип'ємо рятівний кухоль чистої води. Десна не просто найбільша притока Дніпра, це джерело культури, колиска цивілізації. Її ім'я воскрешає в свідомості образи міст, заснованих київськими князями, в сяянні маківок білосніжних, ошатних соборів» (журн.);

Прекрасний Києве на предковічних горах!

Многостраждальному хвала тобі, хвала!

Хай на просторищах, де смерть, як ніч пройшла,

Воскресне день життя і весен неозорих!

(М. Рильський).

Поставлені в невідповідний контекст, архаїзми набувають іронічного, сатиричного, гумористичного звучання. Для цього вони мають бути оточені лексикою розмовною, просторічною, вузькопобутовою, вульгарною: «*Ваше горде вивищування над хмарами в афганському небі обходилося народів, проти волі якого Ви виконували «інтернаціональний обов'язок», тисячами жертв, а також і тисячами життів Ваших співвітчизників. І ось Ви знову у «воздусях». І знову брякаєте зброєю» (газ.); «*То було правилом доброго тону – брикнути Михайла Грушевського; своєрідним актом благонадійності. Здається, свого часу і аз, грішний, дозволив собі нечемний виголос проти великого історика, даруй мені, Боже, сей мимовільний прогріх нерозумної молодості» (І. Білик).**

Як засіб гумору виступають також анахронізми – слова і словосполучення, перенесені з однієї епохи в іншу: «*Мені снилося, що я в рясі, бородатий, довгогривий... Опиняюся на лаві в сквері біля університету, витягаю з кишені номер «Футболу», намагаюсь читати. Отже, після останнього туру наше «Динамо»... Літери скачуть перед очима... На лаву сідають якісь хлопці з книжками. Студенти. Вони з цікавістю приглядаються до мене. Пересміхуються. Один питає: «Батюшко, а Ви за яку команду вболіваєте?» – Другий додає: «Певно, за єпархіальну збірну «Алілуя»?» (Ю. Івакін).*

Усному розмовному мовленню застаріла лексика властива мало. Здебільшого архаїчні слова використовуються тут для створення жартівливих, гумористичних, рідше – іронічних ситуацій. Також для мовної характеристики персонажів: «– Рци одно слово: «*Люблю Вас, пане Возний*», і аз, вище упом'янутий, виконаю присягу о вірнім і вічним союзи з тобою» (І. Котляревський). Без стилістичної настанови застарілі слова можуть уживатися в мовленні людей старшого покоління.

Питання для самоконтролю

- Розкажіть про поділ лексики сучасної української мови на активну та пасивну.
Назвіть причини появи неологізмів.
Що таке загальнономовні неологізми? Які функції вони виконують?
Розкажіть про індивідуальні неологізми.
Що ви знаєте про використання неологізмів у публіцистичному стилі?
Розкажіть про використання неологізмів у художньому стилі.
З якою метою можуть використовуватися неологізми в офіційно-діловому та науковому стилях?
Які групи слів належать до застарілих?
З якою метою використовуються історизми в науковому стилі?
У яких функціях історизми використовуються в художніх творах?
Розкажіть про використання історизмів у публіцистичному стилі.
Чому архаїзми не вживаються в нейтральній функції?
У яких стилях і з якою метою можуть використовуватися архаїзми?
Розкажіть про використання архаїзмів та історизмів з метою створення гумору та іронії.

Тема 13. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ПРЕДМЕТ ФРАЗЕОЛОГІЇ. ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

План

1. Фразеологія як розділ мовознавства.
2. Визначення поняття фразеологічної одиниці.
3. Питання класифікації фразеологічних одиниць.
4. Джерела української фразеології.
5. Стилїстичне використання і трансформація фразеологічних засобів мови.
6. Особливості перекладу фразеологічних одиниць.

Література

1. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилїстика*. Київ: Наук. думка, с. 150–208.
2. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 164–205.
3. Дудик, П. С. (2005). *Стилїстика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 175–180.
4. *Забіяка В. А.* Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: *Практ. пос.* / В. А. Забіяка, І. М. Забіяка. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 304 с.

5. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, с. 144–165.
6. Коваль, А. П. (2001). *Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Київ: Либідь, 312 с.
7. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 143–145.
8. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 137–140.
9. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 197–198, 702–712.

Фразеологія як розділ мовознавства

Фразеологія (грец.) – розділ мовознавства, в якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів. Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів. Знання фразеологізмів, розуміння їх при читанні художніх творів, публіцистики, при перегляді кінофільмів і спектаклів, правильне їх уживання є безсумнівним показником емоційного освоєння рідного слова.

Залежно від аспекту, предмета й завдань вивчення фразеологічного складу мови фразеологію поділяють на синхронну (описову) і діяхронічну (історичну). Описова фразеологія, досліджуючи закономірності функціонування фразеологізмів у сучасній мові, розгалужується на:

- а) фразеологічну семасіологію – науку, яка вивчає специфіку фразеологічного значення, семантичну структуру фразеологізмів та їх системно-семантичні зв'язки (синонімію, антонімію, омонімію, багатозначність);
- б) фразеологічну стилістику, головним завданням якої є з'ясування стилістичних властивостей і функцій фразеологічних одиниць у різних стилях мовлення;
- в) зіставно-порівняльну фразеологію, яка шляхом зіставлення фразеологічних систем різних мов виявляє універсальні й унікальні національно-специфічні властивості фразеологізмів цих мов – цінний матеріал для теорії і практики перекладу, прикладної лінгвістики й методики викладання мов.

Визначення поняття фразеологічної одиниці

Одиниця фразеологічної системи називається фразеологізмом і визначається як – особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної будови. Розгляньмо ці компоненти визначення на прикладі фразеологізму *взяти бика за роги*. Він складається з чотирьох роздільно оформлених компонентів; ми не конструємо його кожного разу, а при потребі відобуваємо зі своєї пам'яті, тобто відтворюємо; цілісне значення його – 'почати рішуче діяти'; у його складі завжди саме ці слова (наприклад, *взяти не*

козу, не корову, а саме бика); у звичайній функції цей фразеологізм має саме такий порядок розташування компонентів.

Фразеологізми, як і слова, виражають поняття і позначають явища дійсності, тому вони часто виступають у ролі синонімів до окремих слів: *заходити* (про сонце) – *бути на вечірньому прюзі*; *розвиднятися, світати* – *благословлятися на світ*.

Фразеологізм подібний до слова і словосполучення такими ознаками:

- 1) не конструюється щоразу в процесі мовлення, а відтворюється як готова значеннева одиниця;
- 2) має стійку структуру;
- 3) входить у синонімічні зв'язки зі словами;
- 4) виконує синтаксичні функції в реченні.

Об'єктом фразеології як науки є насамперед власне фразеологізми, що мають повний набір категоріальних значень, за якими відрізняються від слова як значеннєвої одиниці мови:

- 1) лексичне значення виражається сполученням кількох слів: воно єдине, узагальнене і, як правило, експресивне; семантично неподільне на значення окремих слів, що входять до його складу;
- 2) компоненти фразеологізму не можуть вільно сполучатися з усіма словами, а лише з обмеженим рядом (кількома словами);
- 3) фразеологізм характеризується стійкістю граматичної форми й усталеністю порядку слів;
- 4) слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення.

Від вільного синтаксичного словосполучення і речення фразеологізм відрізняється тим, що відтворюється як цілісна структура, а не будується щоразу за певними синтаксичними моделями і функціонує як один член речення, на відміну від вільного словосполучення, яке членується мінімум на два компоненти з різними синтаксичними функціями.

Крім основних ознак фразеологізмів (відтворюваність, надслівність, нерозкладність), можна назвати й такі як контекстуальна зумовленість їх уживання, стильова закріпленість, образність, неможливість перекладу на іншу мову, а тому утруднений пошук відповідника в кожній мові тощо (*віч-на-віч – têt-à-têt*; *приймають участь – брати участь*; *пише як курка лапою – франц. (дослівно) як кіт*; *бабине літо – болгар. циганско лято*; *з давніх давен – с незапам'ятних времен*; *з комареву ніжку – с гулькин нос*).

Фразеологія тісно пов'язана з соціально-економічними, політичними, культурними умовами життя. У фразеології відбивається багатовіковий життєвий досвід народу, вона є багатою скарбницею людського духу, що передається від покоління до покоління.

Питання класифікації фразеологічних одиниць

Науці відомі кілька класифікацій фразеологічних одиниць. В. В. Виноградов започаткував класифікацію за семантичним принципом,

згідно з яким виділяються три групи: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – це семантично неподільні фразеологічні одиниці, зміст (значення) яких не виводиться із значень компонентів: *розводити антимонії, дати драла, врізати дуба, точити яси, на руку ковінька*. Семантичне злиття в таких фразеологізмах часто пояснюється наявністю застарілих, незрозумілих слів: *притча во язицех, темна вода в облацех*. Фразеологічні зрощення за семантикою найближчі до окремого слова: *живе на широку ногу* ('заможнo').

Фразеологічні єдності також семантично неподільні та цілісні, але в них цілісна семантика частково вмотивована значеннями компонентів: *закинути вудку, тягнути лямку, мілко плавати, покласти зуби на полицю, товкти воду у ступі, не бачити смаленого вовка; не нюхати порошу; прикусити язика*. Фразеологічні єдності не мають такого міцного поєднання слів, як зрощення. Якщо фразеологічні зрощення неможливо поповнювати іншими компонентами, то у фразеологічних єдностях це іноді допускається: *зітерти в порошок* (*зітерти в дрібний порошок*).

Фразеологічні сполучення – семантично подільні фразеологічні звороти, в яких є стрижневе слово, тобто такі стійкі мовні звороти, у яких один із компонентів має самостійне значення, що конкретизується в постійному зв'язку з іншими словами. Залежно від зв'язків стрижневого слова з іншими міняється значення фразеологізму, наприклад, слово *брати* утримує своє лексичне значення, але в поєднанні з різними іменниками виявляє конкретні значення єдиного цілого фразеологізму: *нічого в рот не брати* ('нічого не їсти'), *брати рушники* ('свататися'), *брати гору* ('перемагати когось / щось'), *брати близько до серця* ('болісно переживати що-небудь'), *брати на глум* ('глузувати') тощо. Порівняйте: *уболівати душею, вболівати серцем; завдавати шкоди, завдавати образи, завдавати удару, завдавати поразки; жити вовком* ('на відлюдді'), *дивитися вовком* ('вороже').

Л. Г. Скрипник пропонує генетичну класифікацію, виділяючи фразеологізми двох груп:

- 1) фразеологічні одиниці, організовані за моделлю словосполучення (рідше – речення), які за семантикою і структурою співвідносяться з окремим словом: функціонують як один член речення: *без задніх ніг, і нашим і вашим, ні кола ні двора, танцювати під чужу дудку*;
- 2) фразеологічні одиниці – фрази, що мають організацію простих або складних речень: *Далеко куцо́му до зайця. Приший кобилі хвіст. Молоко на губах не обсохло. За царя Гороха, коли було людей трохи*.

На підставі генетичних, структурних, функціональних ознак з-поміж фразеологізмів можна виділити прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, максими, сентенції, парадокси, літературні цитати, ремінісценції.

Прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, що у стислій формі узагальнює, типізує різні явища життя, має повчальний зміст; синтаксично закінчений: *як дбаєш, так і маєш; до кого пристанеш, таким і*

сам станеш; яке коріння, таке й насіння; не жаль плакати, коли є за чим; радість красить, а печатя палить; скрипливе дерево довго живе; друзі пізнаються в біді; яка головонька, така й розмовонька; не все те золото, що блищить; суха ложка рот дере; не всяка пословиця при всіх говориться.

Приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту (може бути елементом байки або прислів'я): *ні до ради, ні до звади; ні пава, ні гава; кіт наплакав; не мала баба клопоту то купила порося; на городі бузина, а в Києві дядько; ні слуху, ні духу; як рукою зняло; хоч греблю гати; сорока на хвості принесла; тягти лямку; міряти на свій аршин; як котів сало; лисячий хвіст, не всі дома; як кіт наплакав.*

Крилаті вислови – поширені й загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене. Нетлінний фонд загальнонародської культури: *олімпійський спокій; ахіллесова п'ята; дамоклів меч; злий геній; лебедині пісня; випити чашу до дна; притча во язицех; блудний син; нести хрест.* Крилаті вислови не мають усталеної форми, вони можуть складатися з одного слова (*Мавка, Каїн*) і з цілого речення: *Карфаген мусить бути зруйнований* (наполеглива вимога подолати перешкоду, знищити ворога – вислів державного діяча Стародавнього Риму Катона Старшого); *Фантастичні думи! Фантастичні мрії* (І. Франко).

Афоризм (від грец. 'вислів') – узагальнена, закінчена і глибока думка певного автора, висловлена у відточеній, відшліфованій формі. Характерними рисами афоризму є влучність, виразність, несподіваність судження, здатність до самостійного існування: *«Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив»* (Леся Українка); *«Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування»* (А. де Сент-Екзюпері); *«Людина, байдужа до рідної мови, – дикун, бо вона байдужа до минулого, сучасного й майбутнього свого народу»* (К. Паустовський); *«Очі дружби рідко помиляються»* (Ф. Вольтер).

Сентенція (від латин. 'думка') – афоризм, що має повчальний зміст, життєве напучення: *«Розмірковуй тільки про те, про що поняття твої тобі це дозволяють. Так: не знаючи мови ірокезької, чи можеш ти робити таке судження з цього предмета, котре не було б необґрунтоване й нерозумне?»* (Козьма Прутков); *«Не зближуйся з людьми, в яких надто гнучке сумління»* (Е. Делакруа).

Максима (від латин. 'основне правило') – афоризм, у якому в короткій формі виражене певне моральне правило, етичний принцип: *«Спокій мудреців – це вміння приховувати свої почуття в глибині серця»*; *«Коли хочеш бути щасливим, будь ним»* (Козьма Прутков).

Парадокс (від грец. 'несподіваний, дивний') – думка, що різко розходиться з усталеними поглядами і спочатку нібито суперечить здоровому глузду: *«Здорове тіло – продукт здорового розуму»* (Б. Шоу); *«У генії те прекрасне, що він схожий на всіх, а на нього ніхто»* (О. де Бальзак); *«Істинна ціна людини – вимірюється калібром її ворогів»*; *«Математика – це наука, в якій ми не знаємо, про що говоримо і чи правильне те, що ми говоримо»* (жартівлива фраза Б. Рассела).

Літературна цитата – цитата в художньому творі, що використовується для надання експресії, як засіб створення образності:

*Тож скільки треба в п'ятьмі днедавній
Терпіти кару, як злу негодю,
В убогій книжечці захлаявній
Носить надії свого народу,
І сині гори, й дніпрові шати.
Й садок вишневий, що біля хати.
Та над століття, над повінь лиха
Могутній голос говорить стиха:
– Нічого, брате, я не зрікаюсь,
Караюсь,
Мучуся...
Але не каюсь!
(А. Малишко).*

Іноді цитата дає митцеві слова поштовх до написання літературного твору:

*Є така поезія Верлена,
Де поет себе питає сам
У гіркому каятті: Шалений!
Що зробив ти із своїм життям?
О, якби лиш не таке питання
На вечірнім написалось тлі,
Коли хмарка жевріє остання
Острівцем на березі землі.
Колі стигнуть води сизуваті
І синіють шиби у вікні,
Коли присмерк залягає в хаті
І шепоче в лад самотині!
Як палає світле листя клена!
Місто вдалині, як гомонить!
Ні! Рядком розначливим Верлена
Я не хочу вечір свій зустріть!
(М. Рильський).*

Ремінісценція – відгомін у творі якихось мотивів, образів іншого твору:

*І через те, мабуть, моїй хвилині
Вже не піднести гордо голови,
Аж доки час воістину новий
Мов тишній крин зросте на Україні.
(Є. Плужник).*

У цьому вірші є перегук із Шевченковими рядками: «*Радуйся, земле неповитая Квітчастим злаком! Розпусується, Рожевим крином процвіти!*»

Джерела української фразеології

Одним із шляхів формування фразеологічних одиниць є метафоризація вільних словосполучень. Усі предмети і явища навколишнього світу перебувають у постійному взаємозв'язку та взаємодії. Один із таких взаємозв'язків – схожість предметів, явищ, дій та їх ознак. Уміння побачити й виділити схожі ознаки різних явищ – специфіка образного мислення. Тому багато фразеологізмів утворилося саме шляхом метафоризації: *надягати хомут на шию, вибивати з сідла, ділити шкуру невбитого ведмедя, альфа і омега, ариаднина нитка*. Фразеологізми, що виникли на основі метонімічного перенесення: *накивати п'ятами, брязкати зброєю, голити чуба (лоба), крутити хвостом, зрушувати (знизувати) плечима*.

Значно менше фразеологізмів, утворених на основі синекдохи (зв'язку між цілим та його частинами): *ясна голова, холодний розум, золоті руки, віч-на-віч*. У частині фразеологізмів знаходимо гіперболу або літоту: *бездонна бочка; видно, хоч голки збирай; тихо, хоч мак сій; чугуївська (пирятинська) верста; куціший від заячого хвоста; небо за макове зернятко здається*. Є фразеологізми, в основі яких лежать символи *лавр* (перемога), *пальма* (слава), *зірка* (блискуча або сумна доля): *увінчати лаврами, пальма першості, висхідна зоря (зірка), провідна зоря (зірка), через терня до зір (через терни до зірок)*.

Серед названих фразеологізмів, як бачимо, є фразеологізми фольклорного походження, літературні, запозичені з інших мов. Українська фразеологія формувалася впродовж віків і поповнювалася із таких джерел:

1) приказок, прислів'їв, висловів з уснопобутового мовлення народу: *про вовка промовка; накрити мокрим рядном; п'ятами накивати; чужими руками жар загрібати; пальці знати*;

2) виробничо-побутового життя: *тріщить по всіх швах; лити воду на чужий млин; сім раз відміряти, а раз відрізати; латати дірки*;

3) висловлювань видатних і відомих майстрів художнього слова: *У ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка); На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує (Т. Шевченко)*;

4) античної літератури: *прокрустове ложе, спалити мости тощо*;

б) біблійних та євангельських виразів: *Содом і Гоморра; берегти, як зіницю ока; пити (гірку) чашу*.

Стилістичне використання і трансформація фразеологічних засобів мови

У багатій фразеології нашої мови закладено великі синонімічні можливості, що дає підстави її широкого використання як стилістичного засобу. Фразеологічні звороти широко вживаються в усіх мовних стилях, але в різній функції. У науковому та офіційно-діловому мовленні, як правило, використовуються загальнолітературні стійкі звороти, що виступають у номінативній функції: *брати участь, виносити ухвалу, підбивати підсумки*; тут не бажані дублети на зразок *підводити підсумки*. У публіцистичних і особливо художніх творах та в розмовному мовленні на перший план виходить

експресивно-стилістичний бік фразеологізмів як книжного, так і розмовно-побутового характеру.

З погляду емоційного ставлення носіїв мови до конкретного уявлення фразеологізми поділяються на дві групи.

До першої групи належать ті звороти, що набули емоційного забарвлення внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене значення фразеологізму. Скажімо, фразеологізм *мокра курка* ('безвільна людина') набув зневажливого забарвлення через те, що конкретне уявлення про мокру курку викликає в носіїв мови негативні емоції. Синонімічний вислів *тютя з полив'яним носом* посилює це враження. Такого ж плану фразеологізми *гави ловити*, *витрішки продавати (купувати)*, *базарна баба*. До другої групи входять фразеологізми, емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення або його ознак, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого фразеологічною одиницею. Наприклад, уявлення про *важку артилерію* не викликає якогось емоційного ставлення з боку мовців. Такі її ознаки, як громіздкість, невелика швидкість, значна вага, є звичайними для цього виду зброї. Але при перенесенні на людей ці риси набувають іронічності: так кажуть про неповоротких, незграбних людей.

Емоційність фразеологічних одиниць тісно пов'язана з їх експресивністю. Коли порівняти фразеологічні й нефразеологічні назви того самого поняття, то яскраво виступає виразність, більша експресивність перших: *сила-силенна* – дуже багато, *пліч-о-пліч* – спільно, *вітер гуде в кишенях* – зовсім немає грошей, *ні пари з вуст* – мовчить, *прикусити язика* – замовкнути.

Нейтральні (міжстильові) фразеологічні звороти вживаються в усіх стилях мови: *у всякому (кожному) разі*, *гра слів*, *сидіти склавши руки*, *відігравати роль* (пор. семантично відмінне *грати роль*), *один з одним (одна з одною, одне з одним, одні з одними)*. Книжні фразеологізми характерні для наукового, офіційно-ділового й публіцистичного стилів, але використовуються вони і в художньому стилі: *авгієві стайні*, *мертва точка*, *заснути вічним сном*, *вогнище освіти*, *осідлати Пегаса*; у цій групі виділяються суто книжні звороти: *доповідна записка*, *договірні сторони*, *на рівні послів*, *з позиції сили*, *променева хвороба*, *формальна логіка*, *космічний корабель*.

Розмовні фразеологічні одиниці наділені безпосередністю, невимушеністю; їм властивий побутовий характер, певна вільність, інтимна пом'якшеність: *вискочив, як Пилип з конопель*; *замілювати очі*; *голодній курці просо на думці*; *не києм, то палицею*; *хоч твалт кричи*; *наша Орина вашій Катерині двоюрідна Одарка*; *наше діло півняче – прокукурікали, а там хоч і не розвидняйся*. Просторічні фразеологізми вживаються переважно в розмовному мовленні, але в них більше, ніж у розмовних одиниць, виявляється емоційність, оцінність, експресивність. Сюди належать фамільярні, вульгарні, зневажливі, лайливі звороти. Як і просторічна лексика, вони перебувають на межі літературної мови: *утерти носа*, *без задніх ніг*, *заткнути пельку*, *хай тобі грець*, *чорти б тебе забрали, щоб ти сказився (хай ти сказишся)*, *іди к чорту (к чортам собачим, к чортам свинячим, під три чорти, до всіх чортів)*.

Отже, фразеологізмам властиві такі виразові якості, як образність, емоційність, оцінність, експресивність. Образність є домінантною рисою фразеологічних одиниць, становить їх естетичну цінність. У публіцистиці й художній літературі фразеологічні звороти використовуються в авторському мовленні, роблячи його різноманітнішим, більш мальовничим, сповненим почуттів, а також у мовленні персонажів як один із засобів їх характеристики.

Трансформація – це видозміна фразеологічних одиниць з певною стилістичною настановою. Можливість видозміни фразеологізмів ґрунтується на збереженні їх внутрішньої форми та на відносній стійкості. Трансформація ніби суперечить визначенню фразеологізму, але стійкість цих одиниць – не абсолютна, а відносна ознака. Тобто в системі мови, поза контекстом фразеологізми характеризуються найбільшою мірою стійкості, а в конкретних текстах мають здатність до перетворення. Видозмінений фразеологізм завжди зберігає співвіднесеність із своїм номінативним вихідним джерелом. Існують різні способи трансформації.

Повна видозміна семантики фразеологічних одиниць, створення фразеологічного каламбуру за допомогою паралельного вживання фразеологізму та вільного словосполучення: *«Заступник голови правління облспоживспілки П. Діхтяр звернувся із слізним проханням до начальства – у контору Держбанку: база, мовляв, недавно створена, а тому дайте вказівку як виняток рахунок оплатити, щоб чотири вагони горілки допомогли молодій базі стати на ноги. Але банк підстав для винятку не розшукав, справедливо гадаючи, що за допомогою горілки не стають на ноги, а швидше падають з ніг» (газ.); «Поки наші з вами предки шукали способу викресати з каменю дорогоцінну іскру, ламали голову над винайденням колеса, первісні розбійники ламали голови зовсім над іншим... Точніше, ламали голови іншим» (журн.).*

Особливо ефектне застосування слова у складі фразеологізму одночасно в трьох значеннях. Останнім часом виникло чимало висловів, опорним словом яких є *Чорнобиль*. У поданому нижче уривку з публіцистичного виступу вжито три звороти, кожен з яких має своє значення, але поєднання в одному контексті посилює їх виразові якості: *«Чорнобильська блискавка, за висловом Івана Драча, ударила в генний код українського народу. Своім примарним сяйвом зафіксувала вона краї розверзтої безодні. Прірви, якої могло не бути, але яка є, і яку нам належить переступити. Чорнобильська блискавка немовби продовжила собою незагойну рану, завдану середньовічній Київській державі і поглиблювану загарбниками за будь-якої політичної нагоди і погоди.*

Чорнобильська трагедія, окрім параметрів екологічних, медичних, господарських та фінансових, має специфічний вимір – духовний. Цей вимір перетинається з усіма іншими, але відзначається питомо українськими прикметами.

Духовний Чорнобиль – це страхітливий полігон, який не має аналогів у світовій історії за масштабами планомірного нищення народу, деформації його історії, культури, способу життя» (Р. Лубківський).

Часткова видозміна семантики фразеологічних одиниць. Залежно від контексту на перший план виступає пряме або фразеологічне, значення: «Уславлений бігун на великі дистанції добігався до того, що саме напередодні спортивних змагань потрапив до загсу. Молода дружина в тісній взаємодії з тещею категорично висловилася проти всяких дистанцій, і спортсменові наказано було раз і назавжди, взяти себе в руки і викинути з голови свої спортивні ноги» (газ.); «Очолює аматорів «нових прав» мюнхенський адвокат Пельман. Очолює з піною на губах, резиденція його розташована в мюнхенському Августинському пивному домі» (газ.).

Часом трансформації зазнає тільки емоційний складник значення фразеологізму: «Приступенко також дзвонив, ловив у під'їздах за лацкани працівників об'єднання, закликав вступити до руху опору його звільненню» (газ.).

Створення оказіонального значення й розкриття його читачеві. Спеціально створений контекст не тільки сприяє відновленню фразеологічного образу, а й посилює стерту метафоричність та емоційність: «Треба зробити все, щоб завод-виготовлювач мав прямі збитки від браку, який дістався покупцеві, і щоб ярлик гарантії не правив за фіговий листок для прикриття виробничого сорому» (газ.).

Пристосування фразеологізму до конкретної ситуації: «Ну, мон шер амі (по-їхньому – кориши), на цьому мушу і поставити крапку, оскільки уздрів ва порозі тіні забутих мною предків. Пиши, що нового в Конотопі. Час. Твій Серж» (газ.).

Контамінація – прийом, за допомогою якого нова фразеологічна одиниця виникає внаслідок накладання одна на одну вже наявних: «Якщо істина в вині, то чому вона глаголить вустами дитини?» Оживлення первісного нефразеологічного значення одного з компонентів фразеологічної одиниці: «Мистецтво вимагає жертв. Наука вимагає жертв. Кохання вимагає жертв. Приватизація вимагає жертв, і дідько його знає, хто тільки не вимагає жертв!» Створення антитез із двох фразеологічних одиниць: «Бути чи не бути – питання вирішене. Як бути – ось у чім питання».

Додавання другої частини, що являє собою іронічний авторський коментар до відомого фразеологізму: «Кожному своє, але іноді так хочеться чужого»; «Мені подобається, коли без церемоній, але з подарунками». Для газет характерне створення цілих серій фразеологічних одиниць: «Мало мати сумління, треба, аби воно ще й мучило»; «Коли в вас заговорить сумління, не забувайте нагадати йому про регламент»; «Проблема століття не вічний двигун, а вічне пальне. Навіщо нам вічний двигун, адже це вічний ремонт».

Синонімічна заміна компонентів. Синоніми можуть бути загальномовними та контекстуальними, родові поняття може бути замінене видовим: «Пасажир – це звучить гордо», «Є й такі, що їм хоч ліс не рости. Ці намагаються влаштуватися в підпорядкованих їм угіддях з усіма вигодами».

Антонімічна заміна компонентів: *«Лише одного ляпаса дав він невідомому землякові й одразу впли на п'ятнадцять діб, на районній дошці ганьби з'явилася карикатура з фотографією та вбивчим віршем».*

Поширення фразеологічної одиниці додаванням до її складу нових компонентів: *«Навіщо ж починати тут чвари на весь світ, наперед змішати людей, ламати наукові списи?»»; «Розрахунок, як і в Герострата, був підступно елементарний: виступити в пресі напередодні письменницького з'їзду, який зібрався за дуже непростих обставин... і кинути тінь не все те, що становить золотий фонд української літератури, а щоб «сенсаційна бомба» вибухнула якомога гучніше, «мішені» були обрані щонайбільші, найзначніші» (газ.).*

Особливості перекладу фразеологічних одиниць

Особливої уваги потребують фразеологізми при перекладі з однієї мови на іншу. Різні типи фразеологічних одиниць у цій сфері проявляють себе по-різному. Біблійні, міфологічні звороти, фразеологізми літературного походження, як правило, перекладаються дослівно: *витати в емпіреях; спалити кораблі; між Сциллою і Харибдою; усе тече, все міняється; мовчання – знак згоди; крапля камінь точить; манна небесна; пісня пісень; переоцінка цінностей; по той бік добра і зла; річ у собі; чисте мистецтво.* Фразеологізми фольклорного походження здебільшого специфічні для кожної окремої мови. У близькоспоріднених мовах є однакові щодо лексичного складу прислів'я й приказки, але вони мають і суто національні синонімічні звороти: рос. *на безрыбье и рак рыба* – укр. *на безриб'ї і рак риба*, а ще *на безлюдді й Хома чоловік*; у степу й хрущ м'ясо; де немає співця, послухаси і горобця; рос. *из огня да в полымя* – укр. *з вогню та в полум'я і з дощу та під ринву*; рос. *как с цепи сорвался* – укр. *як з цепу зірвався і як з пекла вискочив.*

Серед усіх фразеологізмів особливе місце посідають ідіоми. Ідіома – своєрідний неповторний вислів якоїсь мови, найчастіше неперекладний: *про людське око; недовго ряст топтати; тихо, хоч мак сій; бити байдики; скакати в гречку; пекти раки; підносити гарбуза* тощо. При перекладанні ідіом слід добирати відповідних висловів у мові, на яку здійснюється переклад, бо при буквальній передачі компонентів утрачається цілісне значення фразеологізму. Тобто український вислів, наприклад, *про людське око* має в російській мові відповідник не *о человеческом глазе*, а *для отвода глаз*; російському зворотові *чертям тошно* в українській мові відповідає не *бісам нудно*, а *аж пекло сміється.*

Трансформація фразеологізмів, відтворення чужих зворотів засобами рідної мови не має нічого спільного з бездумним калькуванням. У засобах масової інформації, у теле- й радіопередачах дуже часто зустрічаємо вислови, які не мають нічого спільного зі скарбами української фразеології: *потерпіти невдачу, слідувати чисмусь прикладові, нічого гріха таїти, аби не так* тощо. Ті, хто вживає таких конструкцій, не завдають собі клопоту знайти закономірні українські відповідники *зазнати невдачі, наслідувати чийсь приклад, ніде правди діти, де там.* У російській мові слово *груз* є компонентом кількох

фразеологізмів: *груз воспоминаний, груз наследства, груз обязанностей*. Відповідник цього слова в українській мові *вантаж*, але тільки в прямому значенні: «Вони мовчки висаджували вантаж на плечі один одному» (О. Гончар). У складі фразеологічних одиниць замість *вантаж* уживається *тягар*: *тягар спогадів, тягар спадщини, тягар обов'язків*. «Фразеологізми» *вантаж спогадів, вантаж обов'язків* засмічують мову. «Жила-була одна жінка», «Жив-був один спортсмен» – так часто починають свої твори автори різних газетних жанрів. Та й сучасні казкарі здебільшого вдаються до такого початку, який нібито запозичений з українських народних казок. Але річ у тім, що словами *жили-були* розпочинаються російські народні казки. Що ж до казок українського народу, то в них на початку стоять слова: «Жили собі дід та баба», «Був (були) собі чоловік та жінка» та ін.

Досить часто можна почути такі фрази: «*Вітаю вас з Новим роком!*», «*Вітаємо тебе з наступившим Новим роком!*» Дієприкметників на *-вий, -ий* в українській мові нема. *Вітають* з якоюсь подією, яка є результатом фізичних чи розумових зусиль людини: із закінченням навчального закладу, відкриттям у якійсь галузі, установленням рекорду. Що ж до *Нового року*, який настає незалежно від волі чи зусиль людей, то наша мова має вислови: *бажаю (зичу) щасливого Нового року; щастя Вам у Новому році; хай щастить Вам у Новому році* та ін.

Вислів *грати роль* доречний у застосуванні до акторів. У переносному значенні використовується зворот *відігравати роль*. Синтаксично незграбне речення з газетного тексту «Сам собою цей факт зіграв немаловажну (калька російського слова) роль для припинення міжрелігійних конфліктів» у відредагованому вигляді було б таким: «Сам собою цей факт відіграв неабияку роль у припиненні міжконфесійних конфліктів». «Перше, що кинулось у вічі, коли ми зайшли до музею, була цілковита занедбаність його приміщень», – читаємо в одній із газет. *Кидатись у вічі* в українській мові (на відміну від російського *бросаться в глаза*) не є фразеологічним зворотом, тобто не має цілісного значення, а сприймається буквально: хтось кинувся комусь у вічі і, можливо, видряпав їх. Поняття 'привертати увагу' відтворюється фразеологізмом *впадати в око (в очі, у вічі)*. Тож у наведеному уривку тексту потрібно було написати: «Перше, що впало в око, коли ми зайшли до музею...» Російський вислів *быть на виду* має український відповідник *бути на видноті*. А в радіопередачах можна почути: «Хлопець завжди на виду», «Відмінники вашого класу у всіх на виду». Оскільки слово *вид* має в українській мові кілька значень і в одному з них є синонімом до слова *обличчя*, то наведені уривки дуже сумнівні з погляду норм літературної мови.

Фразеологічні звороти є одним із невичерпних джерел посилення експресивності та поглиблення логізації викладу, тому до них часто вдаються в красному письменстві й у публіцистиці. Проте, коли фразеологізми вживаються недоречно, вони викликають негативний відгук у читачів, слухачів, глядачів.

Питання для самоконтролю

Розкажіть про фразеологію як розділ мовознавства.

Дайте визначення фразеологічної одиниці.

За якими ознаками фразеологізми відрізняються від слів та вільних синтаксичних словосполучень?

Розкажіть про класифікацію фразеологічних одиниць за семантичним принципом запропоновану В. В. Виноградовим.

Що Ви знаєте про прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми?

Розкажіть про сентенцію, максимум, парадокс, літературну цитату, ремінісценцію.

Назвіть шляхи формування та джерела української фразеології.

Що Ви знаєте про способи трансформації фразеологізмів?

Розкажіть про стилістичне використання засобів фразеології.

Що ви знаєте про особливості перекладу фразеологічних одиниць?

Тема 14. ЕТИМОЛОГІЯ. СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ СЛОВА

План

1. Етимологія як розділ мовознавства.
2. Народна етимологія.
3. Деетимологізація слів.
4. Стилiстичні можливості етимології.

Література

1. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 145–146, 149–160.
2. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 162–163, 371.

Етимологія як розділ мовознавства

Етимологія (грец. 'істина, першооснова' та 'слово, вчення') – розділ мовознавства, що вивчає походження слів. Внутрішня форма слова – це його семантична структура, тобто морфологічні властивості, що символізують зв'язок даного звучання з даним значенням. Походження слова встановлюється зіставленням його із спорідненими словами своєї мови, а також із словами інших мов, які перебувають у ближчій чи дальшій спорідненості. Наприклад, російське слово *пранка* з погляду сучасної російської мови пояснити не можна. Треба зіставити його з українським *прати*, білоруським *праць*, давньоруським *пърати*, болгарським *перя* та іншими слов'янськими мовами аж до праслов'янського *pъrati* та латиського *pērt* і т. д.

Етимологія – досить цікавий і захоплюючий розділ мовознавства. Але це дуже складна справа, тут іще багато білих плям. Легко пояснювати тоді, коли похідне слово, і те, від якого воно походить, є в сучасній мові: *віконниця*,

підвіконня від *вікно*; *воротар*, *підвороття* від *ворога* – тут дуже прозорі етимологічні зв'язки. Так само ніхто не сумнівається, що слова *біліти*, *білити*, *білуватий*, *білявий*, *підбіл*, *забілювати* та інші походять від *білий*. Деяких коментарів потребує слово *білка*, що теж походить від *білий*. У давньоруській мові було словосполучення *бѣла вѣверица* 'біла білка' (при виникненні назви малася на увазі рідкісна біла порода цих тварин). Потім прикметник *бѣла* субстантивувався, набувши згодом суфікса *-к-*: *білка*.

Не беззастережно можна сприйняти походження слова *вікно* від *око*. Спочатку треба усвідомити, що основою для зв'язку цих слів стала спільна ознака (внутрішня форма): *око* – 'орган людей і тварин, через який вони бачать навколишній світ'; *вікно* – 'отвір, через який до приміщення проникає світло'. Тепер лишається з'ясувати, що праслов'янське *окъно* є суфіксальним утворенням від *око*. Разом з іншими слов'янськими успадкувала з мови-праматері це слово й українська мова, у якій воно зазнало фонетичних видозмін: у нього з'явився протетичний звук *в* – *вокно* (як *вулиця*, *вуха*), а потім за фонетичним законом нашої мови звук *о* в закритому складі перейшов в *і*. Тож і маємо сучасне *вікно*.

Але бувають слова, етимологічна спорідненість яких, на перший погляд, викликає сумнів. Наприклад, *вода* 'безбарвна речовина, найпростіша хімічна сполука водню з киснем', *видра* 'хижий водяний ссавець із цінним хутром', *відро* 'посудина на воду'. Слова ці є в усіх слов'янських мовах, *видра* й *відро* тісно пов'язані з водою. *Вода* – спільне для всіх слов'янських мов; праслов'янське *voda* пов'язане з литовським *vanduo*, готським *wato*, грецьким *hydor* 'вода', латинським *unda* 'хвиля', які зводяться до індоєвропейського кореня *ued-*, *uod-*, *ud-* 'вода, мокрота'; *видра* й *відро* через праслов'янські *vydra*, *vĕdro* сягають індоєвропейських *udra*, *uodor*, утворених від кореня *uod-*, від якого походить і *вода*.

Часом слова, запозичені з якоїсь мови, належать до одного джерела, але тепер уже не сприймаються як такі: *космос* уживається в нас у значенні 'всесвіт, цілий світ', *косметика* означає 'мистецтво прикрашання'. У спільності походження їх можемо переконатися лише тоді, коли візьмемо до уваги, що обидва вони утворені від багатозначного грецького іменника *kosmos* 'упорядкованість, прикрашання, порядок, світовий порядок, світобудова', який виник на базі дієслова *kosmeo* 'упорядковую, ладнаю, прикрашаю'.

Трапляється, що слова в процесі свого розвитку зазнають не тільки фонетичних, а й семантичних видозмін. Сучасне українське слово *шпаргалки* (жаргонний варіант – *шпори*), яке означає 'допоміжний матеріал студента у вигляді записок, таємно від викладача використовуваний на іспиті', є суфіксальним утворенням від давнішого *шпаргали* 'записка, нотатки'. Саме в такому значенні його вживає Леся Українка у вірші «Товаришці на спомин»:

*От, може, вам колись, – часами се буває, –
Розглянути старі шпаргали прийде хіть,
Ваши погляд сі щілки, блукаючи, спіткає
І затримається при них на мить.*

Шпаргали через однозначне польське *szpargaly* та латинське *sparganum* ‘пелюшка, клапоть’ сягає грецького *sparganon* із тим самим значенням.

Багаторічні дослідження в галузі етимології зводяться до створення етимологічних словників.

Народна етимологія

Особливо широкі можливості для використання зі стилістичною метою має явище, що в мовознавчій літературі називають народною етимологією (несправжньою етимологією, наївною етимологією). Через те що несправжньою й наївною може виявитися часом і етимологія наукова, то найбільш прийнятним слід визнати термін народна етимологія, хоч його теж не можна прийняти без застережень, оскільки значна частина «народних етимологій» виникла не в народному середовищі. Ще в XVIII столітті академік і філолог В. К. Тредіаковський писав, що назва стародавніх мешканців Піренейського півострова *ібері* – це перекручене слово *упери*, оскільки вони за своїм географічним положенням з усіх сторін *уперті* морями. *Британія*, за Тредіаковським, це зіпсоване *Братанія* (від слова *брат!*... Отже, тут ми стикаємося з «народною етимологією» на найвищому (академічному) рівні.

На відміну від етимології наукової, народна етимологія не відновлює втрачених етимологічних зв'язків, а намагається пояснити походження слова, виходячи з сучасного стану мови. Проявом словотворчих асоціацій на підставі народної етимології є так звані «короткі етимологічні словники», поширені в газетах і часописах. «Стаття» такого «етимологічного» словника будується за принципом: слово – стилістична ремарка – тлумачення. Отже, такі словники краще називати «тлумачно-етимологічними»: *автограф* (спец.) – водій із благородної сім'ї (насправді *автограф* походить від грец. слів зі значеннями ‘сам’ і ‘пишу’ і має значення ‘власноручний пам'ятний підпис’), *жовтяниця* (наук.) – штучна блондинка (справжнє значення слова ‘хвороба, що супроводжується пожовтінням шкіри та слизових оболонок’); *нудист* (сусп.) – доповідач монотонного типу (насправді *нудист* утворено від латин. слова зі значенням ‘голий’ і означає ‘прихильник культу голого тіла’); *примірник* (спец.) – манекен (за народною етимологією пов'язується з дієсловом *приміряти*); *пройдисвіт* (жарт.) – турист (справжнє значення слова *пройдисвіт* ‘шахрай’).

Як правило, ці етимології розраховані на створення комічних ситуацій: «А може, у Світлогорську скликається міжнародний конгрес спирторобів для дегустації Вустиних самогонок, які вона вміла варити з усіх відомих злаків, ягід, з садовини й городини, з табуреток, з макухи, силосу, сінажу і навіть з того шпагату, яким на цукро заводах зав'язують мішки з цукром: саме звідси й пішли початки славетної української пісні про те, «як смикнули тої шпагатівки...» (П. Загребельний). Стилістичні можливості народної етимології використовуються й для характеристики персонажів: «Для когось океан – це просто велика вода, велике море, а Демид знав ціну цього поняття, він не раз казав своїм курсантам, що океан походить від слова око, бо океан – це найбільше, що може побачити людське око на нашій планеті» (В. Яворівський).

Народна етимологія використовується й у поезії, де стає оригінальним засобом образності:

*Чутки ходили, що Павлюк не виждав,
Що ті Кумейки – то кривавий сніг.
Що хто там здався, тільки той і вижив,
А батько ж наш, він здатися не міг.
Вія гордий був, Гордієм він і звався.
Він лицар був, дарма, що постолі.
Стояв на смерть. Ніколи не здавався.
Йому скрутили руки і здали.
(Л. Костенко).*

Ім'я *Гордій* походить від імені фригійського царя *Gordion*, даного йому за назвою столиці Фригії. Ліна Костенко свідомо зближує ймення батька Марусі Чурай із словом *гордий*, щоб підкреслити нескореність його духу.

Деетимологізація слів

Етимологічно прозорих (мотивованих для сучасної людини) найменувань у мовах збереглося порівняно небагато, але це не ускладнює спілкування. Пояснити таке явище можна процесом деетимологізації. Деетимологізація – втрата семантичних зв'язків похідного слова з тим, від якого воно утворене: *личинки* – тварини (черви, раки, комахи) на одній із перших стадій розвитку. Слово *личина* 'маска', від якого походить *личинка*, належить до архаїчних, тому деетимологізація в даному разі цілком природна, тим більше, що зв'язок уявлень, який свого часу визначав назву, досить штучний; *кориця* 'висушена запашна кора тропічних рослин родини лаврових' в українську мову запозичене з церковнослов'янської; походить від *кора*; *мішок* походить від утраченого сучасною українською мовою *міх* 'хутро'. Відсутність слова *міх* із значенням 'хутро' в нашій мові й те, що мішки тепер із хутра не роблять, спричинилося до розриву етимологічних зв'язків; *порошок* 'сипка маса – ліки, какао тощо' вже не асоціюється зі словом *порох* ні в значенні 'пил', ні в новішому значенні 'вибухова речовина'; *міщанин* 'людина з обмеженими інтересами й вузьким кругозором' на сучасному етапі не сприймається як похідне від *місто*.

Головні причини деетимологізації, як бачимо, такі: матеріальні зрушення в значеннях, деякі особливості природи називання, зокрема її умовність, розбіжності в стилістичних сферах уживання слів, звукові зміни, що затемнюють генетичні зв'язки, непродуктивність старих афіксів тощо. Деетимологізація відбувається в кожній мові. Це дуже корисний процес, він уможливорює розвиток багатозначності і водночас заощаджує мовні ресурси. Скажімо, слово *чорнило* походить від *чорний*, бо первісно рідина для писання була тільки чорного кольору. Згодом з явилися інші барвники. Оскільки в нашій свідомості тепер *чорнило* безпосередньо не пов'язується зі словом *чорний*, а сприймається лише в значенні 'розчин будь-якого барвника, використовуваний для писання', то ми кажемо *зелене* (*синє, фіолетове,*

червоне) чорнило. Таким чином, деетимологізація звільнила нас від необхідності творити назви зеленило, синило й под.

Унаслідок деетимологізації зникає мотивованість навіть порівняно недавніх утворень на зразок літучка, п'ятихвилинка: «*П'ятихвилинка, синку, це коли перший дядя балакає п'ять хвилин. Другий дядя, котрого зачепив за живе перший дядя, балакає тричі по п'ять хвилин. А третій, про котрого згадав другий, балакає вже п'ять разів по п'ять хвилин. А якщо зачеплять якусь тьотю, то п'ятихвилинка й до вечора не закінчиться*» (журн.). Часто для називання того самого об'єкта використовується кілька ознак, унаслідок чого виникає кілька синонімічних найменувань. Наприклад, в українській мові пташка *Erithacus rubecula* зветься вільшанка (від рослини вільха, в заростях якої вона в'є гнізда); інші українські назви цієї пташки рудяк, червоне вольце, червеньяк пов'язані з її забарвленням.

Стилістичні можливості етимології

Стилістичні можливості етимології полягають у тому, що для створення різних зображально-виразових ефектів наголошується, підкреслюється етимологія слова. Тут застосовуються два прийоми: перший – потреби тексту змушують автора глибше заглянути в значення слова, ніби звільнити його від пізніших нашарувань. Таке використання внутрішньої форми характерне для публіцистики, але етимологізацію слова можна зустріти й у наукових, особливо в науково-популярних текстах; другий – використання етимології слова для створення образу. Проникнення в суть слова – один із головних проявів поглибленого інтересу автора до матеріалу. Найчастіше походження слова встановлюється його зіставленням з іншими, близькими за значенням.

Використовуючи етимологію як засіб привернути увагу читача або слухача до певного слова, виділити одне з його значень із зображальною, архітектоніко-композиційною чи емоційно-експресивною метою, автор не завжди потребує глибокого аналізу походження слова, оскільки цей аналіз не завжди може дати бажані наслідки. Коли писати, наприклад, про жінку на ім'я Зоя, можна завважити, що це ім'я походять від грецького слова зі значенням 'життя'. Те саме можна сказати про інші особові імена грецького походження: Андрій 'мужній', Микола 'переможець народів', Олексій 'захисник', Олена 'світло, смолоскип' та ін. Але якщо говорити в позитивному плані про жінку з ім'ям Клавдія, то навряд чи варто пояснювати, що воно походить від латинського слова зі значенням 'кульгавий'.

Справжня етимологія виступає лише в науковій мові, в етимологічних студіях. Тут вона не є стилістичним засобом і являє собою один із об'єктів дослідження. У науково-популярних, науково-публіцистичних, художніх творах автори охочіше використовують окремі елементи етимологізування. Ось як, наприклад, пояснюється походження назви місяця: «*Листопад – одинадцятий місяць календарного року. Українська, білоруська, болгарська, чеська, сербська назви листопад, падолист відображають осіннє явище природи*» (журн.).

Власне етимологія слова в нехудожніх текстах особливо часто використовується в тих випадках, коли сама тема викладу потребує поглибленого аналізу якогось поняття: «Тоді на землі й на воді кипіло життя, росли величезні та непрохідні ліси. Пізніше все це перетворилося на чорні краплини, що їх перси звали нефт, а греки – нафта» (газ.); «У стародавньому Вавилоні одну зірку називали «Сіб-зі-ханнах – «Охоронниця неба». З часом ця красива назва перетворилася на жіноче ім'я. Очевидно, вавілоняни мали на увазі те саме, що й ми, коли називаємо когось зірочкою. Минули століття, й ім'я Сіб-зі-ханнах почало звучати скорочено – Ханнах. Звідси Ганна і ще коротше – Анна» (О. Горбовський). Варто додати, що наведена автором етимологія не єдина. Це ім'я виводять також від гебрайського (давньоєврейського) *hēp* 'грація; миловидність'. Крім того, ім'я *Анна* з'явилося не в результаті скорочення *Ганна*. Навпаки, *Ганна*, що є основною формою цього імені в українській мові, утворено від запозиченого з грецької після прийняття християнства Київською Руссю імені *Анна* шляхом приєднання до нього протетичного *г*: пор. укр. *гарба*, *горіх* тощо – рос. *арба*, *орех*.

У нехудожніх текстах пояснення, пов'язані з розкриттям внутрішньої форми слова, з'являються й тоді, коли з метою популяризації потрібно нагадати про походження слова або словосполучення, з'ясувати для читачів причини виникнення певного найменування, дати йому чітку характеристику: «Колись на Україні середнє училище звалося бурсою. Бурса – латинське слово, але в латині воно означає не що інше, як гаман для грошей. Який же зв'язок між бурсою – училищем і бурсою – гаманом? Він стане ясним, якщо зважити на один забутий історією факт. У давні часи, приблизно з XVI століття, коли завелися на Україні бурси, вони були дуже бідні. Учні-бурсаки жили коштом добродійних грошових пожертвувань, що їх складали добродійні особи у спеціальний прибитий на дверях училища гаман – бурсу. А від гамана назва перейшла й на школу» (А. Матвієнко).

Зацікавлюють читача й етимологічні вкраплення в науково-популярних текстах. Ще один приклад із книжки А. Матвієнко «Живе слово»: «Таємниця слова інколи ховається за однією єдиною літерою. Такою літерою, наприклад, може бути *щ*. Досить у слові *нащадок* передати *щ* як *шч*, а ще правильніше як *сч*, і розчленоване *на-с-чад-ок* на три чверті розгадане... *С чад* – те ж саме, що з *дітей*, *на-счадок* – якийсь із дітей».

Художні твори, особливо історична проза, вдаються до етимологічних екскурсів для того, щоб нагадати (або пояснити) читачеві незвичне чи не цілком зрозуміле слововживання: «Одні будували, другі – руйнували. Як сказав поет: «Той мурує, той руйнує»... У восьмому столітті імператор Лев Ісавр досить дбайливо винищував ікони, а що слово ікона означає будь-яке зображення, будь-який малюнок, то можна уявити, скільки шедеврів навіки втрачено для людства в тій «ідеологічній боротьбі» (П. Загребельний).

У тих випадках, коли етимологія слова прозора, на неї досить лише вказати, ніби підтвердивши здогад читача, співрозмовника, або якимось виділити за допомогою синонімічних слів: «Що таке обачливість! Можна б сказати

так: *оба-очливість*, тобто зіркість на оба ока, що повинно бути поставлене вище за пильність, яка власне дорівнюється буденній підозрілості, тоді *обачливість* можна поставити в одному ряду з *передбачливістю*» (П. Загребельний). Версія П. Загребельного про походження слова *обачливість* суто індивідуальна. Тут авторові потрібно виділити слово, підкреслити його значення в конкретному випадку, протиставити поняття *обачливість* поняттю *пильність*, котре аж ніяк не «дорівнюється буденній підозрілості». Для художнього прийому таке трактування цілком припустиме, хоч *обачливість* походить не від *обаочливість*, тобто числівник *оба* тут ні до чого. Українське *бачити* пов'язане з *око*. Префіксальним утворенням від *бачити* є дієслово *обачити* 'помітити', на основі якого виникли прикметники *обачний*, *обачливий*, іменники *обачність*, *обачливість*.

Стилістичний ефект може бути досягнутий як за допомогою розкриття внутрішньої форми слова, так і шляхом підкреслення етимологічної непрозорості слова. Залежно від жанру ступінь вірогідності застосовуваних у текстах етимологій буває різним. У газетних жанрах він досить високий, факти про походження слова здебільшого не викликають сумніву: «Філологи твердять, що таке конкретне сьогодні слово *екзамен* походить від давньогрецького дієслова *exago*. Це дієслово має 27 значень, серед них такі (не зовсім життєрадісні), як 'видаляти', 'виганяти' і навіть 'укорочувати віку'. Одразу пояснимо: в Елладі слово *екзамен* спочатку було в ужитку не в педагогів, а виключно в пастухів. Кожної весни давньогрецькі пастухи виганяли давньогрецькі отари на давньогрецькі пасовиська і робили суворий відбір... Однак у латинських словниках *examinatio* вже означає 'зважування', 'дослідження' і, нарешті, 'іспит'. Мабуть, римляни краще за греків розумілися на майбутніх вузівських справах. Але так чи інакше, привілейоване становище сьогоднішнього студента очевидне: після невдалої відповіді його навіть не зважують, йому просто пропонують прийти вдруге для співбесіди» (Ю. Шанін).

При зіставленні імен *Олексій* та *Олександр* неважко побачити, що вони мають спільну частину *олекс*, пов'язану з давньогрецьким дієсловом *alexo* 'захищаю, обороняю'. У словниках імен та в інших виданнях *Олексій* перекладають 'захисник, оборонець' (правильно), а *Олександр* 'мужній оборонець, захисник людей' (не зовсім так, бо *Олександр*, або по-грецькому *Alexandros* буквально означає 'той, що захищає від чоловіків'). Тут треба згадати, що *Александрос* було другим ім'ям Париса – сина троянського царя Пріама. Незадовго до народження цієї дитини Пріамовій дружині Гекабі наснилося, начебто вона народила вогонь, що спалив Трою. Оракул провістив, що в неї народиться син, який знищить рідне місто. Коли хлопчик з'явився на світ, батьки наказали кинути його на горі Іді на поталу звірам. Однак малюк не загинув, його вигодувала своїм молоком ведмедиця. Пастух Агелай узяв його до свого дому, назвав Парисом і виховав поміж пастухами. Юнак відзначався розумом та відвагою. Вів сміливо боронив отари від розбійників, за що дістав наймення *Александрос* (*alexo* 'захищаю', *aner* 'чоловік'), тобто 'той, що

захищає отари від чоловіків (розбійників)'. Хоч красень Парис згодом таки згубив Трою, його друге ім'я вийшло далеко за межі Еллади, набувши поширення в різних народів світу.

У художніх творах пошуки внутрішньої форми слова часто є засобом змалювання внутрішнього стану героя, його думок та асоціацій. На першому місці тут не точність етимологій, а можливість для авторських зіставлень:

*Було в мене буй-гілля
як наська земля:
у полі – поляни, у дрові – дровляни,
низом подоляни,
верхом – верховинці
тільки степом ординці.
(І. Калинець).*

Великий інтерес у мовців викликають власні назви – імена й прізвища людей, топоніми, історичні найменування тощо. Випробуваним прийомом красного письменства є використання прізвищ для характеристики персонажів: *Глитай, Зайдиголова, Чмир, Джигун, Бурлака, Терпи лиха, Сивоок*. Згадаймо численні імена й прізвища з гумористичних творів Ю. Івакіна та Ю. Шаніна: *Іван Теля-Пасе, Панас Стовбур, Пилип Пекельний, Юхим Первак, Марія Малохмарна, професор Скрегіт-Зубовний, аспірант Ярема Цікавка, доцент Запривода, кандидат технічних наук Тихогрім, професор Вовкодавер* і т. д.

Не менш цікава етимологізація географічних назв. Це задовольняє пізнавальні прагнення читачів: *«На початку XVIII століття Печерський монастир створює в урочищі свій «заміський двір», а незабаром тут зводиться Кловський палац. У ті часи на цій місцевості були виноградники, величезний шовковичний сад і липовий гай. Ось чому плато звалося Липками»* (газ.).

У творах красного письменства як справжня, так і народна етимологія географічних назв використовується для створення місцевого колориту, для характеристики персонажів, для показу шляху авторських роздумів:

*Камінь-останець –
Перунова Рінь.
Миловань, Ростань,
Шклінь,
Старі Безрадичі,
Сухоліси,
Стариці в Лисогорах.
Іванопіль.
У будень: Мотижин, Жорнівка;
У свято: Медвин і Лелів.
(І. Калинець).*

Питання для самоконтролю

Що вивчає етимологія й у який спосіб?

Що ви знаєте про народну етимологію?

Знайдіть у газетах приклади жартівливої етимологізації слів.

Які функції народної етимології?

Розкажіть про явище деетимологізації, які його причини?

Розкажіть про використання можливостей етимології в різних стилях літературної мови.

Тема 15. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

План

1. Предмет лексикографії.
2. Загальна характеристика словників.
3. Типи словників.
4. Список словників.

Література

1. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної літератури, с. 119–129.
2. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професійного спілкування*. Київ: Каравела, с. 61–81.
3. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 141–144.
4. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 274–281.
5. Шевчук, С. В., Клименко, І. В. (2019). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Алерта, с. 71–76.

Предмет лексикографії

Лексикографія – розділ мовознавства, що займається теоретичними проблемами укладення словників, збиранням, упорядкуванням та описом словникового матеріалу.

Як науково-прикладний розділ мовознавчої науки лексикографія тісно пов'язана з усіма іншими розділами, а передусім – із лексикологією.

Лексикографія виникла з практичних потреб пояснення незрозумілих слів, що спочатку здійснювалося у вигляді глос, тобто тлумачних написів на полях і в тексті рукописних книг.

Загальна характеристика словників

Словники відображають культуру мови народу і сприяють її нормалізації. Вони є багатим джерелом вивчення мови, зокрема правил написання, вимови, добору слова. Видатний поет і вчений М. Рильський, підкреслюючи важливість словників, писав:

Не бійтесь заглядати у словник:

*Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля.*

Існують спеціальні словники понятійно-довідкового характеру – енциклопедичні та словники власне мовні – лінгвістичні (або філологічні). В енциклопедичних словниках пояснюється зміст, характер і сутність предметів, явищ. У них можна знайти лаконічні відомості про різні країни, народи, мови, визначні події, про видатних політичних діячів, учених, письменників, митців. Ці словники містять довідковий матеріал з усіх галузей знань. В енциклопедичних словниках уміщують також ілюстрації (фотографії, малюнки, репродукції), картографічні матеріали, статистичні, хронологічні таблиці та ін. Відомі, наприклад, такі енциклопедичні словники, як «Українська радянська енциклопедія» (у 12 т. К., 1977–1985); «Енциклопедія українознавства» (Львів, 1993–1994, 1 – 4-й томи на літери А–М); «Енциклопедія українознавства» (у 3-х т. К., 1994–1995); «Українська літературна енциклопедія» (К., 1988. Т. 1; К., 1990. Т. 2); «Українська мова: Енциклопедія» (К., 2000) та ін.

У лінгвістичних словниках об'єктом розгляду є слово як одиниця мови. Лінгвістичні словники бувають одномовні та перекладні. Одномовні поділяються на: тлумачні, міжслівних зв'язків (синонімічні, антонімічні, паронімічні, омонімічні), діалектні, історичні, довідково-лінгвістичні (етимологічні, фразеологічні, орфографічні, орфоепічні, словотворчі, словники труднощів).

У перекладних лінгвістичних словниках представлені переклади слів та фразеологізмів з однієї мови іншою. Найпоширеніші – двомовні перекладні словники, хоч є й багатомовні. У перекладних словниках подаються лексичні або фразеологічні відповідники різних мов із урахуванням семантичної структури того слова, що перекладається (однозначне, багатозначне), а також особливостей функціонування слів та словосполучень у кожній мові.

Серед одномовних словників найбільш вагомими є *тлумачні* словники, у яких пояснюється значення слів, подаються їх основні мовні характеристики – граматичні ознаки, наголос, написання, розкриваються стилістичні можливості та деякі особливості сполучуваності з іншими словами. Різновидами тлумачних словників є також словники іншомовних слів, одномовні термінологічні словники (які водночас тяжіють і до енциклопедичних), словники мови письменників, у яких також розкриваються можливості змістового та стилістичного вживання слів.

У *словниках іншомовних слів* уміщуються слова, запозичені з різних мов. До слова подається інформація, з якої мови воно походить або які компоненти використані для його творення, та, що найголовніше, пояснюється значення цього слова.

Близькими до словників іншомовних слів є спеціальні, або *термінологічні* словники, що містять визначення слова-терміна та відомості про використання його в певній системі знань.

Словники мови окремих письменників служать для систематизації та пояснення слів, уживаних письменником у його творах. Кожна стаття ілюструється прикладами, які розкривають особливості індивідуального слововживання в художньому мовленні.

У *діалектних словниках* зібрана лексика територіальних діалектів, з'ясовується значення і характер поширення діалектних слів. Ці словники бувають загальнодіалектними та регіональними.

У *словниках синонімів, антонімів, омонімів, паронімів* розкриваються змістові та стилістичні зв'язки між словами та притаманні словам певних груп і рядів своєрідні значення й відтінки значень.

Широко використовуються довідково-лінгвістичні словники – орфографічні, орфоепічні, етимологічні, фразеологічні, словники складних випадків слововжитку тощо.

Орфографічні словники подають нормативне написання слів, мають велике значення для розвитку культури писемного мовлення.

Орфоепічні словники містять інформацію про літературну вимову та наголос слів, допомагають удосконаленню усного мовлення.

В *етимологічному словнику* пояснюється походження слів, розкривається їх первинне значення, історичний розвиток.

Фразеологічні словники вміщують насамперед цілісні звороти (фразеологізми, крилаті слова, ідіоми та ін.). Пояснюється значення стійкого сполучення слів, особливості вживання, походження, можливості варіювання в мовленні.

Крім названих, відомі й інші словники, що теж мають важливе теоретичне і практичне значення для вивчення лексичного та фразеологічного складу мови (*історичні, топонімічні, частотні, морфемні, власних імен і прізвищ* та ін.).

За розташуванням слів словники поділяються на алфавітні та гніздові. Різновидом алфавітних словників є так звані зворотні (інверсійні) словники, у яких слова подаються в алфавітному порядку їх кінцевих літер. У гніздових словниках фіксуються гнізда споріднених слів за алфавітним порядком первинного слова й усіх похідних у кожній словниковій статті.

Типи словників

Перекладні словники

Найбільш поширені в Україні двомовні перекладні словники. Їх створення ґрунтується на багатих традиціях української лексикографії, відзначається безперервним удосконаленням і поглибленням наукового, мовного опрацювання.

1948 р. вийшов *«Російсько-український словник»* за редакцією М. Я. Калиновича. У словнику вміщено понад 80 000 слів. Повніше, ніж у попередніх словниках, представлена лексика сучасної української мови, ураховані різні значення слів, їх стилістичні варіанти. 1955 р. вийшло друге видання словника з деякими виправленнями та доповненнями, а в 1961 р. – третє.

Новий *«Російсько-український словник»* (1968) складається з трьох томів, містить понад 120 000 реєстрових слів. Це найбільш повний сучасний словник такого типу. Здійснено його стереотипне перевидання у 1978, 1980, 1988 роках. У словнику значно розширені статті – за рахунок уведення синонімічних відповідників та варіантів слів.

У словнику 1968 р. набагато глибше опрацьовано значеннєву структуру слова, ураховано його різні змістові відтінки, особливості сполучуваності, стилістичних характеристик тощо. Подаються як вільні, так і сталі словосполучення, що переважно мають специфіку в перекладі, потребують особливої уваги.

Однією з визначних праць української лексикографії є шеститомний *«Українсько-російський словник»*, укладений колективом Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та виданий у 1953–1963 рр. Цей словник є широким зібранням лексичних та фразеологічних скарбів сучасної української літературної мови.

Серед одностомних російсько-українських та українсько-російських словників: *«Російсько-український словник»* Д. І. Ганича, І. С. Олійника (1962); *«Російсько-український і українсько-російський словник»* цих же укладачів (1984); *«Українсько-російський словник»* за редакцією В. С. Ільїна (1964); *«Українсько-російський словник»* за редакцією Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник (1975). Перевидано *«Російсько-український словник»* Д. І. Ганича, І. С. Олійника та *«Українсько-російський словник»* за редакцією Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник.

Останнім часом побачили світ *«Новий російсько-український словник-довідник»* С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленка, К. В. Ленець та Л. О. Пустовіт (1996); *«Українсько-російський та російсько-український словник. Відмінна лексика»* О. П. Шевченко (1997); *«Російсько-український словник: Найуживаніші слова і вислови»* Н. Непійводи (2000).

Опубліковані російсько-українські словники, які представляють термінологію багатьох галузей знань: гірничий, хімічний, фізичний, математичний, геологічний, гідротехнічний, технічний, ветеринарний, сільськогосподарський, а також словники суспільної лексики – *«Русско-украинский словарь юридических терминов»* (К., 1985); *«Російсько-український словник соціально-економічної термінології»* Воробйової С. А. і Молодід Т. К. (К., 1976); *«Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки»* Й. Ф. Андерша, С. А. Воробйової, М. В. Кравченко та ін. (К., 1994); *«Російсько-український словник для ділових людей»* О. О. Тараненка і В. М. Брицина (К., 1992) та ін.

Вийшли у світ термінологічні словники мішаного типу, так звані перекладно-тлумачні. 1985 р. вийшов друком *«Словник лінгвістичних термінів»* Д. І. Ганича та І. С. Олійника, у якому до термінів, поданих українською мовою, наводяться спочатку російські відповідники, а далі витлумачується значення терміна. 1999 р. вийшов *«Російсько-український та українсько-російський тлумачний словник»* за редакцією Л. Г. Савченко (Харків).

Крім російсько-українських та українсько-російських, видано також двомовні й багатомовні словники, які охоплюють й інші мови. Серед них *«Англо-український словник»* М. Л. Подвезька та ін. (1996), *«Українсько-англійський словник»* за редакцією Ю. О. Жлуктенка (1982, 1984), *«Німецько-український словник»* за редакцією Е. І. Лисенко (1978, 1986), *«Українсько-німецький словник»* за редакцією Е. І. Лисенко (1983, 1989), *«Німецько-український та українсько-німецький словник»* Л. І. Сергєєвої, Є. Г. Лисенко, В. М. Колісник (1997), *«Німецько-українсько-російський словник»* Е. І. Лисенко та Л. І. Сергєєвої (1998), *«Французько-український та українсько-французький словник»* В. Б. Бурбело та ін. (1994, 1997), *«Українсько-французький словник»* Г. Г. Крючкова, І. В. Ведіної та ін. (1995), *«Українсько-французький словник»* за редакцією К. М. Тищенко (1986, 1994), *«Польсько-український словник»* у двох томах – головний редактор Л. Л. Гумецька (1958–1960), *«Чесько-український словник»* у двох томах Й. Ф. Андерша та ін. (1988–1989), *«Словацько-український словник»* П. Бурганича (1985) *«Болгарсько-український словник»* І. А. Стоянова та ін. (1988), *«Українсько-чеський словник»* у двох томах А. Куримського, Р. Шишкової та Н. Савицького (Прага, 1994–1996), *«Англо-український словник»* у двох томах М. Балли (1996).

Багатомовні словники в українській лексикографії представлені такими працями: *«Українсько-латинсько-російський медичний словник»* (1960), *«Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки»* А. Б. Барткова, О. Я. Гринчишина та Я. Т. Гринчишина (1995), *«Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський»* В. Козирського і В. Шендеровського (1996) та ін.

Навіть короткий огляд сучасних перекладних словників, створених українськими лексикографами, свідчить про значну та глибоку інформативність цих видань, їх важливе практичне значення.

Тлумачні словники

Протягом 1970–1980 рр. був виданий одинадцятитомний *«Словник української мови»* – перший тлумачний словник нашої мови (135 000 слів). 1998 року В. Яременко та О. Сліпушко, спираючись на *«Словник української мови»*, видали *«Новий тлумачний словник української мови»* у чотирьох томах (42 000 слів). 2001 року вийшов *«Великий тлумачний словник сучасної української мови»* (автор, керівник проекту та головний редактор В. Т. Бусел), що містить 170 000 слів, у тому числі й ті, що увійшли в українську літературну мову протягом останнього десятиліття.

Для потреб школи створено *«Короткий тлумачний словник української мови»* (перше видання вийшло у 1978 р. за редакцією Л. Л. Гумецької, друге, перероблене і доповнене, – у 1988 р. за редакцією Д. Г. Гринчишина). У словнику близько 6 750 слів, які належать до найчастіше вживаних у періодичній пресі, науково-популярній та художній літературі.

Помітним явищем у розвитку української лексикографії стала поява словників, присвячених мові окремих письменників. Першим із них був

двотомний «Словник мови Шевченка», опублікований у 1964 р., – до 150-річчя від дня народження великого Кобзаря.

Колективом мовознавців Харківського університету укладено «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка», що в трьох томах вийшов у Харкові 1978–1979 рр. Готуються нові словники, присвячені описові словесних скарбів із творів найвидатніших майстрів українського художнього слова.

Як уже відзначалося, серед тлумачних словників важливе місце посідають словники іншомовних слів. 1974 р. побачив світ «Словник іншомовних слів» за редакцією акад. О. С. Мельничука, підготовлений співробітниками Головної редакції Української Енциклопедії. Словник дає коротке пояснення слів і термінів іншомовного походження, які перебувають у науковому обігу, уживаються в сучасній українській пресі, художній літературі. 1985 р. вийшло друге видання цього словника. 2000 р. у серії «Словники України» вийшов «Словник іншомовних слів» С. М. Морозова та Л. М. Шкарапути, того ж року видано «Словник іншомовних слів» Л. О. Пустовіт та ін. (23 000 слів і термінологічних словосполучень).

Етимологічні словники

Етимологічні словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать походження і зміну значень слів на основі зіставлень зі словами спільного кореня інших мов.

Великим здобутком української лексикографії є створення «Етимологічного словника української мови». 1982 р. вийшов у світ перший, 1985 р. – другий, а 1989 р. – третій том цього семитомного словника, який укладають учені Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

У словнику знаходять етимологічне висвітлення зафіксовані в ХІХ та ХХ ст. слова української літературної мови й українських діалектів, як здавна успадковані, так і запозичені з інших мов.

У Канаді з 1962 р. почав видаватися етимологічний словник української мови Я. Рудницького.

Протягом 1977–1978 рр. видано двотомний «Словник староукраїнської мови (ХІV–ХV ст.)», підготовлений колективом мовознавців Інституту суспільних наук АН України у Львові. Словник охоплює матеріали пам'яток української мови в початковий період її розвитку і, звичайно, містить важливу інформацію про історичні особливості становлення форм і семантики слів.

Словники синонімів, антонімів, паронімів

Ці словники теж значною мірою сприяють піднесенню мовної культури, розвивають навички стилістичної майстерності. Увага до синонімічних, антонімічних засобів допомагає збагачувати вираження думок і почуттів, досягати більшої точності, емоційності мовлення. 1960 р. вийшов «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача. Словник уміщує близько 4 279 синонімічних рядів. Укладено також «Синонімічний словник-мінімум української мови» В. С. Ващенко (1972).

Двотомний *«Словник синонімів української мови»* (1999–2000), укладений ученими Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України, нараховує понад 9 000 синонімічних рядів.

2001 р. вийшов *«Словник синонімів української мови»* Л. М. Полюги, у якому до найуживаніших слів підбрані синонімічні відповідники, що супроводжуються короткими тлумаченнями та стилістичними ремарками.

1988 р. побачив світ *«Словник фразеологічних синонімів»* Д. П. Коломієць та Є. С. Регушевського.

«Словник антонімів» Л. М. Полюги (1987, 1999) вміщує понад 2 000 антонімічних пар, що складають понад 250 словникових статей. Ставилась мета не лише дати тлумачення компонентів антонімічних пар та проілюструвати їх уживання, а й показати антонімічні слова в живих контекстуальних зв'язках, особливості сполучуваності антонімів, уживання їх у фразеологічних зворотах.

1986 р. вийшов *«Словник паронімів української мови»*, укладений Д. Г. Гринчишиним та О. А. Сербенською. Словник є першою спробою в українській лексикографії опису паронімів – близьких за звучанням, але різних за значенням і написанням слів. Описано понад 1 000 паронімів, які найчастіше трапляється у шкільних підручниках, навчальних посібниках, науково-популярних книжках, публіцистиці, художній літературі, побутовому мовленні.

Орфографічні, орфоепічні та інші словники правильності мови

Українські орфографічні словники видавалися досить часто ще в 20-х роках, але зі зміною правопису в 1946 р. постала потреба створення нових словників цього типу. Першим був підготовлений *«Словник-показчик до «Українського правопису»* П. Й. Горецького та І. М. Кириченка (1947). Відомий український лексикограф І. М. Кириченко згодом представив новий орфографічний словник у двох варіантах. Перший короткий орфографічний словник призначався для шкільного вжитку, а повніший (понад 40 000 слів) – розрахований на кваліфікованих користувачів. Обидва словники багато разів перевидавалися. Колектив науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні створив великий (із реєстром до 114 000 слів) *«Орфографічний словник української мови»* (1975, 1977).

У зв'язку з деякими змінами в правописі сучасної української мови виникла потреба на нові словники. У 1994 році було видано *«Орфографічний словник української мови»*, укладений науковцями НАН України (близько 120 000 слів). *«Орфографічний словник української мови»* А. А. Бурячка (близько 35 000 слів) вийшов 1995 року. 1997 р. у Харкові було видано *«Український орфографічний словник»* за редакцією А. О. Свашенко (100 000 слів). 2001 року вийшов *«Орфографічний словник української мови»* А. О. Івченка (понад 40 000 слів).

До орфографічного своїм практичним призначенням наближаються словники акцентологічні та орфоепічні, тобто словники нормативного наголошення слова і правильної вимови. Словник наголосів уклали М. І. Погрібний. Цей словник, – зазначається у передмові, – є першою спробою

охопити й зафіксувати літературне наголошення в усіх уживаних словах, у багатьох формах слів та в окремих словосполученнях.

1984 р. вийшла нова праця М. І. Погрібного – *«Орфоенічний словник»*. У словнику вміщено близько 44 000 слів. Він подає вимову і наголос слів відповідно до літературних норм. Виданню цього словника передувало вихід академічного словника-довідника *«Українська літературна вимова і наголос»* за редакцією М. А. Жовтобрюха (1973). Словник уміщує близько 50 000 слів і відбиває українську літературну вимову. 1995 р. вийшов словник-довідник *«Складні випадки наголошення»* С. І. Головащука. 1997 р. видано *«Українсько-російський словник наголосів»* В. С. Калашника та Л. Г. Савченко.

Останнім часом з'являються словники комплексного характеру, у яких відомості про написання, вимову поєднуються з інформацією про особливості слововживання. Так у 1989 р. видано *«Словник-довідник з правопису та слововживання»* С. І. Головащука за редакцією В. М. Русанівського. У ньому вміщено понад 40 000 слів і словосполучень сучасної української мови, передусім тих, відмінювання, правопис і вживання яких викликає труднощі. Широко представлені власні назви, аббревіатури.

1989 р. вийшов *«Словник труднощів української мови»* за редакцією С. Я. Єрмоленко, у якому пояснюється написання та вимова слів, словотворення, дається граматична і стилістична характеристика слів, наводяться приклади сполучуваності, зокрема керування У словнику зібрано найбільш складні випадки, які викликають труднощі в мовленні. Це перша спроба створення українського словника труднощів, хоч і невеликого за обсягом (близько 15 000 слів), але, безперечно, вдало зорієнтованого на реальні потреби мовної практики.

Фразеологічні словники

Уживання фразеологічних зворотів збагачує мову, надає їй яскравій емоційної забарвленості, виразності. Чимало фразеологічних довідників присвячено прислів'ям та приказкам.

Надбанням української пареміографії є *«Українські приказки, прислів'я і таке інше»* М. Номиса (1864); *«Галицько-руські народні приповідки»* І. Франка – в 6-ти книгах (1901–1910). У ХХ ст. видано *«Українські народні прислів'я та приказки»* (1955, 1961), *«Українські народні прислів'я та приказки»* (1963), *«Вік живи вік учись»* (1961), *«Народ скаже, як зав'яже»* (1971), *«Українські прислів'я та приказки»* (1976, 1984), *«Шляхами народних приповідок»* (1994) та ін.

У серії *«Українська народна творчість»* Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України опубліковано фундаментальну працю, в якій широко представлені надбання народної мудрості та охоплені матеріали попередніх розробок у цій галузі. 1989 – 1991 рр. було видано найповніше зібрання паремійних одиниць – тритомник *«Прислів'я та приказки»* (упорядник М. М. Пазяк).

Крім названих праць, широко вживані в наш час довідники, у яких подано крилаті слова, афоризми, ідіоми та інші фразеологічні засоби. Основні з них: Коваль А. П., Коптілов В. В. *«1 000 крилатих виразів української літературної мови»* (1964). Друге, перероблене й доповнене видання цієї книжки вийшло під назвою *«Крилаті вислови в українській літературній мові»* (К., 1975).

«Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка виданий 1968 р. У словнику подано понад 2 200 фразеологічних висловів української мови. Перу цього автора належить також *«Фразеологічний словник української мови»* в двох томах (К., 1984). У словнику представлено досить багатий матеріал, що охоплює ідіоми, фразеологічні вислови та синтаксично сталі (переважно термінологічні) словосполучення, семантична структура яких мотивується лексичним значенням їх компонентів.

«Словник фразеологічних синонімів» (К., 1988), авторами якого є М. П. Коломієць та Є. С. Регушевський, містить групи близьких чи однакових за змістом фразеологізмів, при яких подаються короткі відомості про їх змістові відтінки, емоційно-експресивне забарвлення, стилістичне використання та особливості вживання в сучасній українській літературній мові.

У *«Короткому словнику перифраз»* (К., 1985) цих самих авторів зібрано перифрази – описові назви різних понять, які особливо активно функціонують у мові засобів масової інформації.

«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» (К., 1971) І. С. Олійника та М. М. Сидоренка складається з двох частин: українська містить близько 7 000 фразеологічних одиниць української мови та їх російські відповідники; у російській частині, що налічує 6 500 фразеологізмів, подається український переклад заголовних російських одиниць.

1993 року вийшов *«Фразеологічний словник української мови»* у двох книгах. Це своєрідний підсумок попередніх надбань у систематизації української фразеології, зібрання найуживаніших сталих словосполучень з їх різноманітними функціональними характеристиками.

Питання для самоконтролю

Розкажіть про лексикографію.

Чим відрізняються енциклопедичні словники від лінгвістичних?

Які енциклопедичні словники Ви знаєте?

Розкажіть про лінгвістичні словники.

Що Ви знаєте про перекладні словники?

Назвіть одно- та багатотомні російсько-українські та українсько-російські словники.

Розкажіть про так звані перекладно-тлумачні словники.

Що ви знаєте про багатомовні словники?

Яке призначення тлумачних словників?

Назвіть тлумачні словники української мови.

Розкажіть про етимологічні словники.

Що Вам відомо про словники синонімів, паронімів, антонімів?

Розкажіть про нові орфографічні словники української мови.
Що Ви знаєте про фразеологічні словники української мови?

Тема 16. ФОНЕТИКА. ФОНОСТИЛІСТИКА. ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

План

1. Поняття орфоєпії.
2. Вимова голосних звуків в українській мові.
3. Вимова приголосних звуків.
4. Вимова абрєвіатур.
5. Асиміляція приголосних у потоці мовлення.
6. Зміни приголосних при збігу їх.
7. Спрощення приголосних у звукосполученнях.
8. Поняття про евфонію.
9. Засоби милозвучності української мови.

Література

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», с. 71–82.
2. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 14–43.
3. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 121–139.
4. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, с. 63–67.
5. Пономарів, О. Д. (2011). *Культура слова: Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь, с. 16–22, 182–200.
6. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., с. 84–100.
7. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 411–412.

Поняття орфоєпії

Однією з найважливіших ознак української літературної мови є її орфоєпічна унормованість, тобто наявність цілої системи правил вимови, наголошування та інтонування.

Звукова сторона мови – необхідний елемент, без неї мова як засіб спілкування і знаряддя думки не могла б існувати. Проте значення звукової сторони мови не є самостійним. У процесі спілкування люди не зосереджують

свої уваги на звучанні мови, а сприймають лише зміст її. Звертають увагу на звучання лише тоді, коли з'являються відхилення від звичної вимови, узвичаєних інтонацій. Усякі відмінності у вимові, наголошенні та інтонуванні ускладнюють спілкування між людьми, утруднюють сприймання інформації, бо відвертають увагу слухачів від змісту і зосереджують її на помилках. Основним правилом усного спілкування повинно стати таке: *Люди мають слухати, що я говорю, а не як я говорю.*

Українська літературна вимова склалася на базі говірок середньої Наддніпряни, зокрема полтавсько-київського діалекту. Особливості вимови, характерні для саме цього мовного середовища, були найпоширенішими і найбільш вільними від фонетичного впливу інших мов, тому їх було покладено в основу орфоепічних норм української літературної мови. Правила орфоепії склалися завдяки діяльності українських письменників, культурних та громадських діячів, науковців уже в другій половині XIX століття і підтримуються носіями літературної мови в наш час. У формуванні та закріпленні орфоепічних норм велику роль відігравав і продовжує відігравати театр, а також радіо і телебачення, які в кращих своїх програмах відтворюють зразкову літературну вимову. Знання орфоепічних норм та їх дотримання є одним із суттєвих показників загальної культури людини. Тому для перекладача природним і органічним є прагнення до правильної вимови та наголошування.

Орфоепія визначається як сукупність правил вимови, наголошування та інтонування, а також як розділ мовознавства, що вивчає та систематизує норми літературної вимови. Проблема орфоепічної норми виникає в тих випадках, коли в мові існує два або більше варіантів вимови одного й того ж звука. Так, у різних діалектах української мови звук [ч] вимовляється як твердий або як пом'якшений, тому природно з'являється питання про те, який з цих варіантів відповідає літературній нормі, а який є порушенням норми.

Щоб добре засвоїти правила літературної вимови, слід усвідомлювати, які причини призводять до їх порушення, чого треба уникати в своїй вимові.

Порушення норм української літературної вимови відбуваються здебільшого під впливом таких чинників:

а) вплив певної місцевої говірки або ширше – вплив територіального наріччя, що звичайно охоплює значний регіон. Так, на Слобожанщині нерідко можна почути м'який звук [р'] на місці нормативного твердого: у [р']амц'і, чоти[r']ма, буква[r']. Також трапляється ненормативна вимова твердого [л], де норма вимагає м'яку вимову: бі[л]ше;

б) вплив іншої мови, з якою українська перебуває в безпосередньому контакті. Зокрема, це стосується впливу російської мови, причому не лише на суміжних з Росією територіях, а й на всій території України внаслідок розширення мережі шкіл з російською мовою викладання, російськомовної освіти у вузі тощо. Такий вплив спричиняє «акання» на зразок російської вимови, тобто вимову [а] на місці [о] в ненаголошеному складі: [гала]ва́, [папра]сіти, [заба]рónений тощо. Також під впливом російської мови часто

доводиться чути м'яку вимову звука [ч]: [ч']*асто*, [ч']*истий* і под. Водночас на українських територіях, суміжних з Польщею, можна відзначити шепелювату вимову приголосних [с], [з], [ц]: [с^шіно], [уз^жали], [синиц^ча] тощо;

в) вплив письма, графіки. Ця помилка з'являється внаслідок вимови окремого звука чи сполучення звуків відповідно до звукового значення літер. Наприклад, в українській графіці звук [дж] передають двома літерами *джміль*, *джерело*. Під впливом письма часто засвоюється вимова двох звуків [д] і [ж] у подібних словах, а не одного. Те саме стосується вимови дієслівних форм типу *смієшся*, *сміється*, де в кінці слід вимовляти [с':а], а не [шс'а], [ц':а], а не [т'с'а].

Таким чином, порушення орфоепічних норм з'являються не випадково, вони пов'язані з умовами, у яких функціонує й розвивається мова.

Практичну допомогу в засвоєнні норм орфоєпії можуть надати словники, зокрема орфоєпічний словник, укладений М. І. Погрібним. Цей словник нараховує понад 40 тисяч слів сучасної української літературної мови, поданих у різних формах, і може слугувати як довідник з норм вимови та наголошування.

Користуючись орфоєпічними словниками та довідниками, слід пам'ятати, що для запису усного мовлення використовують спеціальну систему літер та позначок, які фіксують особливості вимови кожного звука. Такий запис називається фонетичною транскрипцією. Письмо, яким ми користуємося, було створене понад 1100 років тому для старослов'янської мови. З часом воно змінювалося, удосконалювалось, а українські вчені пристосували його до звукової системи нашої мови. Але не повністю: деякі способи позначення звуків залишилися такими, якими вони були в давнину (традиційний принцип правопису). Через те букви в українській мові не завжди відповідають певним звукам, наприклад:

а) для звуків [дж] і [дз] нема окремих букв. Їх позначаємо буквосполученнями *дж* і *дз*: *ходжу*, *дзвоник*.

Як два звуки буквосполучення *дж* і *дз* читаються лише тоді, коли *д* належить до префікса (*від-*, *під-*, *над-*; *перед-*, *серед-*), а *ж* або *з* – до кореня: *підживити*, *переджнивний*, *відзначити*, *Середземний*.

б) буквами *ш* та *ї* передаємо завжди два звуки – [шч] і [йї]: *щука*, *їжак*, *в'їзд*.

Буквосполучення *шч* в українській мові не вживається, замість нього пишеться буква *щ*: *Мелашка* – *Мелашчин*, *блиск* – *блищати*.

в) букви *я*, *ю*, *є* безпосередньо після приголосних позначають один звук [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного: *ляк* [л'ак], *люк* [л'ук], *лє* [л':е]; в інших випадках – два звуки [йа], [йу], [йє]: *яр* [йар], *баюра* [байюра], *б'є* [б'йє], *порт'єра* [порт'йєра].

4. Буквою *ь* позначаємо м'якість приголосних: *блакить* [блакит'], *льон* [л'он], *кан'йон* [кан'йон].

Через те, що повної відповідності між звуками та літерами немає, і виникає потреба у такому письмовому відтворенні, коли кожному звукові

відповідає тільки за ним закріплений графічний знак. Такі можливості надає фонетична транскрипція.

Вимова голосних звуків в українській мові

За звучанням, тобто за кількістю голосу й шуму, звуки української мови поділяються на голосні та приголосні.

Звуки, що мають тільки голос, називаються голосними. Їх шість: [a], [o], [y], [e], [u], [i]. Голосні звуки поділяються на губні ([o], [y]) та негубні (усі інші).

Кожен із голосних звуків має свої ознаки за вимовою. По-перше, голосні звуки розрізняються за ступенем піднесення язика до піднебіння. Найвище положення займає язик при вимові звуків [i] та [y]. Дещо нижче положення язика при вимові [u]. Середнє положення займає язик при вимові звуків [e] та [o], а низьке – при артикуляції [a].

Другою ознакою, за якою розрізняються голосні звуки української мови, є місце утворення. Вимова звуків [i], [u], [e] зосереджується у передній частині ротової порожнини, причому найактивнішою є передня частина язика. Звуки ж [y], [o], [a] вимовляються при активності задньої частини язика.

Третя ознака для розрізнення голосних звуків – активність губ: при вимові звуків [y] та [o] губи витягуються в дудочку, утворюючи округлий отвір, а при вимові [i], [u], [e], [a] губи неактивні.

Отже, голосний звук [i] є переднього ряду, високого піднесення і неогублений. Подібний до нього за трьома ознаками звук [u], тільки він високообниженого піднесення. Звук [e] також є голосним переднього ряду, неогубленим, але середнього піднесення. Звук [y] високого піднесення, заднього ряду, огублений, [o] – середнього піднесення, заднього ряду, огублений, [a] – низького піднесення, заднього ряду, неогублений. Такими є основні ознаки голосних звуків української мови.

Вимова голосних звуків певною мірою залежить від того, наголошеним чи ненаголошеним є голосний звук, тобто від позиції цього звука відносно наголошеного складу. Наголошений склад вважається сильною позицією для голосного звука. У сильній позиції голосний звук вимовляється найбільш виразно: *m[ú]xo*, *m[é]plo*, *z[ó]lub*. Ненаголошений склад є слабкою позицією для голосного звука. У цій позиції голосний вимовляється менш виразно: *m[u^e]xéнький*, *m[e^u]плéнький*, *z[o^y]лúбка*. Ненаголошений голосний звук у вимові зазнає певних змін щодо тривалості, інтенсивності, якості самого звука, тобто зазнає незначної редукції (вимовляється менш інтенсивно, є менш тривалим за часом звучання, частково змінює якість). Такі зміни є більш чи менш помітними залежно від акустичних характеристик звука. Так, наприклад, зміни звуків [a], [y], [i] в ненаголошеній (слабкій) позиції майже непомітні. Порівняйте: *p[á]дість* – *p[a]діти*, *ð[y]б* – *ð[y]бу́*, *z[i]лка* – *z[i]лкі́*. Водночас зміни звуків [e], [u], [o] в ненаголошеному складі помітніші. Порівняйте: *s[é]ла* – *s[e^u]ло́*, *n[ú]ше* – *n[u^e]сéмний*. У деяких випадках можуть бути помітними зміни звука [o]: порівняйте *z[ó]lub* – *z[o^y]лúбка*.

В українській мові голосні звуки переважно вимовляються чітко й виразно у будь-якій позиції. Тому їх називають звуками повного творення. Не має яскравого вияву редукція ненаголошених звуків, характерна для російської мови.

Розглянемо особливості вимови кожного з голосних звуків української мови.

Як уже зазначалося, звуки [a], [o], [y] вимовляються в сильній і слабкій позиціях майже однаково.

Звук [a] в усіх позиціях вимовляється виразно, чітко, ніколи не редукується: с[а]д, с[а]дóк, с[а]дівнік; ч[а]с, ч[а]сі, ч[а]совій; г[л'а]нь, г[л'а]дáч, г[л'а]дачі.

Звук [y] в усіх позиціях також вимовляється виразно, чітко: к[у]к[у]р[ú]дза, поб[у]д[у]вáти, п[у]рп[у]рóвий. Вимова цього звука зазнає змін лише в позиції після голосного перед приголосним: [y] може ослаблюватися до невиразного звука, який не утворює складу: а[ý]диторія. Подібним чином може вимовлятися приголосний [в], коли він стоїть після голосного: пра[ý]да, чо[ý]ни, ле[ý]. Це буде розглядатися нижче.

Звук [i] вимовляється чітко в усіх позиціях. Вживається цей звук після м'яких приголосних, а також після приголосних, що злегка пом'якшені: [д'í]д, [д'í]дú, [д'í]дугáн; [ш'í]сть, [ш'í]стьмá; [ч'í]тко, [ч'í]ткíй.

Вимова звуків [o], [e], [u] дещо відрізняється в сильній і слабкій позиціях.

Звук [o] як наголошений, так і ненаголошений, вимовляється виразно, повнозвучно, ніколи не переходить в [a]: в[ó]ди, в[о]дá, в[о]дяній, [о]бг[о]в[ó]рення, [о]бг[о]в[о]рúти, запр[о]п[о]нувáти, зр[о]бúти, п[о]х[о]дúти і под. У ненормованому мовленні спостерігаємо вимову звука [o] з наближенням до [a] під впливом російської мови: г[а]в[а]рúти, х[а]лódний, к[а]лúсь. Такої вимови слід уникати.

Ненаголошений [o] перед наголошеним складом з [y] може вимовлятися з незначним наближенням до [y]: з[оʷ]зúля, т[оʷ]мú, к[оʷ]жúх. Це наближення є менш помітним перед складом з наголошеним [i]: г[оʷ]лúвка, п[оʷ]рúг, х[оʷ]дúмо, св[оʷ]ím.

У словах іншомовного походження наближення до [y] не відбувається: б[о]рдюр. Також [o] вимовляється, як правило, повнозвучно у префіксах до-, о-, про-, об-, роз-: д[о]бути, [о]дужати, [о]брубаний, пр[о]буждений, р[о]злучений.

Звук [e] вимовляється чітко в позиції під наголосом: с[é]ла, н[é]бо, т[é]плий. Не втрачає своєї якості звук [e] також на початку слова: [e]кран, [e]тап. Достатньо чітко звук [e] вимовляється, коли він входить до складу закінчення: Петр[e], друг[e], серц[e]м.

У ненаголошеній позиції звук [e] наближається у вимові до [u]: с[eʷ]лó, т[eʷ]плó. Особливо відчутне це наближення перед складом з [i], [u], [y]: в[eʷ]дúть, в[eʷ]лú, в[eʷ]дú. Вимова з наближенням до [i] спостерігається також у позиції між м'якими приголосними: засво[йе'н':a], змага[йе'ц':a].

Звук [u] вимовляється чітко в позиції під наголосом: *т[ú]хо, с[ú]н, бл[ú]зько*. У деяких ненаголошених позиціях звук [u] також вимовляється виразно. Це спостерігаємо в закінченнях прикметників: *готов[у]й, чист[у]й, готов[у]м, чист[у]м*, у формі наказового способу дієслів: *вийд[у], витр[у]*. В інших ненаголошених позиціях звук [u] вимовляється з помітним наближенням до [e]: *зб[у^e]рати, п[у^e]сати*. Особливо відчутне це наближення перед складом з наголошеним [e]: *ж[у^e]в'є, п[у^e]с'ємний, т[у^e]жн'євий*.

Отже, ми бачимо, що звуки [e] та [u] в ненаголошеній позиції звучать однаково. Зближення, нерозрізнення вимови цих звуків становить характерну рису української орфоєпії. Це створює орфографічну проблему, оскільки написання не відповідає вимові.

Вимова приголосних звуків

Приголосними виступають звуки, основою яких є шуми, утворювані при проходженні й доланні струменем видихуваного повітря різних перепон. Таким чином, приголосні звуки відрізняються від голосних своїми акустичними і анатомо-фізіологічними особливостями.

З акустичного погляду приголосні звуки складаються здебільшого з шумів або з шумів і незначних тонів. Виняток становлять тільки сонорні приголосні, що акустично подібні до голосних, оскільки в них голос переважає над шумом.

Основна відмінність між голосними і приголосними полягає в діяльності мовних органів при утворенні звуків. З анатомо-фізіологічного погляду голосні – це звуки, що творяться м'язовим напруженням усього мовного апарату. При утворенні приголосних звуків функціонують окремі органи мовлення, наприклад, губи, кінчик чи корінь язика, верхні зуби, задня стінка глотки і под.

Нарешті, приголосні становлять в українській мові кількісно велику групу звуків, що мають неоднакові акустичні ознаки, утворюються по-різному, в усному мовленні зазнають численних змін.

За кількістю звучності (голосу) приголосні поділяються на сонорні та шумні.

Сонорні наближаються за тоном звучання до голосних. Їх небагато: [р], [л], [м], [н], [й], [в].

Інші приголосні належать до шумних. У свою чергу шумні звуки за кількістю шуму й голосу поділяються на дзвінкі та глухі. Дзвінкі звуки мають у своєму складі шум і голос: [б], [д], [з], [ж], [дж], [дз], [г], [т]. Глухі звуки складаються тільки з шуму: [п], [т], [с], [ш], [ц], [ч], [к], [х], [ф].

За схожістю артикуляції дзвінкі й глухі звуки складають пари: дзвінкі [б, д, г, з, ж, дж, дз] та глухі [п, т, х, к, с, ш, ч, ц]. Ще раз наголосимо, що в українській мові звук [ф] не має пари за дзвінкістю, як у російській мові ([ф] – [в]).

За місцем творення приголосні звуки поділяються на: губні, носові, язикові та гортанні. Губні звуки творяться при активній участі губ або нижньої губи та верхніх зубів: [б], [п], [в], [м], [ф]. Носовими називаються звуки, при

творенні яких видихуване повітря виходить через ніс: [м], [н]. Гортанний звук один: [г].

Решта звуків є язиковими. Їх ще називають ротовими. За місцем творення вони також поділяються на три групи залежно від того, яка частинка язика бере участь у їх творенні: задньоязикові, середньоязикові та передньоязикові. До задньоязикових належать звуки [т], [к], [х]. В українській мові вони є завжди твердими. Тому після літер, що їх позначають, ніколи не пишеться м'який знак. Перед звуком [і] задньоязикові можуть пом'якшуватися: [к'і]гті, [х'ід], [х'і]мія. До середньоязикових належить звук [й] та м'які звуки [д'], [т'], [л'], [н']. Усі середньоязикові звуки м'які. Усі інші звуки є передньоязиковими.

За способом творення приголосні звуки поділяються на зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні, або злиті, й дрижачі. Зімкнені звуки творяться в момент прориву струменем повітря зімкнених мовних органів. Їх ще називають проривними, вибуховими, миттєвими, бо творення таких звуків є швидким, їх не можна протягнути. Це звуки [б], [п], [д], [т], [к]. Щілинні – звуки творяться при проходженні струменя видихуваного повітря в щілині мовних органів. Такі звуки можна подовжити, протягнути: [з], [с], [ж], [ш], [х], [г], [ф], [л], [й], [в]. Серед щілинних виділяються свистячі ([з], [с], [ч], [дз]) та шиплячі ([ж], [ш], [ч], [дж]) звуки. Шиплячі в українській мові вимовляються твердо: жаба, жити, шило, шолом, час, чоботи, джура, щоб, чомусь. Зімкнено-щілинні звуки (афrikати) поєднують при своєму творенні моменти зімкнення і прориву: д + з = дз, д + ж = дж, т + с = ц, т + ш = ч. Дрижачими (або вібрантами) у нашій мові є лише звуки [р], [р'].

Приголосні звуки української літературної мови вимовляються в переважній більшості випадків виразно, чітко. Сильною позицією для них є позиція перед голосними [а], [о], [у].

Розгляньмо вимову окремих груп приголосних української мови. Дзвінкі приголосні [б], [д], [з], [дз], [дж], [ж], [г], [т], [д'], [з'], [дз'], вимовляються дзвінко в кінці слова: хлі[б], ду[б], ві[з], те[дз'], сні[г], ні[ж]. У позиції перед глухими приголосними, треба також намагатися зберігати дзвінкість цих звуків, але тут, як правило, спостерігається часткове оглушення: [к'а́з'ка].

Шиплячі [ж], [ш], [ч], [дж] в українській літературній мові тверді: [ч]а[ш]а, [ж]ати, б[дж]оли.

Особливо слід звернути увагу на необхідність твердої вимови звука [ч] та сполучення звуків [шч], яке позначається літерою *щ*. Під впливом російської мови спостерігається ненормативне пом'якшення цього звука. Така вимова характерна для південно-східного наріччя, поширеного зокрема на Слобожанщині та на Півдні України. Треба вимовляти: [ч]истий, [ч]орний, [ч]асто, [ч]ути, [ч]ереви[ч]ки, хо[ч], [шч]едрий, лі[шч]ина, [шч]астя.

Шиплячі звуки лише злегка пом'якшуються в позиції перед [і]: [ш']ість, [ч']ітко, [шч']ільний. Не можна вимовляти твердий шиплячий у цій позиції, хоч таку вимову, на жаль, можна почути: [ши]сть, [жи]нка і под. Шиплячі треба вимовляти як напівпом'якшені також і тоді, коли вони подовжуються: узбі[ч':]я, збі[ж':]я, узви[ш':]я.

В українській мові існує протиставлення твердих і м'яких приголосних. Пари за ознакою твердості / м'якості утворюють звуки: [d]-[d'], [m]-[m'], [z]-[z'], [c]-[c'], [ц]-[ц'], [dz]-[dz'], [л]-[л'], [н]-[н'], [р]-[р']. Інші приголосні звуки [б], [п], [в], [ф], [м], [г], [т], [к], [х] не здатні пом'якшуватись. Лише в позиції перед *i* вони злегка пом'якшуються: [б']ігти, к[в']іти, [п']існя. Таке ж пом'якшення спостерігаємо перед голосними [a], [o], [y] в небагатьох українських словах: морк[в'а]ний, ть[м'а]ний, с[в'а]то.

Звук [в] вимовляється дзвінко, ніколи не замінюється глухим звуком у кінці слова та перед приголосним. Іноді доводиться чути вимову в цих позиціях глухого приголосного, що можна пояснити впливом російської мови: бук[ф], пла[ф]ка. Така вимова ненормативна, її слід уникати. В українській мові в позиції перед приголосним та в кінці слова цей звук набуває більшої звучності і переходить в [y] нескладовий: пра[ÿ]да, Є[ÿ]ропа, по[ÿ]торити, зна[ÿ], [ÿ]чора, [ÿ]на[ÿ].

Звук [г] властивий лише деяким словам української мови. Літера Гг на позначення звука [г] відновлена в українському алфавіті виданням «Українського правопису» 1993 року. Її слід використовувати:

– у літературних і найпоширеніших діалектних словах: атрус, татар, газда, талатан, гандж, танок, татунок, твалт, тетекати, тетотати, тедзь, телтати, тешэфт, тигнути, глей ('загуслий сік на деревах'), гніт (у лампі), готель-мотель, гонт, гонтар, грасувати, грати (іменник), гратчастий, гречний, гринджоли, грунт (грунтовний, обгрунтувати та ін.), гудзик, гуля (гулястий), джерготати, джигун, дзига, дзиллик, зигзаг, легінь, філі-мілі тощо;

– у вузькодіалектних словах при їх писемному відтворенні у художніх, етнографічних творах тощо (відповідно до їх вимови в тій місцевості, де вони вживаються), наприклад: вгулати ('подужати, справитися'), вегеря ('вид танцю'), таблі ('вила з трьома зубцями'), таланці ('вузькі штани'), таргара ('сварлива жінка'), твер ('кріс, рушниця');

– у словах іншомовного походження – власних назвах [г] може вживатися паралельно з [г] у тих випадках, коли ці назви в мові-джерелі мають звук [g]: [г]ібралтар і [г]ібралтар, [гете] і [г]ете;

– у прізвищах українців та інших власних назвах України, які традиційно вимовляються з Г: Гудзь, Галаган, Великий Грунь (гора в Карпатах);

– крім того, через літеру г передається латинська літера g (відповідно й з інших мов) у тих варваризмах, що звичайно подаються засобами латинської графіки, але можуть передаватися й засобами кириличної абетки: фата моргана, персона нон грата, альтер его, гуд бай і под.

Звук [дж] – злитий звук, завжди твердий: [дж]ерело, [дж]міль, бу[дж]у. Лише в позиції перед [і], як уже зазначалося вище, цей звук злегка пом'якшується: б[дж']ілка. Треба розрізняти звук [дж] і сполучення звуків [д] і [ж], які позначаються літерами д, ж. У сполученні звуків [д] і [ж] кожен звук вимовляється окремо. Таке сполучення трапляється на межі префікса і кореня: ні[джж]ивити, ві[джж]имати.

Звук [дз] – теж злитий звук, який, може бути твердим і м'яким: [дз]воник, [дз]еркало, [дз']юрчати. Роздільна вимова цього звука є порушенням орфоепічної норми.

Звук [л] може бути і твердим, і м'яким: к[л]ас, [л]іпа, [л']ютий, [л']ялька. Грубим порушенням літературної норми є м'яка вимова звука [л] перед [е]: [л']екція.

Звук [р] постійно твердий у кінці слова й складу: ліхта[р], буква[р], зві[р]ки, чоти[р]ма. М'яка вимова в цих позиціях є ненормативною.

Звук [ф] – глухий твердий приголосний, властивий лише словам іншомовного походження: [ф]акт, [ф]ото, [ф]ос[ф]ор, [ф]естиваль. У багатьох словах літературної мови запозичений звук [ф], а разом із ним і буква ф, замінилися більш властивими для української вимови звуками та сполуками, наприклад: Філіпп – Пилип, Фёкла – Векла, фасоль – квасоля, картофель – картопля тощо. У ненормативному мовленні трапляється вимова звукосполучення [хв] у іншомовних словах: [хв]орма, [хв]арба. Такої вимови слід уникати. Доводиться спостерігати і зворотнє явище – звукосполучення [хв] вимовляється як [ф]: [ф]ороба, [ф]іртка. Подібна вимова перебуває за межами літературної норми.

Звук [ц] в літературній вимові – м'який звук у більшості позицій, зокрема й у кінці слова: хлопе[ц'], молоде[ц'], шве[ц']. Цей звук вимовляється як м'який і перед голосними [а], [о], [у]: пра[ц']я, вули[ц']я, [ц']ього, крім слів іншомовного походження: царина, цукати. Твердий [ц] вимовляється перед [е], [и]: ли[ц]е, [ц]их, [ц]ими.

Звук [й] – м'який приголосний звук. У кінці слова та в позиції перед приголосним цей звук вимовляється як [і] нескладовий; кра[й], зна[й], нита[й]те. На початку слова та в позиції між голосними звук [й] вимовляється чітко: [йо]го, [йа]рмарок, чу[йе']те, зна[йе']мо.

Вимова абрєвіатур

Абрєвіатура – скорочене складне слово (іменник), утворене з початкових звуків, назв початкових літер чи початкових частин слів, на основі яких твориться скорочення: ЄС, НТР, КамАЗ, РП, СНІД.

За вимовою їх можна поділити на дві групи: а) ініціально-літерні, тобто абрєвіатури, які творяться поєднанням назв перших букв кількох слів. На письмі вони передаються переважно великими буквами. Наприклад, ХТЗ, РТС, ЄС тощо; б) ініціально-звукові, тобто абрєвіатури, що складаються з перших звуків тих слів, які стали основою для їх утворення, наприклад: ГЕС, МАЗ, САРС.

У наш час абрєвіатури досить широко використовуються в розмовно-побутовому мовленні, а також у сфері виробництва. Багато з них стали загальноживаними й увійшли в словниковий запас людей як повноправні лексичні одиниці. Вони постійно вживаються в різних стилях писемної мови. Проте вимові цих слів характерна іноді багатоваріантність, а в деяких випадках і непослідовність. Найчастіше абрєвіатура вимовляється за назвами початкових

букв (еф-ер-ен – ФРН, ер-те-ес – РТС, ха-те-зе – ХТЗ). Однак такий підхід до вимови не завжди прийнятний, зважаючи на складність, немилослівність вимови аббревіатури, через те в окремих випадках варіантом може бути просторічний, простіший (не еф-зе-у, а фе-зе-у; фе-ер-ен, а не еф-ер-ен). Однак таких прикладів небагато.

Вимова аббревіатур багато в чому залежить від кількості, а також розміщення голосних і приголосних звуків. Найголовнішими закономірностями вимови літерних аббревіатур можна вважати такі:

за звуками вимовляються ініціально-звукові аббревіатури, що складаються з ініціалів типу «приголосний – голосний – приголосний», «приголосний – приголосний – голосний – приголосний», «голосний – голосний – приголосний», наприклад: ЖЕК, ЦУМ, ЛАЗ, ПАЗ, МХАТ, ООН, ЕОМ тощо;

літерні аббревіатури, що складаються із двох або трьох приголосних та одного голосного, вимовляються за буквами, наприклад: ПТУ (не-те-у) МПТУ (ем-не-те-у), МВО (ем-ве-о);

однолітерні аббревіатури з цифрами вимовляються за назвами букв: Т-34 (те-34), Т-150 (те-150).

Асиміляція приголосних у потоці мовлення

Вимова приголосних у звукосполученнях має свої особливості порівняно з тим, як вимовляються ці приголосні в позиції, наприклад, між голосними, після голосного, у кінці слова або перед голосним на початку слова. Коли приголосні звуки опиняються поруч, один з них може зазнавати якісних змін під впливом іншого звука. Найчастіше один із звуків уподібнюється іншому. Таке явище називається асиміляцією. Наприклад, у слові *зсередини* перший приголосний звук уподібнюється наступному, тому вимовляється [з^с]ередини.

Асиміляція може бути за напрямком прогресивною або регресивною, за повнотою повною або частковою, за характером також за дзвінкістю або глухістю, за місцем і способом творення та за м'якістю.

Сучасній українській мові, як і російській та іншим слов'янським, властива переважно регресивна часткова асиміляція за дзвінкістю, глухістю, м'якістю; за способом і місцем творення. Часто спостерігаємо повну асиміляцію.

Розгляньмо типові випадки асиміляції приголосних звуків.

1. Зміни дзвінких перед глухими

Дзвінкий приголосний унаслідок впливу наступного глухого звука дещо втрачає дзвінкість і вимовляється оглушено: *зідити* – [з^с]ідити, *з хати* – [з^с]хати, *розподіл* – ро[з^с]поділ, *вогко* – во[х]ко. У наведених словах вимова не відбивається на письмі (пишемо не так, як вимовляємо). Водночас є слова, у яких вимова відбивається на письмі: *схилити*, *спочатку*.

Експериментальні дослідження показують, що оглушення дзвінкого приголосного перед глухим звуком в українському літературному мовленні може проходити тільки на початку такту (як в межах одного слова-такту, так і на межі слів, що входять до цього такту). При цьому зімкнені дзвінкі шумні

оглушуються рідше, ніж щілинні приголосні. Приклади регресивної асиміляції за глухістю:

а) префікс або прийменник оглушується перед дальшим глухим приголосним; оглушення префікса з- перед глухими [к], [п], [т], [х] та [ф] на письмі передається написанням с-: *спитати, сфотографувати, стиха*. Прийменник з перед названими глухими теж оглушується, але на письмі не змінюється: *з тобою – [з^ст]обою, з книги – [з^ск]ниги, з хати – [з^сх]ати* і под. Префікс та прийменник з перед іншими глухими приголосними оглушується також, але в українській орфографії ніколи не замінюється на с: *з чого – [зч]ого – > [ж^ч]ого – > [шч]ого, зшити – > [зш]ити – > [сш]ити – > [ж^ш]ити* тощо;

б) кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах типу *без-, роз-* також здебільшого оглушується перед дальшим глухим, хоч повний перехід у вимові не відбувається, особливо перед глухим [с]; на письмі зміна не передається: *розписка – ро[з^с]писка, безпечний – бе[з^с]печний, розсада – ро[з^с]сада, безславно – бе[з^с]славно* і под.;

в) дзвінкий приголосний [г] оглушується перед глухими [к], [т] у словах *нігті, кігті, легко, вогко* та похідних від них утвореннях: *[к'іг^т'і]* або *[к'іх^т'і]*.

Вище розглядалися випадки регресивної асиміляції за глухістю. Прогресивна асиміляція за цією ознакою сучасній українській літературній мові не властива.

Усі інші приголосні всередині слова перед наступним глухим не зазнають асиміляції, на відміну від російської мови. Так, в українській мові вимовляється *ду[б]ки, ло[ж]ка, гри[б]ки*.

2. Зміни глухих перед дзвінкими

Попередній глухий звук набуває дзвінкості, якщо за ним іде дзвінкий: *молотьба – моло[д']ба, вокзал – во[г]зал, боротьба – боро[д']ба, якже – я[г]же* тощо.

Асиміляція за дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів, що вимовляються в одному такті чи в одній фонетичній фразі, тобто не розділяються помітною паузою: *ось де – [оз'] де, хоч би – хо[дж] би* і под. Коли ж приголосні збігаються в словах, що належать до різних тактів, асиміляція відбуватиметься тільки при швидкому темпі мовлення.

Перед сонорними приголосними [й], [р], [л], [н], [м], [в] в українській мові глухі приголосні не озвучуються: *[сн]иться, [тр]охи, [пйа]ть*.

3. Зміни свистячих перед шиплячими

До групи свистячих належать звуки [з], [с], [ц], [дз]. У позиції перед шиплячими ці звуки вимовляються як шиплячі. Розгляньмо приклади.

Звукосполучення [с+ш] вимовляється як [ш:]: *принісиши – прині[ш:]и, вирісиши – вирі[ш:]и*;

[з+ш] вимовляється як [жш]: *вивізиши – виві[жш]и, безшумний – бе[жш]умний*. Можливе й повне уподібнення, коли це звукосполучення вимовляється як [ш:]: *зшити – [ш:]ити*;

[з+ж] вимовляється як [ж:]: зжовкнути – [ж:]овкнути, безжалісний – бе[ж:]алісний;

[з+ч] вимовляється як [ж^мч]: безчесний – бе[ж^мч]есний, розчистити – ро[ж^мч]истити.

[з+дж] вимовляється як [ждж]: з джерела – [ж дж]ерела, з джурою – [ж дж]урою;

4. Зміни шиплячих перед свистячими.

Шиплячі звуки внаслідок сусідства зі свистячими уподібнюються останнім:

звукосполучення [ш+с'] вимовляється як [с':]: милуєшся – милує[с':]я, смієшся – сміє[с':]я;

[ж+с'] вимовляється як [з'с']: наважся – нава[з'с']я, намажся – нама[з'с']я;

[ч+с'] вимовляється як [ц'с']: не морочся – не моро[ц'с']я, не мучся – не му[ц'с']я;

[ш+ц'] вимовляється як [с'ц']: на дошці – на до[с'ц']і, на вищі – на ви[с'ц']і;

[ж+ц'] вимовляється як [з'ц']: у книжці – у кни[з'ц']і, запоріжці – запорі[з'ц']і;

[ч+ц'] вимовляється як [ц':]: на річці – на рі[ц':]і, дочці – до[ц':]і.

5. Зміни звуків [д] і [т] перед шиплячими

У позиції перед шиплячими можуть зазнавати змін звуки [д] і [т]:

звукосполучення [д+ш] наближається у вимові до [джш]: молодий – моло[джш]ий, підшити – пі[джш]ити;

[д+ч] вимовляється наближено до [джч]: відчутти – ві[джч]ути, підчепити – пі[джч]епити;

[д+ж] наближається у вимові до [джж]: віджати – ві[джж]ати, підживити – пі[джж]ивити;

[т+ш] вимовляється як [чш]: короткий – коро[чш]ий, багатий – бага[чш]ий;

[т+ч] вимовляється як [ч:]: уквітчати – укві[ч:]ати, вітчим – ві[ч:]им.

6. Зміни звуків [д] і [т] перед свистячими

У позиції перед свистячими звуки [д] й [т] також можуть асимілюватися: звукосполучення [д+с] вимовляється з наближенням до [дзс] і до [дзц]: звідси – зві[дзс]и і зві[дзц]и, підсолити – пі[дзс]олити;

[д+ц] вимовляється з наближенням до [дзц]: над цим – на[дз ц]им;

[д+з] вимовляється як [дзз]: відзначити – ві[дзз]начити;

[д+с'] вимовляється як [дзс']: підсіяти – пі[дзс']іяти, відсіч – ві[дзс']іч;

[д+ц'] вимовляється з наближенням до [дзц']: двадцять – два[дзц']ять, молодці – моло[дзц']і;

[д+з'] вимовляється як [дзз']: від зірок – ві[дз' з']ірок;

[т+с] вимовляється як [ц]: братство – бра[ц]тво;

[т+ц] вимовляється як [ц:]: коритце – кори[ц:]е;

[*t'+c'*] вимовляється як [*ц':*]: *робиться* – *роби[ц':]я*, *навчається* – *навчає [ц':]я*;

[*t+ц'*] вимовляється як [*ц':*]: *ворітця* – *ворі[ц':]я*.

7. Зміни твердих перед м'якими

Звуки можуть асимілюватися також за ознакою твердості / м'якості. Під впливом наступного м'якого приголосного попередній твердий може пом'якшуватися: *могутній* – *могу[t'n']ій*; *пісня* – *пі[s'n']я*, *повість* – *пові[s't']*, *цвях* – *[ц'в']ях*, *стіл* – *[с't']іл*, *свято* – *[с'в']ято*. Асимілятивного пом'якшення зазнають лише звуки [*д*], [*т*], [*н*], [*л*], [*с*], [*з*], [*ц*], [*дз*] та [*в*]. Однак на межі морфем ці приголосні пом'якшуються не завжди: *ро[зв']ідати*, *пі[дн']імати*, *[зв']істка*, *ві[дл']якувати*.

Губні [*б*, *п*, *м*, *ф*], шиплячі [*ж*, *ч*, *ш*, *дж*], задньоязикові [*г*, *к*, *х*], гортанний [*г*] та дрижачий [*р*] асимілятивного пом'якшення не зазнають.

Слід відзначити, що названі уподібнення характерні для усного мовлення, їх результати на письмі не передаються (крім випадків із пом'якшенням [*л*]: *адміральський*, *сільський*).

Асиміляція за м'якістю також буває тільки регресивною. Вона в усному українському мовленні надзвичайно поширена, але ступінь її здійснення залежить від характеру приголосних, що вимовляються поряд, та темпу мовлення.

Отже, звуки, які знаходяться поруч, взаємодіють у мовленнєвому потоці, асимілюються, і ці процеси відтворюються в нормативній вимові.

Зміни приголосних при збігу їх

1. Приголосні звуки часто змінюються при словотворенні:

а) група приголосних *-цьк-* змінюється в *-чч-* при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)*: *вояцький* – *вояччина*, *козацький* – *козаччина*, *німецький* – *Німеччина*, *турецький* – *Туреччина*; але: *галицький* – *Галичина*;

б) групи приголосних *-ськ-*, *-ск-* змінюються в *-щ-* при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)*: *віск* – *вощина*, *пісок (піску)* – *піщина*, *полтавський* – *Полтавщина*;

в) групи приголосних *-ск-*, *-шк-* змінюються в *-щ-* при творенні прикметників та іменників із суфіксом *-ан-* (*-ян-*): *віск* – *вощаний* – *вощанка*, *дошка* – *дощаний*, *пісок (піску)* – *піщаний*;

г) групи приголосних *-ск-*, *-ст-* змінюються в *щ*, група *-зк-* у *-жч-* при творенні багатьох форм дієслів II дієвідміни: *вереск* – *верещати*, *верещу*, *верещиш* і т. д.; *простити* – *прощати*, *прощаю*, *прощаєш*; *прощу*, але: *простиш*, *простить* тощо; *брязк* – *бряжчати*, *бряжчу*, *бряжчиш*;

д) групи приголосних *-ськ-*, *-зьк-* відповідно змінюються в *-щ-*, *-жч-* при творенні прізвищ на *-енко*, *-ук*: *Васько* – *Ващенко* – *Ващук*, *Ісько* – *Іщенко* – *Іщук*, *Онисько* – *Онищенко* – *Онищук*, *Водолазький* – *Водолажченко*, *Кузько* – *Кужченко*.

У присвійних прикметниках від власних імен із групами *-ск-*, *-ськ-* *с* на письмі зберігається, а *к* переходить у *ч*: *Параска – Парасчин, Онисько – Онисьчин; -шк-* дає *щ*: *Мелашка – Мелашчин*.

2. Перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* деякі приголосні при словотворенні змінюються, змінюючи й самі суфікси:

а) *к, ц, ч* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* дають *-цьк(ий)*, *-цтв(о)*: *гірник – гірницький, молодець – молодецький, молодецтво, парубок – парубоцький – парубоцтво, ткач – ткацький – ткацтво*.

б) *г, ж, з* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* дають *-зьк(ий)*, *-зтв(о)*: *боягуз – боягузький – боягузтво, Запоріжжя – запорізький, Париж – паризький, Прага – празький, убогий – убозтво*.

в) *х, ш, с* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* дають *-ськ(ий)*, *-ств(о)*: *залісся – заліський, птах – птаство, товариш – товариський – товариство*.

Але: *Дамаск – дамаскський, Мекка – меккський, тюрки – тюркський, баски – баскський, казах – казахський, шах – шахський* тощо.

Інші приголосні перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* на письмі зберігаються: *багатий – багатство, брат – братський – братство, завод – заводський, інтелігент – інтелігентський, люд – людський – людство, пропагандист – пропагандистський, студент – студентський – студентство*.

3. У вищому ступені порівняння прикметників і прислівників разом із суфіксом *-ш(ий)* змінюються з *у* *-жч(ий)*, а *с* у *-щ(ий)*: *високий – вищий (вище), вузький – вужчий, (вужче), дорогий – дорожчий (дорожче), дужий – дужчий (дужче), низький – нижчий (нижче)*.

Це стосується й дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня: *ближчати, вужчати, кращати* та ін. і похідних від них іменників: *підвищення, подорожчання*.

4. Приголосні основи *к, ц(ь)* перед суфіксом *-н-* змінюються в *ч*: *безпека – безпечний, безпечність, безпечно; вік – вічний, вічність, вічно; кінець – конечний, місяць – місячний, околиця – околичний, пшениця – пшеничний, рік – річний, серце – сердечний, сонце – сонячний, яйце – яєчня*. Приголосні основи *ч* зберігається: *поміч – помічний, помічник; ніч – нічний, ячмінь – ячний (або ячмінний)*.

Виняток становлять слова: *дворушник, мірошник, рушник, рушниця, сердешний* (у значенні 'бідолашний'), *соняшник, торішний*.

Спрощення приголосних у звукосполученнях

Поряд із явищем асиміляції в літературній вимові спостерігаємо також спрощення звуків у групах приголосних, тобто «зникнення» у вимові окремих приголосних звуків. Спрощуються переважно ті звуки, які займають місце всередині групи. Так, слово *студентський* вимовляється як *студе[нс']кий*, *агентство* як *аге[нс]тво* і под. У словах іншомовного походження це явище не відбивається на письмі: *контрастний* вимовляється як *контра[сн]ий*, *гігантський* вимовляється як *гіга[нс']кий*. Але в словах слов'янського

походження в переважній більшості випадків спрощення відбивається на письмі:

а) у сполученнях *-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-*: *тиждень – тижневий, роз'їзд – роз'їзний, стелити – слати*. Винятки: *хвастливий, хвастнути, шістнадцять, пестливий, кістлявий, зап'ястний, хворостняк*. Спрощення не відбивається на письмі у давальному та місцевому відмінках однини іменників жіночого роду першої відміни: *піаністці, оптимістці, аспірантці, невістці, хустці, волейболістці*.

б) у сполученнях *-зкн-, -скн-* випадає *к* при творенні від іменників дієслів із суфіксом *-ну-*: *тріск – тріснути, брязк – брязнути, тиск – тиснути, блиск – блиснути*. Винятки: *виск – вискнути, риск – рискнути, випускний, пропускний, тоскно, скнара, скніти*.

в) випадає *л* у групі *-слн-*: *мислити – навмисне, ремесло – ремісник, масло – масний*.

г) Спрощення відбувається у словах: *серце (сердець), ченця (чернець), скатерка (скатерть)*.

Спрощення у групах приголосних може супроводжуватися асимілятивними змінами. Коли один із звуків не вимовляється, це призводить до того, що поруч опиняються приголосні, один із яких зазнає впливу з боку іншого. Унаслідок цього вимова слова значно відрізняється від орфографічного запису:

-тськ- – [ц']: *депутатський – депута[ц']кий, кандидатський – кандида[ц']кий;*

-стц- – [сц']: *танцюристці – танцюри[сц']і, артистці – арти[сц']і;*

-стч- – [шч]: *невістчин – неві[шч]ин;*

-стд- – [зд]: *шістдесят – ші[зд]есят;*

-тст- – [цт]: *братство – бра[цт]во, багатство – бага[цт]во*. Як бачимо, явище спрощення можна спостерігати в багатьох типах слів української мови, його, так само як і асиміляцію, треба відтворювати в літературній вимові.

Милозвучність мовлення

Для української мови, як і всякої іншої, характерна евфонічність, або милозвучність. Видатний учений І. Срезневський у позаминулому столітті відзначав, що українська мова – «це мова поетична, музикальна, живописна». Мелодійністю української мови захоплювалися Л. Толстой, А. Чехов, В. Самійленко, А. Метлинський та інші. Нині мелодійне українське слово чарує всіх, хто слухає або читає його. Досягається це насамперед милозвучністю української мови.

Евфонія – галузь фоностилістики. Вона вивчає здатність фонетичної організації мови до мелодійного звучання, створення звукозображення у висловлюванні відповідно до його змісту та призначення.

Милозвучність української мови досягається чергуванням окремих голосних і приголосних звуків, спрощенням у групах приголосних, рухливим інтонуванням та наголошуванням, повнозвучним, неприглушеним кінцем слова, використанням паралельних форм слів тощо.

Українська мова уникає збігу голосних звуків. Тому ми говоримо *ріка й озеро* (а не *ріка і озеро*), *були в Олега* (а не *були у Олега*). Небажаним також є важкий збіг приголосних. Тому ми говоримо *використовують у промисловості* (а не *використовують в промисловості*), *запишеш усе* (а не *запишеш все*). Дотримання правил поєднання голосних та приголосних звуків забезпечує милозвучність мовлення, як і розвинена система варіантів різноманітних мовних елементів, що чергуються: прийменників (*у – в, з – зі – із, над – наді, під – піді, перед – переді*), сполучників (*і – й*), часток (*би – б, же – ж*), префіксів (*від- – віді-, над- – наді-, об- – обі-, під- – піді-, в- – у-*), постфіксів (*-ся – -сь*), початкових та кінцевих звуків у словах (*ужити – вжити, іти – йти, знову – знов*). Уживання того чи іншого варіанта визначається його звуковим оточенням.

Засоби милозвучності української мови

Розглянемо докладніше деякі засоби милозвучності української мови.

1. Чергування у – в та і – й

Звуком [i] завжди починається речення;

звук [y] починається речення, якщо далі йде приголосний: *І враз усе стихло. У високості сухо шелеснуло. І ліс осяявся синьо... І одинока тополя хитнулася стиха* (Г. Тютюнник). *В одну мить розстебнувся кожух* (П. Мирний);

між приголосними вимовляються [y] та [i], що передаються на письмі буквами у та і. Наприклад: *Потім у день чи два дні такі вітри подули, що дерево з коренем вирвало* (В. Стефаник). *Берка рип у хату! Я до його, кажу йому, що так і так, будь ласка, зарадь, зарядуй* (І. Нечуй-Левицький);

між голосними вимовляються звуки [v] та [ÿ] і на письмі передаються відповідними буквами: *росла в Одесі; Василько й Оленка;*

Немає чергування при зіставленні понять. Наприклад: *Дні і ночі. Батьки і діти.*

Не чергуються [y] – [v], [i] – [ÿ] тоді, коли зміна звука викликала б зміну значення слова: *вправа і управа, вклад і уклад, вступ і уступ.*

Немає чергування у власних назвах: *Україна, Врубель.* У поезії та розмовному мовленні допустимою є форма *Вкраїна.*

У переважній більшості інших випадків українці уникають немилослівних поєднань, вимовляючи після приголосного перед голосним [i], [y], а після голосного перед приголосним [ÿ], [v], наприклад: *Ніде бідному козакові-нетязі стати й коня попасти. Таки ж недурно прозиває козацька голота оцю старшину кармазинниками! Розжилися, набралися добра в походах, загарбали всі землі...* (М. Пригара).

Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в, ф, льв, св, тв, хв* вживається *у*: *Сидимо у вагоні. Велике значення у формуванні характеру має самовиховання. Одягнена у хвою, шумить дрімуча тайга.*

Порушення правил чергування спричинює нагромадження неприродних для нашої мови звукосполучень і зводить нанівець її милозвучність: *З'їзд екологів проходив в Криму; Мале суденце довго плавало у океані.*

2. Чергування часток *би – б, же – ж*

Частки, що закінчуються на голосний, уживаються після приголосних: *сказав би, сказав же, він би, він же.*

Частки, що складаються з приголосного звука, уживаються після голосних: *сказала б, сказала ж, вона б, вона ж.*

3. Чергування прийменників *з – зі – із*

Прийменник *з* може мати форми *зі, із*. Варіант *зі* вживають, коли наступне слово починається зі збігу приголосних: *зі мною, зі школи. Із* уживають між приголосними, коли в наступному слові наявний збіг: *пив із джерела, дістав із скрині.*

В інших випадках уживають прийменник *з*: *приїхав з міста, приїхала з міста.* Зрідка вживається прийменник *зо*: *разів зо два.*

4. Чергування прийменників *над – наді, під – піді, перед – переді, у – уві та аналогічних префіксів*

Варіанти, що містять голосний, уживаються у випадку збігу приголосних у наступному слові: *наді мною, піді мною, переді мною, уві сні.*

В інших випадках уживають варіанти без кінцевого голосного: *над полем, під дахом, перед вами.*

Подібним чином уживаються префікси. Порівняйте: *відкинути – відібрати, надкусити – надібрати, обгорнути – обігріти, підшити – підірвати, усунути – увійти.*

5. Чергування постфіксів *-ся – -сь*

Перед приголосними вживаються форми дієслів на *-ся*, перед голосними – на *-сь*: *навчалася в інституті, дивлюсь у воду.*

6. Чергування приголосних фонем

Чергування приголосних фонем у сучасній українській мові зумовлюються переважно, як і чергування голосних, історичними змінами в системі консонантизму і вокалізму, виявляються в заміні однієї фонемі іншою (в межах однієї морфеми) та відбуваються при словозміні і словотворенні. Поширеними в українській мові виступають:

а) чергування задньоязикових $|к|$, $|х|$ і глоткового $|г|$ із стверділими передньоязиковими шиплячими при словозміні та словотворенні:

у кличному відмінку іменників чоловічого роду з основою на $[г]$, $[к]$, $[х]$: *юнак – юначе, козак – козаче, друг – друже, луг – луچه, пастух – пастуше;*

у дієслівних особових та дієприкметникових відмінкових формах: *кликати – кличу, берегти – бережу – збережений, колихати – колишу, ткати – тчу;*

в іменникових формах множини: *вухо – ушей, око – очей;*

при творенні слів: *рука – ручка, нога – ніжка, книга – книжка, друг –*

дружба, знак – значок, міх – мішок, берег – побережжя, всякий – всячина, рука – рушник, жінка – жіночий, пісок – піщаний, запах – запашилий, пастух – пастушка, сміх – смішний – смішити, рух – рушати, ворог – ворожий, тітка – тітчин;

б) чергування задньоязикових |к|, |х| і глоткового |г| з м'якими передньоязиковими свистячими:

у відмінкових формах (давальний і місцевий відмінки однини іменників жіночого роду) перед закінченням *і*: *балка – балці, жінка – жінці, нога – нозі, рука – руці, муха – мусі, книга – книзі, повага – у повазі;*

у місцевому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду: *барак – у бараці, молоко – у молоці, сміх – у смісі;*

при словотворенні: *турок – турецький, грек – грецький, чех – чеський, відмінник – відмінниця, робітник – робітниця;*

в) чергування твердих передньоязикових зубних із стверділими шиплячими. До цієї групи чергувань належать поширені в сучасній українській літературній мові зміни [д] – [дж], [д] – [ж], [т] – [ч], [з] – [ж], [с] – [ш], [ц] – [ч]. Названі чергування спостерігаються здебільшого при словозміні в системі дієслівних форм:

особових (1 особа однини): *садити – саджу, радити – раджу, крутити – кручу, возити – вожу, носити – ношу, писати – пишу;*

інфінітивів із різними відтінками значень: *садити – саджати, виносити – виношувати, закрутити – закручувати.*

При словотворенні:

іменників: *носити – ноша, прядуть – пряжа, світити – свічка;*

дієприкметників: *носити – ношений, зосередити – зосереджений;*

у поодиноких іменниках відбувається чергування [ц] – [ч]: *яйце – яєчко, серце – сердечко, сонце – сонечко, лице – личко.*

7. Чергування голосних

Сучасна українська мова, як і російська та інші слов'янські, успадкувала і зберігає чергування голосних, що сягають доісторичної слов'янської, а то ще й дослов'янської доби та відбивають індоєвропейські кількісні та якісні чергування голосних.

Найважливішими з них є такі:

Чергування *о – а*: *гонити – ганяти, котити – качати, ломити – ламати, клонитися – кланятися, допомогти – допомагати, схопити – хапати, стояти – стати.* Це чергування відбувається в коренях низки дієслів, змінюючи їх значення. Дієслова з *о* звичайно позначають тривалу, нерозчленовану дію або одноразову, закінчену; дієслова з *а* – повторювану, багаторазову.

Чергування *е – і*: *гребти – загібати, летіти – літати* тощо.

Чергування *і – и*: *ліпити – липнути, вінок – вити* та ін.

Іншу групу історичних чергувань становлять активні чергування, що відбуваються при словотворенні та формотворенні й пояснюються історичними

процесами у фонетичній системі давньоруської та давньоукраїнської мов: чергування *o – i; e – i; e – o; e, o – фонемний нуль* тощо.

Чергування o та e з i

У сучасній українській мові звуки *o* та *e* (у відкритих складах) часто чергуються з *i* (в закритих) при словозміні (*кінь – коня, водопій – водопою, Київ – Києва, Харків – Харкова, Фастів – Фастова, Чернігів – Чернігова, Петрів – Петрова*) та словотворенні (*будівник – будова, підніжжя – нога, зілля – зелений*).

Правило це, за нечисленними винятками, поширюється на всі українські слова, а також на глибоко засвоєні нашою мовою запозичення: *колір – кольору, папір – паперу, Антін – Антона, Прокіп – Прокопа, Сидір – Сидора*. Новіша лексика іншомовного походження вживається без такого чергування: *балкон, футбол, телефон, кіоскер, режисер* і под.

При творенні нових українських слів треба орієнтуватися не на згадані нечисленні винятки, а на правило. Порівняно нові, але вже широко використовувані лексеми *кросівки* (від *крос*), *вітрівка* (од *вітер*) виникли за зразком *криївка, мандрівка, щедрівка*. У деяких газетах замість нормативних форм *вітрівка, кросівки* вживають суржикові *вітровка, кросовки*.

Не відбувається це чергування в деяких словах книжного та церковного походження: *Бог, пророк, словник, прапор, закон*; у прикметниках, утворених від власних імен на *-ов, -єв*: *Ростов – ростовський, Малишев – малишевський, Павлов – Павловський*, але в прикметниках, утворених від імен на *-ів, -їв* зберігається *i (і)*: *Гаврилів – гаврилівський, Гатаїв – гатаївський*.

Чергування o та e з фонемним нулем

У сучасній українській мові, як і в російській та білоруській, звуки *[o], [e]* можуть чергуватися з нулем звука. Наприклад: суфікси *-ок, -ець, -ень* постають у варіантах *-к-, -ц-, -н-* *вінок – вінка, замок – замка, гурток – гуртка; мовець – мовця, палець – пальця, кравець – кравця; березень – березня, в'язень – в'язня, велетень – велетня*. Так само чергування може відбуватися в коренях деяких слів: *весь – всього, день – дня, сон – сну*.

Чергування e – o після шиплячих приголосних та після й

Це чергування зумовлене тим, що колишні шиплячі звуки, які були м'якими, в українській мові стали вимовлятися твердо.

Після стверділих шиплячих звук *[e]* перейшов в *[o]*, якщо, в наступному складі стояв твердий приголосний.

Щоб легше визначити, який (твердий чи м'який) приголосний звук був колись, треба вимовити слово російською (російська мова зберегла м'яку вимову приголосних звуків перед голосними переднього ряду). Отже, в українській мові маємо: слово *жонатий* (*[o]* після *[ж]*), бо далі йде твердий приголосний *[н]*) і слово *женити* (*[e]* залишився після *[ж]*), бо далі колись вимовлявся звук *[н]* м'яко); так само вимовляємо (і пишемо) слово *його* замість давнього *его* *[йего]*, де колишній *[e]* перейшов після *[й]* в *[o]*, бо далі йде твердий *[г]*.

Однак в окремих випадках зустрічаються винятки з цього правила. Наприклад, у слові *щока* колишній [e] закономірно змінився на [o], бо далі вимовляється твердий приголосний [к]. Однак і у формі давального та місцевого відмінків залишається [o], хоч далі приголосний [ц] вимовляється м'яко: *щоці, на щоці*. Пояснюється це вирівнюванням з іншими формами: *щоки, щокою, щоками*.

Вирівнюванням з іншими словами, у яких [e] та [o] вимовляються не після шиплячих, пояснюється поява [o] на місці [e] в прикметниках *свіжої, гарячої, безкрайої* (за подібністю до таких, наприклад, слів: *довгої, молодої*); *нашої, першої* (подібно до *такої, другої* – [o] не після шиплячих); *посаджений, порушений* (як *ведений, плетений*); *більшості, безкрайності* (як *вічності*).

В окремих, словах, наприклад: *женоподібний, печера, решето, щезати, черга, пащека*, – потрібно звіряти запис зі словником. Вимовляються ж усі шиплячі твердо й у таких словах.

Інші правила вимови та змін приголосних і голосних звуків ми розглядали в попередніх темах.

Наголос

У процесі мовлення склади в словах вимовляються неоднаково, один із них виділяється у вимові. Це здійснюється за допомогою артикуляційних засобів – посилення напруженості мовленнєвого апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості звучання. Таке фонетичне виділення одного із складів називається словесним наголосом, або, за інтернаціональною термінологією, акцентом. Звідси назва науки про наголос – акцентологія – і відповідно назва норм наголошування – акцентні норми.

Наголошування в українській мові підпорядковане ustalеним правилам, відображеним у різноманітних словниках. Однак у практиці усного мовлення можна спостерігати багато грубих порушень цих норм, викликаних впливом інших мов (російської, польської, румунської, угорської тощо), місцевих говірок, а також пов'язаних із недостатнім мовнокультурним рівнем носіїв мови, бідністю їх словникового запасу, відсутністю навичок нормативного наголошування.

Правильне, нормативне наголошування є необхідною ознакою високої культури мовлення, а отже, і високої загальної культури мовця. Словесна неохайність часто свідчить не лише про низький рівень культури, а й про невисокий фаховий рівень перекладача, учителя, вихователя, адже культура і фахова досконалість – явища взаємопов'язані. Отже, надзвичайно важливо постійно звертати увагу на наголос у словах, прислухатись до виступів людей, які подають зразки нормативного мовлення (письменників, акторів, дикторів телебачення та радіо, науковців), працювати зі словниками.

Часті порушення наголошування певним чином зумовлені складністю української системи акцентуації.

Наголос є обов'язковою ознакою самостійного слова. Більшість самостійних слів мають один наголос. У випадках, коли нормативними є два

можливих наголоси, один з них, як правило, є більш уживаним, і в словниках слово з таким наголосом ставиться на першому місці: *завжди* і *завжди́*, *залишко́вий* і *зали́шковий*. Службові слова та деякі самостійні (наприклад, односкладові займенники) не мають наголосу. Вони приєднуються до самостійних слів і утворюють разом з ними так зване фонетичне слово. Ненаголошене слово може перебувати перед наголошеним самостійним або після нього: *зі мно́ю, за мі́стом, я прийдú, під ча́с, хоті́в би, віки́нь це*.

В українській мові наголошений склад характеризується передусім довшою тривалістю звучання. Тому наголос визначають як кількісний. Водночас наголошений склад виділяється більшою силою голосу, тому наголос вважають силовим, або динамічним. Подібні характеристики має наголос і в інших слов'янських, а також у германських та романських мовах. Для порівняння: наголос може бути музичним, або тонічним, тобто залежати від зміни висоти тону – у китайській, корейській, в'єтнамській, японській, а також у литовській мовах.

Як і в більшості слов'янських мов, в українській мові наголос різномісний, або вільний, тобто не закріплений за якимось певним складом слова. Наприклад, є слова, у яких наголос падає на останній склад (*водá, принесті́*), на передостанній (*читáти, красі́вий*), на третій від кінця тощо. Є мови, де наголос закріплений: у французькій мові він на останньому складі; у чеській – на першому; у польській – на передостанньому. Переважно на передостанньому складі наголос в італійській, іспанській та румунській мовах.

Друга важлива особливість українського наголосу – його рухомість. Це означає, що наголос може змінюватися в різних формах одного й того ж слова: *стіна́ – стіни́, земля́ – зéмлю, зробі́ти – зроблю́ – зроби́ш*. Словесний наголос може виконувати функцію диференціації слів або їх граматичних форм.

Наприклад, наголос допомагає диференціювати *об'є́днання* у значенні 'організація, товариство, спілка' (*статут об'є́днання*) і *об'єдна́ння* у значенні 'дія' (*відбулося об'єдна́ння сил*); *обла́днання* у значенні 'сукупність механізмів, приладів, пристроїв' (*нове обла́днання*) і *обладна́ння* у значенні 'дія' (*закінчено обладна́ння кабінету*).

Наголос розрізняє омографи (однакове написання, але різне звучання внаслідок різного наголошування): *ві́года* (*діяти з ві́годою*) і *вигóда* (*квартира з вигóдами*); *похі́дний* (*похі́дний рюкзак*) і *похі́дній* (*похі́дній від іменника*); *ліка́рський* (*ліка́рська допомога*) і *ліка́рський* (*ліка́рська рослина*); *ві́тряний* (*ві́тряний день*) і *ві́тряній* (*ві́тряній двигун*). Необхідно правильно наголошувати подібні слова, щоб уникнути непорозуміння.

Словесний наголос виконує також форморозрізнювальну функцію. Найчастіше наголос виступає засобом розмежування відмінкових форм іменників однини та множини. Наприклад: *сві́жі нові́ни – не чув новині́, зелені́ поля – край по́ля* і под. Також наголос розрізняє дієслівні форми доконаного і недоконаного виду: *почали засипáти – треба засипáти, будемо склика́ти – наказав негайно склі́кати*. Звичайно, у наведених прикладах різниця в

граматичному значенні підтримується контекстом, але наголошування теж відіграє свою роль.

Таким чином, український наголос має ряд особливостей, знання яких сприяє удосконаленню усного мовлення.

Окремі закономірності наголошування. Різномісність і рухомість українського наголосу значною мірою ускладнюють засвоєння акцентуаційних норм. Тому важливе значення має з'ясування закономірностей наголошування. Розгляньмо деякі з правил наголошування, насамперед ті, де найчастіше доводиться спостерігати порушення:

а) у двоскладових іменниках чоловічого роду, що в однині мають наголошений перший склад, у формі множини наголос пересувається на останній склад: *áвтор – авторі́, ко́рпус – корпусі́, о́круг – округі́, па́спорт – паспорті́, по́яс – поясі́, се́ктор – секторі́*. Таке наголошування наявне в усіх відмінкових формах: *округі́в, округа́м, округа́ми, в округа́х*. Водночас є незначна група іменників, які мають нерухомий наголос: *ве́ктор – вектори́, гло́бус – глобуси́, ро́змір – розміри́*.

Рухомий наголос часто мають і трискладові іменники, що в однині мають наголошений перший або другий склад, а у множині функціонують з наголошеним закінченням. На такі слова слід звернути увагу, оскільки часто вони є назвами професій або звань: *ди́ректор – директорі́, інспе́ктор – інспекторі́, профе́сор – професорі́, реда́ктор – редакторі́*, але: *прибі́чник – прибічники́, застúпник – застúпники́*;

б) переважна більшість двоскладових іменників жіночого роду, які закінчуються на *-ка*, у відмінкових формах множини має наголос на закінченні: *ба́йка – байкі́, го́лка – голкі́, ка́ртка – карткі́, ми́ска – мискі́, ни́тка – ниткі́, ха́тка – хаткі́, ру́чка (для писання) – ручкі́*.

Водночас є іменники, у яких наголос залишається нерухомим: *жме́нька – жменьки́, кішка – кішки́, па́пка – папки́, про́бка – пробки́*.

Переміщення наголосу у відмінкових формах множини можна бачити й у значній частині трискладових іменників на *-ка*: *вказі́вка – вказі́вкі́, гові́рка – гові́ркі́, колючка – колючкі́, пампу́шка – пампушкі́, по́мілка – помилкі́, сторі́нка – сторі́нкі́*. Разом з тим є чимала група трискладових іменників з накореневим наголосом у відмінкових формах множини: *зага́дка – зага́дки, примі́тка – примі́тки, розпíска – розпíски*.

Подібні особливості наголошування бачимо у відмінкових формах множини чотири- і п'ятискладових іменників на *-ка*: *сторі́ночка – сторіно́чки́, това́ришка – товаришкі́*;

в) слід звернути особливу увагу на наголошування віддієслівних іменників середнього роду на *-нн(я)*, частина яких досить активно функціонує в науковому та офіційно-діловому стилях мовлення. У більшості випадків такі іменники зберігають наголоси дієслів, від яких вони утворені. Це може бути наголошення на корені: *ди́хати – ди́хання, кі́дати – кі́дання, нала́годити – нала́годження*. Також подібні іменники можуть мати наголошений суфікс: *запита́ти – запита́ння, навча́ти – навча́ння, пізна́ти – пізна́ння, повста́ти –*

повстання. Іменники, утворені від дієслів з наголошеним префіксом, наприклад, з префіксом *ви-*, як правило, мають наголошений префікс: *ві́дужати* – *ві́дужання*, *ві́рахувати* – *ві́рахування*, *ві́нищити* – *ві́нищення*. Такі іменники переважно означають завершену дію. Треба звернути увагу на деякі іменники з префіксом *ви-*, який у відповідному дієслові, як правило, наголошений, що не збігається з наголошуванням іменника: *ві́знати* – *визна́ння*, *ві́гнати* – *вигна́ння*, *ві́дати* – *видáння*.

Невелика частина іменників не зберігає наголос відповідного інфінітива: *підвє́стí* – *підвє́дення*, *відомстíти* – *відом́щення*, *звє́стí* – *звє́дення*;

г) слід також звернути увагу на наголошування непохідних двоскладових прикметників. Значна частина їх уживається з наголосом на закінченні: *бліди́й*, *мали́й*, *нові́й*, *нудні́й*, *пісні́й*, *рясні́й*, *тісні́й*. Під впливом російської мови подібні прикметники іноді наголошують неправильно. Водночас є чимало двоскладових непохідних прикметників, які мають наголос на корені: *бо́сий*, *во́гкий*, *ко́сий*, *ті́хий*, *ці́лий*.

Досить часто неправильно наголошують двоскладові якісні прикметники з суфіксом *-к(ий)*. Нормативним є наголос на закінченні: *вузькі́й*, *в'язкі́й*, *жаркі́й*, *легкі́й*, *мілкі́й*, *низькі́й*, *липкі́й*, *тонкі́й*, *тяжкі́й*, *слизькі́й*, *різкі́й*, *рідкі́й*, *чіткі́й*.

Серед відносних прикметників можуть виникати проблеми з наголошуванням прикметників з суфіксом *-ан-* (*-ян-*). Прикметники, утворені від іменників чоловічого роду, а також жіночого роду першої відміни з наголошеним коренем, як правило, зберігають наголоси цих іменників: *моро́з* – *моро́заний*, *очерéт* – *очерéтяний*, *бу́ря* – *бу́ряний*, але: *зоря́* – *зо́р'яний*, *росá* – *ро́сяний*. Суфіксальне наголошування здебільшого мають прикметники, що походять від трискладових іменників жіночого роду першої відміни: *горі́лка* – *горі́лчаний*, *копі́йка* – *копі́йчаний*, а також від деяких двоскладових іменників жіночого роду: *гре́чка* – *греча́ний*, *сі́рка* – *сірча́ний*.

Наголошене закінчення можна бачити у прикметників, що походять від односкладових іменників чоловічого роду: *дрі́т* – *дротя́ний*, *льо́н* – *ля́ний*, *то́рф* – *торф'я́ний*, а також від поодиноких двоскладових іменників: *бе́рест* – *берестя́ний*, *хво́рост* – *хворостя́ний*. Наголошене закінчення мають також прикметники, утворені від двоскладових іменників жіночого роду першої відміни, які здебільшого мають наголос на закінченні: *весна́* – *весня́ний*, або на корені: *кре́йда* – *крейдя́ний*, *кри́га* – *крижана́ний*, *шкі́ра* – *шкіря́ний*. Прикметники, що виникли від іменників жіночого роду третьої відміни, також функціонують із наголошеним закінченням: *верф* – *верф'я́ний*, *жерсть* – *жерстя́ний*, *кров* – *кров'я́ний*, *сі́ль* – *соля́ний* (*соля́ний промисел*, але *соля́на кислота*).

Викликає питання і наголошування ступенів порівняння прикметників. Якщо форми вищого ступеня походять від три- і багатоскладових прикметників, що мають наголос на корені або суфіксі, вони зберігають цей наголос: *бурхлі́вий* – *бурхлі́віший*, *вразлі́вий* – *вразлі́віший*, *вродлі́вий* – *вродлі́віший*, *ласка́вий* – *ласка́віший*, *докла́дний* – *докла́дніший*, *хоро́брый* – *хоро́бриший*. Водночас є форми, утворені від трискладових прикметників із

кореневим наголошенням, у яких наголос переходить на суфікс: *веселій – веселіший, красівий – красивіший, розумний – розумніший, цікавий – цікавіший, червоний – червоніший*;

г) кількісні числівники *одина́дцять, чотирна́дцять* наголошуються, як інші слова цього типу. Цей наголос зберігають однокореневі збірні числівники: *одина́дцятєро, чотирна́дцятєро*. Якщо ці числівники виступають компонентом складного слова, то основний наголос падає на другу складову частину, а побічний – наголошує компонент *-на-*: *одина́дцятикласнік, чотирна́дцятиповерховий*.

Кількісні числівники *ші́стдесят, сі́мдесят, ві́сімдесят* мають наголос на другому компоненті, наголошування на першому складі ненормативне.

Відмінюючи кількісні числівники, слід звернути увагу на те, що числівники на *-дцять* і *-десят* мають наголошені закінчення *-о́х, -о́м, -ма́* і *-ома́*: *одинадцятьо́х, одинадцятьо́м, одинадцятьма́, одинадцятьома́*.

Числівник *один (одна, одне, одно)* може входити до складу стійких сполук, у яких спостерігається переміщення наголосу на перший склад числівника: *всі до о́дного, одне́ до о́дного, один за о́дним, один по о́дному, одне́ о́дному, одні́ о́дним, ні о́дного, ні о́дному, один о́дного, одна о́дну, один за о́дного, один з о́дним*, але: *зрозумів з о́дного слова*.

Порядковий числівник *дру́гий* не змінює наголосу у відмінкових формах: *дру́гого, дру́гому*;

д) особові займенники *я, ти, він (вона, воно)* без прийменників у відмінкових формах мають наголос на закінченні: *зустрічав мене́ (тебе́, його́, її́), дарував мені́ (тобі́, йому́)*. З таким же наголосом у відмінкових формах функціонує зворотний займенник *себе́*: *лаяв себе́, дарував собі́*. Наголошування на корені, характерне для говірок західних областей України, не є нормативним. Коли форми родового та знахідного відмінка вживаються з прийменником, наголос переміщається на перший склад: *у мене́, про тебе́, на себе́*.

Займенники *чий, який, котрій* в усіх відмінкових формах мають наголошене закінчення: *чийо́го сина, чийо́му учневі, яко́го числа, котра́ година* і т. д. Слід звернути увагу на займенник *ніякий*, наголос якого не змінюється у відмінкових формах: *ніякого́, ніякому́, ніяким, ні з я́ким, ні на я́кому* і т. д.;

е) досить часто виникають проблеми з наголошуванням особових та часових форм дієслів. Треба звернути увагу на дієслова з основою на приголосний, що мають наголошений елемент *-ти*: *везті́, весті́, плесті́, завезті́, привесті́, переплесті́* і под. В особових формах та у формі минулого часу такі дієслова мають наголос на останньому складі: *веду́, ведеш, веду́ть, ведемó, ведете́, велá, вели́* і т. д. Наголошення на корені ненормативне.

Вимагають уваги і префіксальні похідні від дієслова *іти*. У формі першої особи однини простого майбутнього часу та наказового способу вони мають наголошене закінчення: *відійду́, перейду́, обійду́, зайду́* і т. д., *відійди́, перейди́, обійди́, зайди́* і т. д. У всіх інших особових формах наголос падає на основу (частіше на префікс): *відійдеш, відійдете, перейдеш, перейдете, зайдемо,*

обійдемо і т. д. У формах минулого часу – наголос на закінченні або на суфіксі: *відійшла́, відійшли́, відійшов* і т. д.

Ми розглянули лише деякі закономірності наголошування слів, акцентуючи на тих випадках, коли можливі порушення. Якщо виникають питання стосовно наголошування слів чи граматичних форм, слід звертатися до спеціальних праць та нормативних словників.

Варіативне наголошування. В українській мові досить частотним є варіативне наголошування в межах норми. Існують варіанти наголошування в усіх формах одного й того ж слова. Наприклад: *господáрка* і *госпóдарка*, *господáрки* і *госпóдарки*, *господáрці* і *госпóдарці* тощо. Буває й так, що варіанти наголосу можливі лише в деяких формах слова. Наприклад: *гóсті, гостéй, гóстям* і *гостя́м, гóстями* і *гостя́ми / гістьми* і *гістьмі́, у гóстях* й *у гостя́х*. Варіанти нормативного наголошування можуть розрізнятися за ознакою частотності вживання. Так, серед варіантів *кри́хти* і *крихті́, кúпки* і *купкі́* частіше вживають форми з наголошеним коренем. Нормативні словники обов'язково фіксують варіативне наголошування, подаючи першим частотніший варіант, тобто той, якому слід віддавати перевагу.

Розглянемо деякі випадки варіативного наголошування граматичних форм в українській мові.

Варіантне наголошування може мати значна група іменників чоловічого роду: *доповідáч* і *доповідáч, користувáч* і *корі́стувач, позивáч* і *позі́вач, призовні́к* і *призо́вник* тощо.

Слід звернути увагу на варіантне наголошування іменників середнього роду: *межі́пліччя* і *межиплі́ччя, межі́річчя* і *межирі́ччя, межі́гір'я* і *межигі́р'я*. Словники фіксують варіантне наголошування у прикметниках: *чимáлий* і *чималі́й, прóстий* і *прості́й, ясній* і *я́сний*.

Варіантне акцентування можуть мати і прикметники з суфіксом *-ов(ий)*, утворені від іменників: *гілкові́й* і *гілко́вий, зати́шний* і (рідше) *заті́шний, пружні́й* і *пру́жний, пéрвісний* і *перві́сний, гомі́лковий* і *гомі́лко́вий, подару́нко́вий* і *подару́нковий, світа́нковий* і *світанко́вий, книжко́вий* і *книжкові́й, сли́вовий* і *сливо́вий, волошко́вий* і *воло́шковий, військо́вий* і *військо́вий, дніпро́вий* і *дніпрові́й, дністрóвий* і *дністрові́й* і под.

Досить багато є прикметників з суфіксом *-н(ий)*, що мають варіанти наголосу. Такі прикметники можуть бути утворені від іменників та дієслів: *колі́сний* і *колісні́й, допомі́жний* і *допомі́жній, дошкúльний* і *дошкульні́й, жа́дібний* і *жаді́бний, жа́лібний* і *жалі́бній, мандрі́вний* і *мандрі́вний*.

Варіанти наголосу можуть мати і прикметники з суфіксом *-ан- (-ян-)*: *весня́ний* і *весня́ний, воца́ний* і *воца́ний, вовня́ний* і *во́вняний, морквя́ний* і *мо́рквяний, капу́стяний* і *капу́стяний, карто́пляний* і *карто́пляний, пові́тряний* і *пові́тряний* і под.

Чимала група дієслів в українській мові має варіанти наголосу, які зберігаються в особових та часових формах: *ніяко́віти* і *ніякові́ти, сіві́ти* і *сиві́ти, плісня́віти* і *плісняві́ти, ста́рити* і *старі́ти, че́рствіти* і *черстві́ти*.

Як бачимо, слова з варіантним наголошуванням складають значний прошарок української лексики. Вони вимагають від мовця уважного ставлення до наголосу, постійної роботи над удосконаленням свого мовлення.

Питання для самоконтролю

Що Вам відомо про орфоепію?

Розкажіть про формування української літературної вимови.

Назвіть причини порушення норм української літературної вимови.

Розкажіть про співвідношення між звуками української мови та буквами.

Дайте характеристику голосних звуків української мови.

Які Вам відомі особливості вимови голосних звуків?

Дайте характеристику приголосних української мови.

Розкажіть про вимову приголосних.

У яких словах слід писати букву *Гг*?

Що Вам відомо про вимову аббревіатур?

Що Вам відомо про асиміляцію приголосних?

Пригадайте про зміни приголосного основи при додаванні суфіксів *-ств*, *-ськ*.

Що Ви знаєте про спрощення приголосних?

Що мається на увазі під милозвучністю мовлення?

Згадайте засоби милозвучності української мови.

У яких випадках чергуються *г, к, х* із *ж, ч, ш*?

Пригадайте інші правила чергування приголосних.

Що таке наголос? Дайте характеристику українського наголосу.

Які функції може виконувати наголос?

Пригадайте закономірності наголошування слів в українській мові.

Розкажіть про варіативне наголошування.

Тема 19. ФОНОСТИЛІСТИКА

План

1. Інтонаційна виразність мовлення.
2. Використання засобів фонетики у стилях літературної мови.

Література

1. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», с. 121–129.
2. *Жовтобрюх В. Ф.*, Муромцева О. Г. *Культура мови вчителя: Курс лекцій / За ред. О. Г. Муромцевої*. – Х.: Гриф, 1998. – С. 48–59.
3. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», с. 210–211, 704.

Інтонаційна виразність мовлення

Досконале мовлення має бути інтонаційно виразним. Інтонація не належить до тих мовних засобів, які діють у реченні самотійно, тому вона

виконує допоміжну функцію. І все ж доречно, вдало вибрана інтонація багато в чому забезпечує ясність, точність, естетичну довершеність мовлення.

У висловлюванні інтонація відіграє важливу роль перш за все тому, що завдяки їй диференціюються речення за метою висловлювання. Порівняйте: *Він тут.* / *Він тут?* Однакові за будовою та лексичним наповненням речення промовляються з різною метою, тому вони по-різному інтонуються.

Інтонація дозволяє також точно визначити зміст речення та комунікативний намір мовця, тобто все те, що мовець хоче чи вважає за необхідне висловити. Порівняйте: *Яке завтра число? – Завтра перше вересня.* / *Купи квіти для вчительки. Завтра перше вересня.* Ми бачимо в обох текстах однакові за будовою та лексичним наповненням речення, які є розповідними за метою висловлювання. Відмінність між ними полягає в тому, що перше з них констатує певний факт, а друге передає мотивацію дії, про яку повідомляє попереднє речення. Ця відмінність у змісті речень передана саме інтонацією.

З допомогою інтонації можна виділити в повідомленні головне й другорядне. Порівняйте: 1. *Що нового? – Петро поїхав до Києва.* 2. *Хто поїхав до Києва? – Петро поїхав до Києва.* 3. *Куди поїхав Петро? – Петро поїхав до Києва.* Інтонування, що не відповідає змістові, може призвести до того, що утворяться некоректні висловлювання, буде втрачена точність мовлення.

Інтонація може передавати ставлення мовця до змісту висловлювання. Порівняйте: 1. *Як ми чекали цього дня! Завтра перше вересня!* / *Ось і закінчилася відпустка. Завтра перше вересня.* У реченні з першого тексту передане почуття радості, задоволення, у реченні з другого тексту – засмученості, жалкування. Ці значення несумісні в одному контексті, тому неможливе й змінювання інтонації.

Подібні приклади дають змогу переконатися, що інтонація – важливий чинник формування змісту висловлювання. Саме тому цей феномен усного мовлення потребує детального вивчення і практичного оволодіння.

Інтонація являє собою складний комплекс взаємопов'язаних елементів, до яких, зокрема, належать: висота тону, фразовий наголос, паузи, тембр голосу, темп мовлення тощо. Кожний із цих складників відіграє свою роль у формуванні інтонаційного забарвлення.

Розглянемо дію цих елементів.

Висота тону може змінюватись у напрямку підвищення або зниження. Наприклад: *Він тут.* У цьому реченні висота тону змінюється у напрямку зниження. Другий приклад: *Він тут?* У цьому реченні (питальному) висота тону змінюється у напрямку підвищення. Ці зміни створюють своєрідну криву, яку називають мелодикою. Мелодика мовлення має національну специфіку. У кожній мові існують свої типи мелодики, які можна виділити залежно від напрямку зміни висоти тону.

Фразовий наголос падає на слово (або словосполучення), яке передає найважливішу інформацію. У наведених нижче і прикладах ми можемо побачити зміну місця фразового наголосу, залежно від зміни мовленнєвої

ситуації, яка й визначає найголовніше слово в реченні: *Хто поїхав до Києва? Петро поїхав до Києва. / Куди поїхав Петро? – Петро поїхав до Києва.*

З допомогою паузи здійснюється членування речення на певні частини, унаслідок чого покращується розуміння повідомлюваного. Ось приклад такого членування: *На попередньому занятті / ми розглянули тему / «Засоби милозвучності».* Паузи можуть бути фізіологічними, тобто викликаними необхідністю вдихнути повітря. Крім того, паузи відбивають логічну завершеність думки, що найчастіше спостерігаємо на межі речень. Паузи можуть також служити засобом виразності.

Від тембру голосу залежить інтонаційна своєрідність мовлення. Тембр – це індивідуальне звучання голосу, особливе забарвлення, завдяки якому можна передати різні емоційні стани (радість, сум, байдужість, схвильованість, гнів, відчай тощо), а також різні прояви характеру (м'якість, твердість, чуйність, невблаганність, ніжність, товариськість, упертість, упевненість, невпевненість і под.). Сукупність тембрових відтінків звучання дозволяє відрізнити один голос від іншого.

Темп – це також важлива характеристика мовлення. Це швидкість мовлення, прискорення чи уповільнення окремих його фрагментів. Темп мовлення виявляє себе і в тривалості звучання окремих слів, складів, і в тривалості пауз.

Перелічені складники інтонації взаємопов'язані. У кожному конкретному реченні більшою або меншою мірою виявляється дія кожного з них.

Інтонація – явище індивідуальне, а тому надзвичайно цінне. Вона підкреслює, увиразнює унікальність особистості, її неповторність. Саме індивідуальність інтонації дозволяє впізнати голос людини за відсутності зорового сприймання. Точно відтворити чийсь інтонацію практично неможливо. Інтонація належить людині так само, як колір очей, постава, хода.

Незважаючи на індивідуальний характер, інтонування все ж орієнтоване на зміст висловлювання, ситуацію та стиль спілкування, комунікативний намір мовця. Тому існують загальноприйняті вимоги до інтонаційного оформлення речень і текстів у відповідних ситуаціях мовлення. Достатньо порівняти, наприклад, у межах розповідного речення інтонацію інформування, пояснення, аргументації, докору, захоплення, осуду, співчуття, виправдання, згоди, відмови, подяки, схвалення, несхвалення, іронії, обурення і под.

Кожна з цих інтонацій поєднує індивідуальні риси мовця з характерними для даної мови універсальними особливостями. Деякі з універсальних особливостей притаманні всім мовам світу. Ці особливості дозволяють відчути закінченість чи незакінченість висловлювання, розрізнити розповідні, питальні чи спонукальні речення, передати загальнолюдські емоційні стани і под.

Крім того, що інтонація поєднує індивідуальне й універсальне, в ній виявляються ще й риси, притаманні кожній національній мові. Вони пов'язані з особливостями граматичної структури мови, а також іншими національними специфічними мовними закономірностями. Національна самобутність інтонації досить помітна, коли порівняти усне мовлення носіїв різних мов. Так,

українську мову в світі оцінюють як особливо мелодійну, співучу. І один з чинників, що формують це уявлення, – українська інтонація.

Інтонація пов'язана також зі стилем мовлення. Можна досить легко вирізнити й відтворити інтонацію розмовного мовлення та інтонацію, з якою читається наукова доповідь, інтонацію агітаційно-пропагандистської промови, статистичного звіту. Використання однієї інтонації замість іншої може спотворити зміст або створити комічний ефект.

Таким чином, інтонація являє складний феномен, сплав індивідуальних, універсальних, національних та стильових ознак. Повна реалізація мовцем цих ознак забезпечує точність, виразність, емоційність мовлення. Неправильне або невдале інтонування може певним чином спотворити комунікативні наміри мовця, призвести до неадекватного розуміння змісту. Про ці особливості інтонації слід знати вчителів, перекладачеві, вихователів, оскільки він повинен володіти не тільки граматично правильним, а й інтонаційно грамотним мовленням; знати, наскільки сильно впливає інтонація на слухача і в міжперсональному спілкуванні, і в публічному мовленні.

Існують певні прийоми, що дозволяють підсилити інтонаційне забарвлення, зробити його яскравішим, виразнішим, серед таких прийомів ефективними є зміни тембру, варіювання мелодики, уповільнення або прискорення темпу мовлення, побічний та інші наголоси, що функціонують у реченні, тощо.

Використання засобів фонетики у стилях літературної мови

Не всі засоби милозвучності, якими володіє українська мова, однаково широко вживаються в художніх і нехудожніх стилях. Так, наприклад, варіанти дієслівних суфіксів (*-ти* і *-ть*, *-ся* і *-сь*), якими вільно послуговується усне розмовне мовлення і художній стиль, у діловому й науковому стилях таких великих можливостей для вибору не дають, бо там традиційно переважають нормативні варіанти (*-ти*, *-ся*). У той же час варіанти прийменників і префіксів використовуються тут досить широко, оскільки вони дають змогу уникати збігу голосних чи приголосних. З цієї ж причини тут ураховуються можливості чергування початкових звуків повнозначних слів (*вчитися* – *учитися*).

Отже, фонетична евфонізація писемного тексту не може відбуватися без урахування засобів усного мовлення, хоча в нехудожніх стилях (їх писемній формі) евфонізація відіграє загалом другорядну роль, підпорядковуючись змістові та спрямуванню тексту, його призначенню, традиціям жанру та ін.

Евфонічна недостатність *офіційно-ділового та наукового стилів* може бути пояснена ще й тим фактом, що в цих стилях вживаються переважно багатоскладові слова, а тому голосні фонемі рідше потрапляють у наголошені позиції, ніж це буває у розмовному мовленні й у мові художньої літератури.

Науковий та офіційно-діловий стилі в усній формі, яка для них є другорядною, не відзначаються інтонаційною різноманітністю. Серед трьох видів інтонації – граматичної, логічної й емоційно-експресивної – у названих

стилях явно переважає граматична, звичайно пов'язана з синтаксичним членуванням речення і порядком слів.

У наукових та ділових текстах загалом інтонація не дуже виразна, ритм рівний, темп уповільнений, тон хвилеподібний з рівномірним піднесенням і спадом голосу, темброві відмінності теж незначні.

У писемному варіанті цих стилів інтонація передається рядом графічних засобів. Хоч графіка, пунктуація, різні знаки та позначки і не передають точно й достовірно інтонацій усного мовлення, усе ж у цих стилях усталилися деякі прийоми їх відтворення. Такі графічні засоби, як курсив, розрядка, півжирний шрифт, вживаються тоді, коли якась частина повідомлення вимагає певного посилення або послаблення (насамперед логічного). Так само усталені, загальноприйняті скорочення певного кола слів також вказують на спосіб їх інтонування, на їх допоміжну роль у тексті. Дужки, в яких звичайно вміщуються вставлені конструкції, також є аналогами певного інтонування (пришвидженої вимови, зниженого тону), що й здійснюється при усному відтворенні тексту. Деякі інтонації загалом не властиві для нехудожніх стилів, тому й відповідні розділові знаки в них майже не вживаються (знак оклику, знак питання, крапки).

Основною формою побутування *публіцистичного стилю* є також писемна, тому евфонічні його засоби й засоби інтонування передаються графічно та пунктуаційно, як у діловому й науковому стилях, проте діапазон цих знаків ширший, оскільки публіцистичні тексти багатші інтонаційно. Засоби передачі цих інтонацій різні: шрифти, розміри літер, розміщення компонентів (у заголовках), використання великої літери, членування слова (*спів-життя, спів-переживання, герой і до-герой* та ін.). Інтонаційний малюнок газетного тексту досить виразно, передають розділові знаки (лапки, тире, дужки, знаки оклику й питання). Так, тире і дужки виділяють другий план розповіді, вводять коментарі, розкривають і увиразнюють зміст окремих частин тексту та ін. Слова, на які припадає емоційно-експресивний наголос, часто беруться в лапки: *«Три нових комбайни «заганяв» він на цих полях. І не просто азартно «витряс з них душу», а розумно вибрав, виманив з них усі кінські сили, всі потужності, всю міць заліза»* (В. Яворівський).

Типова для окремих газетних жанрів громадянсько-патетична інтонація передається з допомогою комбінування названих розділових знаків (вживання їх значною мірою умовне, як і сам характер газетної експресії). Проте самі розділові знаки не створять потрібного ефекту, якщо для цього не було використано засобів лексики та синтаксису. Оскільки пунктуація виробилась як засіб писемно-книжної фіксації мови, розмовні конструкції не вкладаються в пунктуаційні норми, викликаючи різнобій у їх пунктуаційному оформленні, порівняйте: *«Народна дружина. Якій їй бути?»*; *«Цехком... У чому його роль?»*; *«Труднощі – хто винний?»*; *«Гарантована оплата: як вона здійснюється?»* (інтонування цих заголовків однотипне, розділові знаки – різні).

Художня мова прагне видобути додатковий експресивний ефект навіть з тих евфонічних засобів, які надає їй норма: це фонетичні варіанти смислово

рівнозначних слів, належних до різних частин мови (*втікач – утікач*), стилістично співвіднесені варіанти слів (*вільний – вольний, одна – єдина*), паралельні форми часток (*би – б, же – ж*), які дають змогу урівноважувати звучання голосних і приголосних у реченні.

Евфонічно-ритмічні якості художньої мови зростають і за рахунок варіантів дієслівного суфікса (*-ти, -ть; -ся, -сь*): повільний, спокійний плин мови потребує форм з *-ти, -ся*, рвучкий жвавий – *-ть, -сь*: «*Летим... Дивлюся – аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає*» (Т. Шевченко) і «*Дівчата кинулись до куща, одламали по маленькій гілці...*» (І. Нечуй-Левицький).

Звукопис у художніх творах проявляється по-різному й виконує неоднакові функції. Найпростішим проявом звукопису є звуковідтворення, при якому в текст включаються передані фонетичними засобами мови крики тварин та птахів, звуки машин, механізмів, плин води та ін. Усі ці явища відтворюються не в повнозначних словах, а в звукових комплексах, які не належать до мовної системи, а творяться автором у кожному окремому випадку: «*Пу-гу-гу-у-у! – застогнав пугач серед лісу*» (Панас Мирний). Звучання таким способом передаються начебто безпосередньо, проте вони справляють враження одноплосинних, оголених.

Звукопис може здійснюватись також за допомогою звуконаслідувальних слів, у складі яких повторюються фонеми, що нагадують відповідні звуки природи чи навколишньої дійсності: «*На землю злізла ніч... Ніде ані шииширхне*» (П. Гулак-Артемівський). Цей спосіб звукопису значно ефективніший, бо дає можливість забезпечити злиття наслідуваних звуків із значенням відповідних слів (порівняйте: «*Ш-ш-ш!*» і *шепіт, шепотіти, шептуха, пошепки*).

За час існування сучасної української літературної мови в художніх текстах була вироблена традиція – пов'язувати зображувані явища з уживанням певних звуків мови. При цьому не всі звуки можуть використовуватись із певними художніми завданнями однаково часто. Так, найчастіше використовуються для звукопису плавні *м, л, н*; вони створюють колорит ніжності, м'якості: «*Ах ви, маки милі, ви, зелені плавні! Дні мої липневі, вечори недавні, Хто вас буде, маки, в коси заплітати? Де твої дівчата, Україномати?*» (А. Малишко).

Добір звуків для створення певного враження може втілюватися в поодинокі елементи, а може створювати систему елементів однакового або схожого типу: «*Кричу, сповіщаю, Потойбічною пам'яттю мшу. Не прощав, не простив, не прощаю, Не дозволю простить, Не прощу!*» (І. Муратов).

Ритм має важливе значення не лише для поезії, а й для прози, хоча тут його важче відчутити: він базується переважно на повторах образів, тем, на паралелізмі конструкцій, на вживанні речень з однаковими однорідними рядами тощо. У найширшому значенні ритм у прозі – це рівномірне чергування елементів, що їх можна вважати співмірними, яке впливає на емоційне сприймання читача. Оскільки ритм у прозі не є чимось зовнішнім стосовно до змісту, а є своєрідним носієм значення, то ритмічна організація прозового

тексту теж стилістично позначена (при цьому слід мати на увазі, що ритм у прозі найчастіше виконує не зображувальну, а виражальну роль, посилюючи дію інших елементів тексту).

Ритмічний малюнок прозового фрагмента може підкреслюватись пунктуаційно. Пунктуації в художніх текстах відводиться досить важливе місце серед інших графічних стилістичних засобів. Вона виконує тут не лише свою основну функцію (поділ речення на частини й загальна характеристика типу речення), але й ряд інших (вказує на важливі емоційно-експресивні елементи: паузи, іронію, емпфазу та ін.). Пунктуація може передавати ставлення автора до висловлюваного, натякати на підтекст, підказувати ритмомелодійний малюнок тексту. При цьому вага окремих розділових знаків неоднакова. Письменника в ряді випадків може не влаштовувати нормативна система вживання розділових знаків; він може відступати від правил. У першу чергу це стосується таких знаків, як знак оклику і знак запитання, тире, крапки. Наприклад: *«І вже зовсім перестав розуміти я людей, які їдуть у будинок відпочинку (!), в санаторій (!!)* відпочивати (!!!) і живуть по кілька чоловік в палаті» (В. Солоухін).

Пауза в художньому тексті служить засобом емоційної інтерпретації тексту, розкриває психологічний рух думки, є одним із способів підтримання уваги слухача, а водночас і прийомом зображення психологічного стану мовця. Короткі паузи, які часто повторюються у мові персонажа, можуть передавати неоднакові психологічні стани людини: нерішучість, хвилювання, переляк та ін. Паузи більшої довжини вказують на те, що людина обдумує свою відповідь, шукає потрібного слова або взагалі не збирається відповідати співрозмовникові. При плавному рівномірно членованому мовленні виразна пауза перед певним словом привертає до нього особливу увагу, виділяє його: *«– Ох, Зося, каюсь я іноді, і навіть... мучусь»* (І. Карпенко-Карий).

Фонетичний рівень тексту має для поезії незрівнянно більше значення, ніж для прози. Гармонійне поєднання звучання поетичного тексту і його змісту дає високохудожній ефект.

До фонетико-стилістичних засобів поетичної мови відносяться:

анафора (від грец. 'виділяю'). Суть цього прийому полягає в тому, що на початку віршових рядків, строф чи речень повторюються однакові співзвуччя, слова чи синтаксичні конструкції. Відповідно до цього розрізняють анафору звукову, словесну та синтаксичну, і словесну анафору в прозі. Наприклад, у вірші «Гімн» І. Франко використовує словесну анафору – повторення *не за*:

*Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Не за панство неситих панів;*

епіфора (від грец. 'повторення') – явище, протилежне анафорі, яке полягає в повторенні однакових виразів, слів чи звукосполучень не на початку, а в кінці віршованих рядків або строф з метою посилення виразності поетичної мови. Наприклад:

Гей, до зброї! бийте в дзвони!

*Будьте смілі, як дракони!
Всіх гукайте,
Всіх скликайте –
Хай гудуть, як громи, дзвони... (О. Олесь);*

алітерація (від латин. 'до', 'при' і 'буква') – стилістичний засіб, який полягає в повторенні подібних за звучанням приголосних у віршовому рядку, фразі, строфі для підсилення звукової чи інтонаційної виразності та музичності. Алітерація *p* використана для викриття розбійницької політики царизму в сатирі Т. Шевченка «Кавказ»:

*... За кражу, за війну, за кров, –
Щоб братню кров пролити, просять,
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкладений покрив!*

Часто алітерації використовуються у віршах для дітей, народних піснях; асонанс (від латин. 'співзвучати'). Цей прийом полягає в повторенні однакових голосних звуків у рядку чи строфі, що надає віршованій мові благозвучності:

*«Ідіть! Ніхто вас не спиня,
Ідіть із ночі в сяйво дня.
Ідіть із мертвої пустелі
В краї зелені і веселі.
Ідіть, – ніхто вас не спиня. (О. Олесь).*

Тут на звуковому тлі, створеному повторюваною фонемою *i*, особливо увиразнюється протиставлення (з одного боку – *ніч, мертва пустеля*, з іншого – *сяйво, зелені, веселі краї*).

Усне розмовне мовлення неоднорідне за своїм характером: у ньому розрізняють середній, нейтральний різновид (усне літературне мовлення) і розмовно-просторічний різновид, специфіка якого визначається такими рисами, як наявність чи відсутність діалектизмів, іномовних вкраплень в лексиці, а також особливостями вимови, наголошення слів, інтонування та ін. Міміка й жести супроводять усне мовлення, виражаючи ставлення мовця до висловленої ним чи співрозмовником думки, до співрозмовника й ситуації мовлення.

Милозвучність розмовного мовлення досягається не спеціальним добром, а «розрядженням» різних неевфонічних звукових збігів засобами ритмічного поділу тексту, паузами, темпом мовлення. Значну роль в інтонуванні розмовного мовлення відіграє наголос.

В усному мовленні широко представлені усі три типи наголосів: словесний, логічний та емоційний. Словесний наголос традиційний, він не допускає варіацій: зміна словесного наголосу нічого не додає текстові, лише заважаючи спілкуванню. Логічний наголос, на відміну від словесного, припадає не на окрему частину слова, а поширюється на ціле слово або словосполучення і розкриває зміст висловлення. Логічний наголос може змінити зміст висловлення. Поряд з логічним виділяють і логіко-ритмічний наголос, який служить для членування мовлення на такти і фрази. Емоційний наголос

передає бажання мовця емоційно виділити певні слова як дуже важливі для нього. Такі наголоси зустрічаються звичайно у схвильованому мовленні. Емфаза властива також урочистому, піднесеному мовленню; у цьому випадку вона поєднується з різними риторичними фігурами. Емфатичний наголос широко використовується для виявлення ставлення до співрозмовника або до сказаного ним при вираженні захоплення, здивування, недовір'я, презирства, зверхнього ставлення та ін. Його типові прояви: скандування слова, побуквена його вимова, подовження голосних або приголосних.

Тут можна зустрітися з випадками, коли фраза членується не за логічними, формально-граматичними ознаками, а за емоційно-експресивним її характером. Конкретність емоційно-експресивного значення створюється інтонацією разом з контекстом і ситуацією, в якій відбувається розмова.

Загалом розмовному мовленню не властива рівна, однотипна інтонація: мова людини, яка буде звучати рівно, інтонаційно одноманітно, справить враження нудної, сірої або ж штучної. Живе розмовне мовлення, як правило, інтонаційно неорганізоване, бо відображає природну безпосередність людини. Тому особливо важливу роль тут відіграють такі компоненти інтонації, як сила звуку, довжина вимови, темброве забарвлення, темп.

Сила голосу залежить від багатьох причин – від характеру, виховання, ситуації мовлення, проте визначальним тут є емоційний стан мовця, бо тихим голосом, наприклад, можна передати і м'якість, делікатність, і небажання бути почутим іншими, і погрозу, попередження, і схвильованість – при зниженні голосу до шепоту. Форсуючи силу голосу, можна передати також дуже неоднакові емоційно-експресивні стани й настрої мовця.

Висота тону залежить насамперед від віку і статі мовця, але значною мірою і від його емоційного стану: коли людина хвилюється або гнівається, голос стає вищим за звичайний; коли ж людина втомлена, розчарована, згорьована – голос у неї стає нижчим, його діапазон – вузким.

У розмовному мовленні важливе значення має не лише тембр і тон мовлення, а й його темп. Розрізняють середній темп, пришвидшений і уповільнений. Середній темп – нейтральний. Пришвидшений темп розмовного мовлення – найтипівіший: ним промовляються повсякденні побутові кліше («Добрый день», «Як справи?», «Хто казав?» та ін.), імена по батькові, принагідні зауваження. Пришвидшений темп виразно проявляється і тоді, коли наголошується перше слово (решта слів звичайно промовляється скоромовкою). Уповільненим темпом передається звичайно вмовляння, втішання, ним характеризується розважливе мовлення. При висловленні категоричного наказу темп мовлення також уповільнюється, наголошені голосні подовжуються, можуть подовжуватись і приголосні.

Темп мовлення, крім усього, залежить від типу людської особистості, від темпераменту, але всяке відхилення від звичного для людини темпу є свідченням зростання емоційності мовлення (пригніченість, сум уповільнюють темп звичного мовлення; радість, страх, гнів – пришвидшують його).

Питання для самоконтролю

Розкажіть про функції інтонації.

Що Вам відомо про складові інтонації?

Які чинники визначають характер інтонації?

Що Вам відомо про особливості використання фонетичних засобів

у науковому та офіційно-діловому стилях;

у публіцистичному стилі;

у розмовному стилі?

Пригадайте фонетичні засоби вираження художнього мовлення.

Термінологічний словник

Активний словник – запас слів, які мовець найповніше розуміє й найчастіше використовує у своєму усному й писемному мовленні.

Акцентологічна стилістика – галузь лінгвістичних знань про норми та стилістично-функціональну важливість усталеного в літературній мові наголошування слів: наголошування голосних у складі слів і логічне виділення слова в контексті, у реченні.

Ампліфікація – стилістичний прийом, який полягає в зумисному нагромадженні, нанизуванні однотипних мовних засобів (синонімів, епітетів, порівнянь, антонімів тощо) для підсилення характеристики когось або чогось, доповнення, збагачення висловлюваного.

Аналогія – стилістичний прийом, за якого одне явище розкривається через інше, близьке до нього за певною ознакою.

Антитеза – мовний зворот, вислів, у якому різко протиставляються думки, явища, риси характеру, поведінка особи тощо з метою посилення враження від мовленого – сказаного чи написаного.

Антифраза, антифразис – прийом стилістичного вживання слів і виразів у протилежному значенні, часто з іронічним забарвленням, переважно в художньо-гумористичних і сатиричних творах.

Антоніми – пари слів, які семантично протилежні одне одному.

Арготизми – ненормативні слова, сполучення слів у мовленні осіб, яких характеризує аморальна, навіть злочинна поведінка: *блатний, по блату* та ін.

Архаїзми – застарілі слова, сполучення слів, морфологічні форми слів і синтаксичні конструкції, які належать до пасивної лексики, використовуються зрідка з певною стилістичною, функціонально-виражальною метою.

Афереза – випущення у деяких словах початкового звука з метою уникнення збігу голосних: з певною стилістично-зображувальною метою ...*три сини вояки, да не 'днакі, що 'дин за бідних, другий за багатих* (П. Тичина).

Афоризм – короткий влучний, оригінальний вислів, узагальнена глибока думка, зручна для запам'ятовування: *Поспішай повільно* (Октавіан Август).

Варваризми – іншомовні слова, які не до кінця засвоєні літературною мовою, зовнішньо певною мірою суперечать її лексико-граматичним нормам.

Вульгаризми – непристойні, лайливі слова, які з моральних причин перебувають поза нормами літературної мови. Уживаються переважно в художніх творах для надання їм побутового колориту та є ознакою низького морального рівня дійових осіб: *Хулігани? Одержать по мордасах!* (П. Загребельний).

Градація – стилістична фігура, спосіб мовлення, яким забезпечується його логічна й емоційна єдність, поступовість, і рівномірність у розгортанні подій, образність і виразність: Так, *мабуть, і в часи Бояна квітчалася пора весняна, І накрапали молоді дощі, І хмари насувалися в Таращі, І яструби на обрій углибали, і дзвінко озивалися цимбали...* (В. Мисик).

Демінутиви – виразні стилістичні засоби усного й писемного емоційного мовлення із семантикою зменшеності, пестливості, голубливості, інтимності: *матуся, їстоньки*.

Діалектизми – нелітературні, ненормативні мовні одиниці, використання яких надає мовленню, зокрема художньому, місцевого колориту, характеризує особу: *Тут же не покушаєш ...ані будза, ані бриндзи, ані бануша* (І. Франко).

Евфемізми – слово чи сполучення слів, вислів, які найчастіше сприймаються з позитивною чуттєвістю; милозвучні одиниці. Ними за певних ситуативних умов замінюють лексеми (слова) непристойні, невічливі, з неприємним забарвленням: *говорите неправду, вигадуйте* замість *брешете*.

Екзотизми – обмежено використовувані зрозумілі іншомовні слова, які слугують стилістичним засобом створення особливого колориту: *аул, бай, фазенда* та ін.

Експресивні різновиди мовлення – своєрідний вияв мовлення в усіх стилях і жанрах мови. Розрізняють мовлення найбільш звичне (звичайне), урочисте, офіційне, фамільярне, інтимно-ласкаве, гумористичне, сатиричне, саркастичне.

Експресія – інтенсивна виразність, емоційність мовлення, створювана певними фонетичними, лексичними, граматичними засобами мови, які стилістично, функціонально завжди перебувають поза межами мислено-почуттєвої нейтральності.

Емотивне (емоційне) мовлення – мовлення неконтрольоване, породжуване короткочасними бурхливими переживаннями людини (її люттю, гнівом, жахом, відчаєм або ж раптовою великою радістю).

Епітет – різновид метафори, образне, здебільшого прикметникове означення: *чорні дні, веселі рони*.

Жаргон – специфічні слова чи вирази, які характерні для певного жаргону, тобто мовлення якоїсь соціальної чи професійної групи людей. Розрізняють студентський жаргон, дитячий жаргон тощо.

Історизми – слова застарілі або ті, що старіють, які перейшли чи переходять до пасивної лексики через дуже обмежене використання їх у мові у зв'язку із зникненням предметів, явищ, понять, які вони позначають, історизми використовуються переважно в художніх текстах, у яких відтворюється минувшина.

Каламбур – дотеп, стилістичний прийом, основу якого становить використання різних значень якогось одного слова або кількох семантично різних слів, які схожі фонетично, своїм звучанням: *А хай їй грець, тій Греції!* (Ліна Костенко).

Калька – слово (зрідка сполучення слів), яке утворюється букввальним перекладом морфемних частин слова з іншої мови: укр. *від-мін-ник* – з рос. *от-лич-ник*.

Кліше – стереотипне, «готове» сполучення слів, яке використовується в певних мовленнєвих ситуаціях, контекстах. Функціонально вони досить активні (особливо в публіцистичному мовленні), в багатьох випадках не позбавлені

виразності: *високі договірні сторони, з метою підвищення якості продукції* тощо.

Комунікація – спілкування двох, кількох чи багатьох осіб, під час якого передаються певні знання, інформація.

Конотація – додатковий семантико-стилістичний відтінок, який накладається на основне значення слова, надає йому певного експресивного, емоційного забарвлення – урочистості, невимушеності, фамільярності тощо.

Контекст – частина тексту, у якій будь-яке слово чи речення реалізується сповна, виявляє свій комунікативний (спілкувальний) потенціал, конкретизується, індивідуалізується семантично й стилістично.

Культура мови – високий рівень розвитку, нормативності мови, всі її усталені ресурси – фонетико-орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні й стилістичні.

Культура мовлення – найраціональніше, стилістично вмотивоване користування усіма мовними одиницями, тобто тим, з чого витворилась культура мови.

Лексика української мови – вся сукупність наявних в українській мові слів – літературно-нормативних і діалектних.

Лексика архаїчна – сукупність застарілих слів (власне архаїзмів та історизмів), які використовуються в сучасній мові пасивно, тільки з певною зображувально-стилістичною метою, переважно в наукових працях з історії і в художніх текстах.

Лексика емоційна – стилістично найбільш забарвлена, стосується почуттєвої сфери людини.

Лексика загальноживана – слова й лексичні сполучення слів, якими користується кожен, хто володіє певною мовою.

Лексика іншомовна – лексика, запозичена з інших мов, здебільшого являє собою терміни, тобто слова однозначні, тому позбавлена виразної емоційності.

Лексика книжна – сукупність слів, які характерні переважно для офіційно-ділового і більшості жанрів наукового стилю мови. Вона має своєрідну й виразну стилістичну спрямованість, зорієнтованість.

Лексика офіційно-ділова – лексика офіційно-ділових документів. Стилійстичні функції цієї групи лексики обмежені.

Лексика пасивна – сукупність рідко вживаних слів і сполучень слів – термінів і застарілих слів (архаїзмів), деяких інших шарів лексики (професіоналізмів тощо).

Лексика професійно-виробнича – назви виробничих процесів, матеріалів, знарядь праці та ін.

Лексика розмовна – лексика щоденного побутового використання, характерна переважно для розмовно-побутового стилю мови й мовлення.

Лексика термінологічна – сукупність наукових, науково-технічних тощо термінів, які стилістично найбільш нейтральні і з виразною стилістичною метою використовуються тільки епізодично.

Лексика фамільярна – слова, які використовуються в мовленні безцеремонно, без дотримання етичних норм, усталених позитивних якостей мислення, свідомості.

Лексико-семантичні групи слів – такі групи повнозначних слів, кожна з яких своєрідна лексично, семантично й за виконуваними стилістичними функціями.

Лексична стилістика – вчення про функції, зумовлені семантикою слів; комплекс знань про стилістичне використання повнозначних і неповнозначних слів і вигуків.

Логічний наголос – знак особливого виділення голосом певного слова в реченні, чим підкреслюється його смислова важливість у структурі речення.

Марковані слова – слова, які вживаються переважно в одному чи двох стилях мови, тобто функціонально обмежені, напр.: *річечка, річенька* (значення зменшеності, голубливості), *річище* (значення згрубілості, зневажливості). Особливо типові для художнього й розмовно-побутового стилів мовлення.

Метафора – найпоширеніше тропеїчне використання мовних одиниць; художній засіб, який полягає в переносному вживанні слів або сполучень слів. Таким способом образно, отже й стилістично, змальовується сутність одних осіб, явищ, предметів через інші за схожістю чи контрастністю.

Метонімія – лексико-семантичне перенесення назви з однієї групи осіб, предметів, явищ на іншу, яке перебуває з ним у певному зв'язку: *читати Франка* замість *читати твори Франка*.

Мова – особлива специфічна система знаків, з допомогою яких люди спілкуються, обмінюючись з іншими своїми думками й почуваннями.

Мовні одиниці – різнотипні елементи мови, кожен з яких представлений певною мовною матерією і виконує тільки йому властиву стилістичну функцію.

Мовознавство, або лінгвістика – одна з гуманітарних галузей знань, об'єктом якої є мова в повному обсязі її властивостей, функцій усіх мовних одиниць.

Наголос – елемент усного мовлення, виділення найбільш звучної частини слова, який у багатьох випадках використовують для розрізнення семантики слів із тих самих фонем, звуків (*приклад і приклад*).

Народна етимологія – виразно стилістичне явище, яке пов'язане з переосмисленням і ненормативною перебудовою іншомовних (зрідка й рідних) слів за зразком фонетично близьких слів рідної мови. Зв'язок між парами таких лексем суто зовнішній: *гульвар* (ненормативне слово) і *бульвар, полуклініка* й *поліклініка, скупілянт* і *спекулянт* і т. ін.

Неологізми – нові слова, які з'являються в мові для того, щоб позначити, назвати нові поняття, явища, процеси.

Норма, нормативність мови й мовлення – найважливіша сутність, ознака всенародної літературної мови і мовлення окремої особи; сформоване у кожного вміння всебічно користуватись мовою в її соціально усвідомлюваних і усталених формах, кожна з яких має статус літературної норми.

Об'єкт стилістики – система стилістичних функцій (стилістем), які властиві всім мовним одиницям (фонемам, морфемам, словам, реченням і т. ін.).

Образність мовлення – спосіб передавання певних понять через художні образи, якими відтворюється не зовсім звичне бачення, сприймання людиною навколишнього світу й себе самої в ньому.

Оказіоналізми – в усіх випадках стилістично виразні, індивідуально-авторські неологізми, лексеми, які всенародно (навіть у всіх жанрах певного стилю) не використовуються. До них найчастіше вдаються в художніх текстах.

Оксюморон – стилістично незвичне поєднання семантично протилежних чи віддалених слів, якими створюється і виражається нове контрастне поняття, уявлення: *гірка радість, дзвінка тиша, красномовне мовчання*.

Омографи – слова з різною семантикою, які розрізняються лише наголосом.

Омоніми – слова, які мають різне лексичне значення, але однакове написання і звучання.

Омофони – слова, які утворені з однакових фонем, але відрізняються семантично й написанням.

Орфоепічна стилістика – вчення, яке передбачає вивчення й застосування в мовленні нормативної вимови тих фонем, з яких сформувалося слово. Об'єктом орфоепічної стилістики є вимова всіх фонем окремого слова й слова в певному фонетичному контексті, у поєднанні його з іншими словами.

Орфоепічні мовні норми – усталені способи, зразки вимови окремого звука, найрізноманітніших поєднань звуків, які характеризуються, пояснюються у формі мовноорфоепічних правил.

Перифраз, перифраза – троп, що описово виражає одне поняття за допомогою декількох. Непряма згадка об'єкта не шляхом називання, а опису (наприклад, *нічне світило* – Місяць; *творець «Кобзаря»* – Т. Шевченко). У перифразах назви предметів і людей замінюються вказівками на їх ознаки. Розрізняють логічні перифрази (*автор «Мертвих душ»*) і образні перифрази («дочка Прометея»).

Пароніми – однокореневі слова, які належать до тієї самої частини мови, мають різне або частково інше лексичне значення, однак близькі між собою фонетично, різняться афіксом (афіксами) чи окремими звуками або тільки одним звуком (фонемою).

Персоніфікація – троп, стилістичний прийом наділення неживих предметів, явищ природи якостями людини.

Полісемія слів – наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох, кількох чи багатьох значень.

Просторіччя – сукупність лексем, які не входять до складу літературної мови, але в багатьох випадках близькі до літературно-мовленнєвої нормативності. Використання їх не обмежене певною територією: *квартал* (зам. *квартал*).

Професіоналізми – слова або вислови, притаманні мовленню певної професійної групи осіб.

Розмовна мова – вияв всенародної літературної мови в її розмовно-побутовому стилі мовлення.

Синекдоха – троп, різновид метонімії, завжди досить виразне мовленнєво-стилістичне явище, сутність якого полягає в перенесенні значення з одного слова на інше за певною ознакою.

Синоніми – слова (зрідка сполучення слів), які тотожні або близькі за своєю семантикою, але відрізняються матеріально, тобто звуковим складом.

Сленг – сукупність своєрідних жаргонізмів, лексичний і стилістичний шар розмовних, напівнормативних слів, якими позначається грубувато-фамільярне, інколи й гумористичне ставлення мовця до об'єкта мовлення: *гуру* (знаюча людина).

Слова-паразити – стилістично, функціонально зайві, небажані, значеннєво безплідні слова, сполучення слів, які затемнюють смисловий сенс сказаного чи написаного: *ну...*, *теє-то як його* та ін.

Слово – найпоширеніша одиниця мови й мовлення з певним лексичним значенням (повнозначні слова), або із значенням релятивним, відносним (службові слова), або слова із здатністю виражати певне волевиявлення людини, її почуття, яке при цьому не називається (вигуки). Стилістично найважливішими є слова повнозначних частин мови.

Старослов'янізми – слова, запозичені із старослов'янської мови (фонетичні старослов'янізми, морфологічні, семантичні). Вони стилістично виразні, забарвлюють мовлення відтінком минувшини, старовини, урочистості або й гумору, іронії: *Умре муж велій в власяниці* [одяг з волосся тварин] (Т. Шевченко).

Стилї літературної мови – особливі лексичні, граматичні різновиди мови, кожен з яких становить відносно окрему підсистему мови – з усіма властивими їй мовними одиницями і стилістичними функціями (стилістемами).

Стилізація – стилістичний засіб свідомого переймання й використання своєрідних мовних засобів, переважно лексичних і граматичних, які властиві певному стилю, жанрові.

Стилістика (лінгвостилістика) – розділ науки про мову; лінгвістичне вчення про функціонування й використання мови.

Стилістика української мови – стилістичний матеріал мови в межах усіх її стилів і жанрів, відпрацьованість стилістичних функцій кожної мовної одиниці; її здатність виражати певний комплекс думок і почувань, у яких мають потребу всі, хто послуговується українською мовою.

Стилістика українського мовлення – найтипівіше, зразкове, нормативне й комунікативно доречне використання мовцем, усього того, що позначається терміном «стилістика мови».

Стилістика порівняльна – галузь знань, у якій досліджується й витлумачується спільне й специфічне в стилістичній системі споріднених (найчастіше) або й неспоріднених мов.

Стилістична норма – усталена й суспільно усвідомлювана функція (функції) мовної одиниці.

Стилістична система української літературної мови – вся сукупність стилістичних функцій, які усталились у мові за всіма її одиницями і які закономірно пов'язані між собою, взаємно доповнюють одна одну.

Стилістично обмежена лексика – лексика, яка використовується переважно тільки в певній сфері мовлення (лексика офіційно-ділова, професійно-виробнича тощо).

Суржик – різновид нормативного мовлення, яке певною мірою супроводжується спотвореними словами рідної мови або інших мов, зокрема російської: *бельйо, бумага, без надобности* та ін.

Тавтологія – стилістичний прийом, який полягає в спеціальному чи непередбаченому повторенні тих самих, спільнокореневих або близьких за значенням слів: *раненько-раненько*. Тавтологія може бути семантично, отже й стилістично, хибною: *перший дебют*.

Терміни – здебільшого слова з найменш виявленою стилістичною функцією; їх визначальна ознака – однозначність, через що терміни найбільшою мірою використовуються в мовленні науковому. Без певної сукупності спеціальних термінів неможливе наукове мислення, жодна із сфер точних і усвідомлюваних мовцями знань.

Троп – мовностилістичний засіб, який полягає у вживанні слова чи сполучення слів у переносному значенні.

Фонетична стилістика – лінгвістичне вчення про функцію (функції) окремої фонемі і про поєднання фонем у словах і між словами в межах усїєї мовної системи, а також про функціональний вияв нормативно-літературної вимови слів, про наголошування слів, про типову інтонацію мовних одиниць.

Фонетичні засоби стилістики – засоби, які виявляються у функціональному використанні потенційних можливостей окремої фонемі (звука) або фонемі (фонем) у слові, словосполученні й реченні; у частотності використання фонем у всіх стилях і жанрах мовлення; у найрізноманітніших фонетичних повторах (у рефренах, алітерації, асонансі, анафорі, епіфорах, римі, ритміці, звуковідтвореннях, звуконаслідуваннях і т. ін.).

Фразеологізми – семантично й граматично пов'язані сполучення слів, а також речення, які використовуються в мові як її усталені і здебільшого легко й образно сприймвані одиниці.

Штамп мови, мовлення – літературні слова, сполучення слів, які здебільшого вживаються традиційно, за досить усталеною мовленнєвою звичкою. Це мовні моделі, звичні для мовлення в межах більшості жанрів публіцистичного стилю: *зустрітися з метою обговорення питання* (пор. *зустрітися, щоб обговорити питання*), а також образні, але занадто часто вживані сполучення слів: *біле золото* – бавовна, *чорне золото* – вугілля чи нафта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко, В. І. (2017). *Українська мова (за професійним спрямуванням)*. Умань: РВЦ «Софія», 196 с.
2. Антоненко-Давидович, Б. Д. (2019). *Як ми говоримо*. Київ: Центр навчальної літератури, 284 с.
3. Бабич, Н. Д. (2003). *Практична стилістика і культура української мови*. Львів: Світ, 432 с.
4. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія*. Київ: Наук. думка, 439 с.
5. Білодід, І. К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова: Стилiстика*. Київ: Наук. думка, 588 с.
6. Ботвина, Н. В. (2001). *Ділова українська мова (офіційно-діловий та науковий стилі)*. Київ: АртЕк, 280 с.
7. Гриценко, Т. Б. (2017). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Центр навчальної літератури, 624 с.
8. Дзюбишина-Мельник, Н., Лаврінець, О., Симонова К., Ціпцюра, Л., Ярошевич, І. (2018). *Читай і знай! Довідник-практикум із сучасної української літературної мови*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 415 с.
9. Дудик, П. С. (2005). *Стилiстика української мови*. Київ: ВЦ «Академія», 368 с.
10. Іванова, І. Б. (2007). *Українське ділове мовлення. Мова ділових паперів. Фахове ділове мовлення*. Харків: ТМ «Парус», 448 с.
11. Капелюшний, А. О. (2007). *Практична стилістика української мови*. Львів: ПАІС, 400 с.
12. Коваль, А. П. (1987). *Практична стилістика сучасної української мови*. Київ: Вища шк., 350 с.
13. Мацюк, З. О. (2017). *Українська мова професійного спілкування*. Київ: Каравела, 352 с.
14. Мацько, Л. І., Мацько, О. М., Сидоренко, О. М. (2005). *Українська мова*. Київ: Вища шк., 462 с.
15. Мозговий, В. І. (2017). *Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс*. Київ: Центр учбової літератури, 592 с.
16. Плющ, М. Я. (ред.) (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища шк., 430 с.
17. Пономарів, О. Д. (2000). *Стилiстика сучасної української мови*. Тернопіль: Богдан, 248 с.
18. Пономарів, О. Д. (2011). *Культура слова: Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь, 272 с.
19. Русанівський, В. М. (2013). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», 800 с.
20. Сербенська, О. А. (ред.) (2017). *Антисуржик: Вчимося говорити ввічливо і правильно поводитися*. Львів: Априорі, 304 с.
21. Шевчук, С. В., Клименко, І. В. (2019). *Українська мова за професійним спрямуванням*. Київ: Алерта, 640 с.

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА МОВА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Для студентів 1-го курсу,
які навчаються за спеціальністю
035 – Філологія

(кредитно-модульна система)

У п о р я д н и к **БЕРЕСТ** Тетяна Миколаївна

В авторській редакції
Комп'ютерний набір *Т. М. Берест*

Підписано до друку 04.10.2021. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс».
Ум. друк. арк. 10,05. Обл.-вид. арк. 10,99.
Тираж 50 прим. Зам. №

План 2020/21 навч. р., поз. № 3 у переліку робіт кафедри

Видавництво
Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002.

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.